

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

БЕРЕНДСЬВА ОЛЬГА ВІКТОРІВНА

УДК 94 (4-11) „192” :332(043.3)

**КООПЕРАТИВНИЙ РУХ У ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИЦІ АГРАРИСТСЬКИХ
І КОМУНІСТИЧНИХ ПАРТІЙ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ
ЄВРОПИ (20-ті роки ХХ ст.)**

07.00.02 – всесвітня історія

**Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

**Науковий керівник
Журба Михайло Анатолійович,
доктор історичних наук, професор**

Київ – 2010

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	11
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО КООПЕРАТИВНОГО РУХУ: КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.	33
РОЗДІЛ 3. КООПЕРАЦІЯ У СУСПІЛЬНИХ ДОКТРИНАХ КОМУНІЗМУ ТА АГРАРИЗМУ.....	66
РОЗДІЛ 4. КООПЕРАТИВНА ПОЛІТИКА СЕЛЯНСЬКИХ ПАРТІЙ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ	102
РОЗДІЛ 5. ПОЛІТИКА КОМУНІСТІВ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КООПЕРАТИВНОМУ РУСІ	138
ВИСНОВКИ	176
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	187

ВСТУП

Актуальність теми. Суспільна актуальність дослідження кооперативного руху країн Центрально-Східної Європи у контексті політики комуністичних та аграристських партій у 20-х роках минулого століття зумовлена певними факторами. Останнім часом спостерігається обґрунтоване зростання уваги до потенціалу кооперації у вирішенні комплексу соціальних та економічних проблем, породжених ринковими трансформаціям останніх років у галузі сільського господарства. Особливо це стосується аграрних територій, оскільки і українське селянство, і сільськогосподарське виробництво зазнало найбільших деформацій упродовж тоталітарної доби вітчизняної історії. Адже за умов глобалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва дрібне селянське господарство може мати перспективу лише за умови широкого і різнобічного кооперування. Світовий досвід підтвердив успішність та результативність не лише збуто-постачальницької, а й кредитної кооперації селян-власників, найяскравішим підтвердженням чому є входження фінансового центру німецької кредитної кооперації – банку Райффайзен до когорти провідних банківських установ. Саме тому, певні закони, постанови уряду, державна програма розвитку аграрного сектора України відводять важливе місце широкому впровадженню та державній підтримці селянської кооперації.

У зв'язку з цим актуальним є вивчення та критичне осмислення історичного досвіду зарубіжних країн, з'ясування передумов їх більш або менш успішного просування у вирішенні проблем, пов'язаних із суспільними трансформаціями останніх років. До того ж, для подолання негативних наслідків політики компартійного режиму та прискорення європейської інтеграції нашого суспільства необхідним є з'ясування та співставлення традицій взаємин між кооперативним рухом як важливим інститутом громадянського суспільства і політичними силами у сусідніх з Україною державах, що тривалий час знаходились у складі так званого соціалістичного табору і, водночас, частина з яких уже набула повноправного членства в

Євросоюзі. Важливим етапом у формуванні (або деформовуванні) підвалин громадянського суспільства у регіоні Центрально-Східної Європи стали 20-ті роки ХХ ст. І кооперативний рух відігравав у ньому важливу роль. Широка соціальна база, на яку він опирався, та потужний трансформаційний потенціал об'єктивно зумовлювали підвищений інтерес до нього політичних партій. Комуністи, які керувались утилітарним підходом до громадських інституцій, розглядали кооперацію як поле для ведення власної пропаганди та засіб втягування охоплених нею громадян до політичної боротьби за здобуття політичної влади насильницьким шляхом, а потому нав'язувати селянству чужих йому пріоритетів. Натомість, представники найбільш поширеного саме у Центральній Європі селянського політичного руху – аграризму – розглядали сільськогосподарську кооперацію як засіб еволюційного перетворення суспільства відповідно до ідей аграрної (селянської) демократії. Якщо, результати політики аграристів у кооперативному русі, хоч і у незавершеному вигляді, можна простежити на прикладі окремих країн Центральної та Південно-Східної Європи, то цілісні результати політики комуністів щодо кооперативного руху були продемонстровані в Радянському Союзі.

Варто відзначити й той факт, що попри актуальність компаративного вивчення історичного досвіду взаємодії різних політичних сил і систем із такими інститутами громадянського суспільства як кооперативний рух, в українській історіографії, спеціальних праць з цієї проблеми не було видано. Якщо місце кооперації у комуністичній моделі суспільної модернізації висвітлювалось у радянській, а також сучасній українській і російській історіографіях, то кооперативна політика аграристських партій країн Центральної та Південно-Східної Європи лише фрагментарно відображалась у загальних працях, присвячених історії цих країн. Відтак у нашому дослідженні було зроблено спробу заповнити відповідні лакуни у сучасній українській історіографії, узагальнити відповідний досвід, з'ясувати результати взаємодії кооперативної – найбільш чисельної у 20-х роках минулого

століття – форми самоорганізації громадськості країн Центрально-Східної Європи із різними політичними силами.

Хронологічні межі роботи охоплюють 20-і роки ХХ ст. Нижня межа пов'язана із поширенням після завершення революційних тенденцій Першої світової війни, які відкрили шлях до зростання впливу у суспільно-політичному житті країн Центральної та Східної Європи прихильників нових – комуністичної та аграристської – доктрин суспільної модернізації. Верхня межа зумовлена кардинальними змінами у кооперативному русі країн регіону, зумовленими його фактичною ліквідацією у Радянському Союзі та впливом руйнівної світової економічної кризи 1929–1933 рр. у країнах Центральної та Південно-Східної Європи. 20-і роки ХХ ст. стали часом розквіту кооперації, зростанням інтересу до неї з боку представників основних суспільно-політичних сил. Представники комуністичних та аграрних партій у цей час відводили їй важливе місце у контексті досягнення власних доктринальних завдань, намагалися перетворити масовий кооперативний рух на інструмент трансформації суспільства.

Географічні межі дослідження охоплюють країни Центральної та Східної Європи (Польщу, Чехословаччину, Угорщину, Болгарію, Румунію, Югославію, європейську частину тогочасної території СРСР без України). Саме у цьому регіоні найбільш повно знайшла своє відображення політика комуністів та аграристів у кооперативному русі. Лише в його межах представники зазначених політичних сил мали найбільший у Європі вплив у суспільстві та формували органи влади упродовж аналізованого періоду (комуністи у СРСР та Угорщині, аграрні партії у Болгарії, Чехословаччині, Польщі, Угорщині, Румунії).

Мета роботи полягає у з'ясуванні історичного досвіду взаємодії кооперативного руху та політичних сил на прикладі вивчення теорії та практики кооперативної політики аграристських та комуністичних партій Центральної та Східної Європи. Відповідно до мети роботи нами було визначено такі **завдання:**

– З'ясувати стан наукової розробленості проблеми, дослідити її джерельну базу.

– Висвітлити процес генези та еволюції різних форм та видів європейського кооперативного руху до початку 20-х років ХХ ст., особливості його поширення у країнах Центральної та Східної Європи.

– Дослідити розвиток поглядів на кооперацію у європейській суспільно-політичній думці, з'ясувати місце та роль, що їй відводилась у доктринах комунізму та аграризму.

– Розглянути соціально-економічні та суспільно-політичні умови реалізації кооперативної політики селянськими партіями країн Центральної і Південно-Східної Європи.

– Порівняти особливості кооперативного курсу радикального та поміркованого течій аграризму, з'ясувати їх результативність.

– Проаналізувати форми та методи здійснення політики комуністів у європейському кооперативному русі, виявити її наслідки.

– Узагальнити історичний досвід взаємодії кооперативного руху країн Центрально-Східної Європи із аграристськими та комуністичними партіями.

– Сформулювати на основі проведеного дослідження практичні рекомендації.

Об'єктом дослідження є процес розвитку кооперативного руху країн Центральної та Східної Європи у контексті політики аграристів та комуністів.

Предметом дослідження є: особливості зародження кооперативного руху та його поширення в країнах Центральної та Східної Європи (до початку 20-х років ХХ ст.); місце кооперації у суспільно-політичному та соціально-економічному житті регіону; генеза доктринальних підходів комуністичних та аграрних партій до ролі кооперації у процесі суспільної модернізації; форми та механізми взаємодії аграристів та комуністів із кооперативним рухом; наслідки їх втручання у контексті суспільно-політичної боротьби.

Методологічну основу дисертації становлять принципи об'єктивності та історизму. Принцип історизму підпорядковувався меті адекватного відтворення наукової картини проблеми. Процес дослідження побудоване за проблемно-хронологічним принципом з тим, щоб розкрити основні аспекти розвитку європейського кооперативного руху у контексті комуністичної та аграристської моделей суспільної модернізації у розвитку, логічній послідовності та взаємозв'язку. Принцип системності орієнтував на розкриття цілісності об'єкта, забезпечив вивчення суспільно-політичних процесів у кооперативному русі як єдиного цілого. Дисертант виходила з того, що чим більше елементів розвитку кооперативного руху у контексті комуністичної та аграристської концепції суспільної модернізації будуть досліджені, тим вірогідніше реконструюватимуться події та процеси.

Завдяки методу типологізації вдалося у певному порядку згрупувати емпіричний матеріал з історії розвитку кооперативного руху країн Центрально-Східної Європи у контексті політики аграристських та комуністичних партій. Конкретно-історичний метод дав змогу з'ясувати специфіку, побачити проблему явищем конкретного історичного процесу, простежити динаміку розвитку кооперативного руху. Натомість системно-структурний метод дозволив розглянути кооперативні організації різних країн та соціальних груп як єдину систему – суб'єкт громадсько-політичних процесів у регіоні Центрально-Східної Європи. Водночас, розвиток кооперативного руху розглядався і в контексті загальнополітичної боротьби, що тривала у країнах регіону впродовж аналізованого у дисертації.

При логічному дослідженні розвитку кооперативного руху важливо було абстрагуватись від випадковостей, несуттєвого. Тобто теоретично відтворити об'єкт у сутнісних, закономірних зв'язках, уявити необхідне – загальне та особливе – у процесі розвитку європейського кооперативного руху та еволюції поглядів на його місце у суспільних перетвореннях з боку різних політичних сил. Цей метод у нашому дослідженні є як засобом виявлення закономірностей виникнення та розвитку кооперативного руху,

структурних змін та трансформацій, що відбувались у ньому під впливом діяльності різних політичних сил та формованих ними урядів.

Виходячи з принципу наукового плюралізму, у процесі дослідження використовувалися наукові праці з різними методологічними підходами до історії європейського кооперативного руху, його місця у суспільно-політичному житті. Серед них значний пласт становить доробок комуністичних функціонерів та радянських дослідників, у яких відображались ті чи інші аспекти розвитку європейського та російського (радянського) кооперативного руху, його взаємин із політичними силами тощо. Враховувалось, що лише ті аксіоми і гіпотези, що витримали критику, є істинними і можуть використовуватись у роботі. Водночас, автор застосовувала власне дослідницьке право на обґрунтування позиції, намагалася правдиво відобразити палітру розвитку європейського кооперативного руху під впливом провідних у регіоні Центральної та Східної Європи суспільно-політичних сил, усвідомлюючи, що проблема потребує зважених оцінок, які б впливали з об'єктивних наукових узагальнень та висновків.

Наукова новизна. До наукового обігу було введено значну кількість нової інформації, яку автор залучила із архівних фондів, історичної періодики, праць теоретиків європейського аграризму, комунізму, соціал-демократії тощо. Виокремлено основні тенденції розвитку європейського кооперативного руху до початку 20-х років з точки зору можливостей застосування його потенціалу у аграристських та комуністичних перетвореннях. Було проаналізовано еволюцію поглядів ідеологів різних політичних сил на можливості кооперації у контексті оптимізації суспільних відносин, з'ясовано місце кооперації у аграристській та комуністичній доктринах суспільної модернізації. Встановлено вплив соціально-економічних та суспільно-політичних особливостей країн Центральної та Південно-Східної Європи, на можливості реалізації суспільних перетворень селянськими партіями регіону. Досліджено кооперативну політику аграристів у 20-х роках ХХ ст., визначено її варіації у різних країнах та висвітлено результати

реалізації останньої. Узагальнено досвід взаємин між правлячою комуністичною партією та кооперативним рухом за умов політичної диктатури у радянських республіках європейської частини СРСР та Угорщини, досліджено основні напрями та результати політики комуністів у міжнародних та національних кооперативних центрах за умови відсутності партійної монополії на владу.

Практичне значення дослідження. Основні положення дисертації можуть бути використані для підготовки узагальнюючих праць, підручників і науково-методичних посібників з історії країн Центральної та Східної Європи ХХ ст. в цілому, з історії розвитку європейського кооперативного руху, а також у викладацькій роботі. Узагальнений досвід взаємодії політичних партій та громадського руху може бути використаний для формування і удосконалення механізмів розвитку громадянського суспільства, державної політики у сьогоденні.

Апробація результатів дисертаційної роботи, його основних положень і висновків відбувалася на всеукраїнських наукових конференціях:

I Міжвузівській науково-теоретичній конференції "Социально-политические и культурные проблемы современности" (Сімферополь, 2008); Запорізьких єврейських читаннях (2008); IV Всекримській науковій конференції "Молодая наука Крыма-2008" (Сімферополь, 2008); Всеукраїнській конференції "Громадський рух та становлення громадянського суспільства в Україні" (Сімферополь, 2008); Міжнародній науково-практичній конференції молодих учених, присвяченій 90-річчю Гетьманату Павла Скоропадського (Київ, 2008); Міжнародній науковій конференції "Україна в етнокультурному вимірі XVIII – початку ХХІ ст." (Київ, 2008); II Міжвузівській науково-теоретичній конференції "Социально-политические и культурные проблемы современности" (Сімферополь, 2009); III Всеукраїнській науково-практичній конференції "Актуальные проблемы этнополитической и социально-экономической истории и культуры Крыма. 65 лет со дня депортации крымскотатарского народа" (Сімферополь, 2009); III міжнародній науково-

теоретичній конференції «Социально-политические и культурные проблемы современности» (Сімферополь, 2010); Міжвузівській науково-практичній конференції «Українознавство в системі освітніх закладів гуманітарного спрямування». – (Київ, 2008).

Основні положення дисертаційного дослідження викладені у 10 публікаціях, з яких чотири у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура роботи. Дослідження складається зі вступу, основної частини (п'яти розділів), висновків, списку використаних джерел та літератури, який налічує 339 найменувань. Загальний обсяг дисертації становить 216 сторінок (185 основного тексту).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Проведена пошукова робота дає підстави констатувати відсутність спеціальних історичних праць, присвячених розвитку європейського кооперативного руху у контексті комуністичної та аграристської моделей суспільної модернізації. Водночас, окремі аспекти цієї проблеми знайшли своє відображення в історіографії. Так, історія зародження та розвитку європейської кооперації активно аналізувалась наприкінці XIX – у першій чверті XX ст. У цей час вийшло кілька праць, автори яких здебільшого були активними учасниками європейського кооперативного руху. Серед них ґрунтовні праці та аналітичні розвідки: А. Анциферова [214], С. Бородаєвського [216], В. Тотоміанца [186, 187, 188, 189, 190, 191, 314], М. Туган-Барановського [316], К. Пажитінова [297], М. Хейсіна [327, 328], В. Лежнєва [267] тощо. Важливе місце у відповідному пласті літератури посідали праці таких дослідників як Г. Вольф [225], І. Зассен [239], Б. Уебб [317], Ф. Штаудінгер [331], Б. Фрометт [326], які вийшли друком у другій половині 1910-х років. У них знайшли своє відображення погляди на соціально-економічну роль та історичну перспективу кооперації з точки зору різних політичних ідеологій (кооператизму, окремих течій європейської соціал-демократії, ортодоксального марксизму тощо). Водночас, зусиллями вище перелічених дослідників було створено у значній мірі цілісну картину еволюції різних форм та видів європейського кооперативного руху до кінця Першої світової війни, розкрито його місце у соціально-економічних та суспільно-політичних процесах.

Натомість, у радянській історіографії проблеми розвитку зарубіжної кооперації так і не стали предметом спеціального історичного дослідження. Навіть у економічних дослідженнях та наукових посібниках для економічних вузів проблема розвитку кооперативного руху як суспільно-політичного явища, а також специфіка його розвитку у країнах Центральної та Південно-

Східної Європи обходились авторами або висвітлювалися вкрай фрагментарно. Прикладом може слугувати праця О. Фішгендлера «Кооперація в Західній Європі та СРСР. Схема будівництва» [306; 323]. Після фактичної ліквідації кооперації у СРСР наприкінці 20-х – на початку 30-х років минулого століття, на тему взагалі було накладено ідеологічне табу.

Певне коригування оцінок зарубіжної, «капіталістичної» кооперації стало можливим лише у зв'язку із частковою лібералізацією радянського режиму в 50-х роках ХХ століття. Проте, її історія висвітлювалась виключно в навчальних посібниках для студентів економічних вузів, серед яких варто відзначити праці М. Первушина [300], В. Глазкова, Б. Хвостова [228], І. Макаренка [275; 277], О. Крашенінікова [262]. Вони базувались на фактологічних здобутках дослідників першої чверті ХХ ст. На основі марксистської методології із домінуванням гіпертрофованого класового підходу давалась ідеологічно вмотивована інтерпретація розвитку кооперації. Фокусувалась увага на неспроможності кооперативного перетворення капіталістичного суспільства, звідки виводилась обмеженість історичної перспективи зарубіжної кооперації та унікальність умов соціалістичних країн для повноцінного розкриття потенціалу кооперативної організації.

Вивчення політики комуністів у міжнародних кооперативних організаціях бере свій початок із 20-х років минулого століття. Перші праці писалися партійними функціонерами, які працювали у кооперативних центрах радянських республік або ж у кооперативній секції Комуністичного інтернаціоналу, серед яких Е. Варьяш, В. Житомирський, В. Зарудний, П. Мохор та ін. Це не могло не позначитись на об'єктивності зазначених розвідок, зумовило їх ідеологізоване забарвлення, переважання глорифікаційного та навіть «месіанського» підходу в оцінках політики комуністів у європейському кооперативному русі [221; 236; 238; 303]. За умов посилення тоталітаризму та ізоляціонізму в СРСР, впродовж другої половини 30–50-х років ХХ ст. увага проблемам міжнародного та європейського кооперативного руху не приділялась. Зумовлювалось це і ліквідацією кооперації в

Радянському Союзу, і супровідним загостренням відносин із зарубіжними кооперативними центрами, що сприяло утвердженню підходу до кооперації, як інструменту класового панування буржуазії, непридатного для використання комуністами без встановлення ними політичної диктатури.

Пожвавлення дослідження міжнародного кооперативного руху та політики комуністів в ньому, відбувається лише з кінця 50-х–60-х років ХХ століття, проте до розпаду СРСР та повалення комуністичного режиму на його теренах виходили лише загальні огляди кооперативних функціонерів, які мали слугувати посібниками для студентів кооперативних вузів. Серед них варто відзначити нарбок Г. Бланка, О. Крашенінікова, О. Морозова [215, 263] та інших. Особливістю цих праць було те, що в оцінках сучасної їм зарубіжної кооперації і Міжнародного кооперативного Альянсу, їх автори намагались демонструвати виваженість та своєрідну «дипломатичність». Натомість інтерпретація політики комуністів у європейському кооперативному русі міжвоєної доби, яка відігравала у відповідних працях другорядну роль, своєрідної «передісторії», повністю повторювала позбавлені критичності заідеологізовані підходи партійних функціонерів 20-х – початку 30-х років.

Доводиться констатувати відсутність спеціальних праць, присвячених політиці комуністів у кооперативному русі країн Центральної та Південно-Східної Європи досліджуваного періоду. Частково означену прогалину заповнюють огляди розвитку кооперативного руху у країнах ЦПСЄ, що писались сучасниками. У них автори робили спроби аналізу тенденцій, що були притаманні кооперації окремих країн Центральної та Південно-Східної Європи та європейського кооперативного руху загалом. Серед них варто відзначити огляди Б. Махліна [143, 144, 145], А. Бадулеску [93], В. Коларова [122], М. Горова [105], У. Марціуса [142], Д. Недельчева [158], Е. Варьяша [96], І. Хромського [195], В. Ріпія [171; 173], В. Іванюка [111] та ін. Втім, ці праці, на нашу думку, посідають проміжне місце між історіографією та джерельною базою дослідження. Вони створювалися активними учасниками

кооперативного руху, що виходили у свої оцінках та підборі матеріалу із суб'єктивних позицій, згідно з чим вибудовувались і їх оцінки тих чи інших явищ у кооперативному житті, динаміці розвитку (занепаду) кооперації у окремих країнах. З огляду на це, відповідні розвідки потребують критичної оцінки у процесі їх використання, як джерельної бази і, водночас, внаслідок відсутності у них ретроспективного сприйняття тих чи інших тенденцій у кооперативному русі країн регіону у цей період.

Свою специфіку має історіографія кооперативної політики комуністів та особливостей розвитку кооперації в СРСР. Вона вирізняється великою кількістю праць, які виходили в різних радянських республіках, починаючи з 20-х років ХХ ст. Проте, усі без винятку, вони виконували чітку ідеологічну функцію індоктринації в суспільну свідомість думки про правильність усіх здійснюваних правлячою партією перетворень та їх безальтернативність. За цих умов критичність оцінок була обмежена суб'єктивним фактором окремих особистостей чи організацій, які «виявляли неспроможність» реалізувати належним чином «єдиноправильний» партійний курс [213; 248; 264; 265; 289; 313].

Проте не лише чисельні пропагандистські брошури 20–30-х, а й наукові публікації 60–80-х років минулого століття також обмежувались простеженням досягнень комуністів у розвитку кооперації. Стверджувалось, що більшовики, долаючи опір ворожих до їх режиму сил, приводили суспільство до утвердження все більш «вищих» та «досконалих» форм кооперативної організації сільського господарства (якими оголошувались колгоспи) та роздрібною торгівлі (фактично державні магазини «сільпо»). При цьому, вимушені відступи та компроміси із традиційними формами кооперації пояснювались не неадекватністю комуністичних доктринальних побудов реаліям соціально-економічного життя, а невідповідністю суспільства до сприйняття ідеологічних догм. Найбільш рельєфно відповідні позиції були відображені у ґрунтовних монографіях Л. Файна, В. Дмитренка, В. Погудіна та ін. [233, 318].

Тенденційність та фрагментарність була притаманна працям радянських дослідників, у яких знайшли відображення складові аграристської кон-

цепції суспільного розвитку в цілому та їх кооперативного аспекту зокрема. Все це пояснювалось негативним ставленням комуністів до представників цієї ідеології, що пройшло еволюцію від скептично-критичного до різко ворожого. Наприклад, у 20-х роках дослідники переважно виходили із апріорної помилковості «дрібнобуржуазної утопії», проте намагалися виокремити складові, на основі яких могли бути досягнуті позитивні результати взаємодії комуністів та прихильників аграризму. Відповідні підходи радянських дослідників аграризму були детерміновані відомим ідеологічним постулатом про необхідність розшарування та поетапного згуртування спочатку малозаможного, а потім і середньозаможного селянства довкола керованого комуністами єдиного фронту трудових верств. Відтак аналіз програм та діяльності селянських політичних сил був спрямований на їх фрагментацію на окремі течії з подальшим визначенням більш та менш прийнятних партнерів місцевих комуністичних партій у політичній боротьбі. Досить рельєфно відповідна позиція була відображена у серії статей С. Тімова, присвячених Цараністській партії Румунії [184; 185]. Натомість Чехословаччина та Польща становили виняток, оскільки тут ставлення комуністів до правлячих аграрних партій, які стояли на консервативних позиціях, вирізнялося підкресленою непримиренністю.

Втім, наприкінці 20-х і особливо у першій половині 30-х років оцінки суспільно-політичної ролі аграризму у країнах Центральної та Південно-Східної Європи змінюються на різко негативні. Підходи селянських партій до розв'язання соціально-економічних проблем були визнані такими, що перешкоджали поширенню «єдино правильної ідеології» комунізму у дрібновласницькому селянському середовищі. Діяльність аграрних партій у кооперації, що передбачала консолідацію ресурсів селянства для зміцнення його економічного становища, оцінювалась як спрямована на позбавлення революційної боротьби необхідної соціальної бази, адже поява останнього наряду пов'язувалась із прогресуючою пауперизацією щораз ширших верств європейського села. При цьому з пропагандистською метою нав'язу-

валось протилежне твердження – ніби керована аграристами кооперація веде до погіршення економічного стану більшості малозаможних та середньо-заможних селян на користь заможних. Найяскравішим прикладом означеного підходу є спеціальна розвідка В. Коларова «Аграризм як теорія соціального миру» опублікована у журналі «Комуністичний Інтернаціонал» 1928 р. [121].

Закладені у 30-х роках минулого століття підходи до ідеології та практики аграризму продовжували домінувати в радянській історіографії і у другій половині ХХ ст., на що вказує захищена у Москві (1964 р.) дисертація румунського дослідника Н. Доброте [234]. Щоправда перехід до безпосередньої взаємодії з авторитетними селянськими партіями країн Центральної та Південно-Східної Європи в ході насадження у них маріонеткових комуністичних режимів у другій половині 40-х років актуалізував завдання їх фрагментації на «дрібноселянські» та буржуазні течії. До останніх відносились ті селянські політичні сили, в середовищі яких, у процесі встановлення комуністичних режимів «народної демократії» не вдавалось знайти конформістських елементів. Відтак, перед радянськими дослідниками ставилося завдання дискредитувати їх діяльність у минулому. Прикладами можуть бути присвячена аграрним перетворенням у Чехословаччині праця О. Недорезова, в якій у вигляді передісторії у підкреслено негативному світлі відображено соціально-економічну політику Аграрної партії [293] та спеціальне дослідження реформ Болгарської землеробської народної спілки часів її знаходження при владі здійснене Н. Кіршевською [252]. Названі дослідники до кооперативної складової діяльності аграристів зверталися або у виглядів окремих вкраплень, або взагалі лише згадували у переліку інструментів для досягнення окремих економічних завдань. При цьому кооперація «в умовах капіталістичного ладу» у річищі офіційних ідеологічних установок визнавалась не здатною поліпшити життєві умови основної частини селянства.

Попри те, з другої половини 60-х років сформовані у попередні десятиліття підходи до ідеології та діяльності селянських партій країн Центральної

та Південно-Східної Європи урівноважувались більш об'єктивними оцінками з тенденцією до зміни їх інтерпретації на критично-скептичну. Прикладом можуть слугувати праці М. Горановича [230], В. Виноградова [223], А. Айненкеля [212], П. Шипоша [330], І. Міхутіної [290], Т. Маковецької, Т. Покивайлової [278], Л. Фастовець [321], Д. Петрової [301], О. Носкової [295] та ін. Названі дослідники визнавали селянські партії більш прогресивними порівняно із «буржуазними», проте продовжували наголошувати на утопічності аграрної ідеології, з чого випливала негативна оцінка їх опонування революційним підходам комуністів. Причому кооперативний аспект у діяльності селянських партій у працях згаданих дослідників не отримав належного висвітлення. За винятком дослідження М. Горановича, кооперація лише побіжно згадувалась серед інших заходів соціально-економічної політики аграристів. Що стосується ґрунтованого дослідження М. Горановича «Крах Зеленого Інтернаціоналу», то його фокус, який спрямовувався на міжнародні аспекти діяльності аграрних партій, зумовив обмежений виклад кооперативних сюжетів. До того ж, як і попередніх дослідників, кооперативна складова в діяльності селянських партій слугувала для нього однією з базових ілюстрацій прагнення аграристів законсервувати капіталістичний лад, «відвернути селянство від класової боротьби» [230].

Модифікуючись, означені підходи та оцінки проіснували до початку 90-х років минулого століття. Навіть у працях таких російських дослідників, як К. Семенов [309], Г. Матвеев [281], А. Фрейдзон [324], В. Виноградов, Т. Покивайлова [224], які побачили світ на початку 90-х років, ідеологія селянських партій кваліфікувалась як не здатна стати альтернативою комуністичній, своєрідним третім шляхом розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи. Найбільш рельєфно відповідна позиція була обґрунтована у праці Г. Матвеева «Третій шлях? Ідеологія аграризму в міжвоєнній Чехословаччині та Польщі», яка вийшла друком 1992 р. Названі автори появу та широке поширення ідей аграризму в регіоні Центральної та Південно-Східної Європи пояснювали тимчасовими особливостями переходу від

аграрного феодалізму до урбаністичного капіталізму (або соціалізму) у дрібновласницьких суспільствах, що були позначені високою питомою вагою селянства в соціальній структурі населення. Особлива увага приділялась внутрішній неоднорідності соціальної бази та членського складу аграрних партій, яка врешті приводила або до зростання невдоволення заможної частини так званим дрібноселянським курсом партійного керівництва (БЗНС в Болгарії), або ж перебранням нею контролю над партією (Цараністська партія Румунії), що вело до зміни політичного курсу.

На нашу думку, сформульовані дослідниками аграризму в період перебудови та перші роки після розпаду СРСР, висновки, були позначені їх нездатністю або небажанням відійти від класово зумовленого тлумачення історичного процесу. Внаслідок цього, поза їх увагою залишились спільні для усіх без винятку течій селянського політичного руху пріоритети аграрного розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи. Натомість, гіпертрофована увага приділялась внутрішнім суперечностям між різними майновими групами селян, що мало б підтвердити неспроможність базового постулату аграристів про спільність інтересів сільських виробників. Безперечно, важко не погодитись, що висунуті теоретиками аграризму наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. постулати про відсутність внутрішніх суперечностей у середовищі центральноєвропейського селянства, не завжди відповідали дійсності 20-х та пізніших років ХХ ст. Водночас, слід пам'ятати, що спільність інтересів селян залишалася, і базувалась вона на принципово іншому, аніж у місті, співвідношенні між виробниками-власниками та найманими працівниками. А інтереси різних категорій самостійних виробників, незалежно від майнового стану, хоч і не є тотожними, але у цілому спільні. За цих умов екстраполяція класових підходів, розроблених для індустріалізованого міста, на реальну соціальну диференціацію на селі, об'єктивно зумовлювала хибну оцінку історичної перспективи аграризму.

Серед сучасних українських дослідників феномен аграризму не викликав належної уваги. Можемо назвати лише праці О. Крапівіна, в яких

відображено історію однієї із найвпливовіших аграрних партій Європи – Болгарської землеробської народної спілки (БЗНС) – у контексті суспільно-політичної боротьби в першій чверті ХХ ст., а також розкрито суспільно-політичні погляди провідних ідеологів політичної сили – О. Стамболійського та Д. Драгієва [259; 260]. Втім, зумовлене метою та завданнями дослідження, спрямування роботи обмежує її значення для вивчення проблем соціально-економічної діяльності болгарських аграристів у цілому і її кооперативної складової зокрема. З цієї самої причини автор не приділив спеціальної уваги і загальнотеоретичним питанням історичної перспективи селянської політичної ідеї.

Оскільки кооперативний аспект і у доктринальних поглядах, і у безпосередній діяльності аграристів не був предметом спеціального аналізу, а розглядався лише побіжно, формування цілісної картини кооперативних поглядів та кооперативної політики аграристів вимагало проведення копіткої аналітико-синтетичної роботи, співставлення окремих сюжетів досліджень, присвячених діяльності селянських політичних сил, із інформацією, розкиданою в окремих працях, присвячених соціально-економічному розвитку, економічним та політичним перетворенням та історії розвитку кооперації у тих окремих країнах, де були здійснені спроби впровадження в життя аграристської доктрини суспільної модернізації [252; 333; 334].

Значно далі просунувся після розпаду СРСР процес переосмислення історичної ролі та місця кооперації у житті російського суспільства до більшовицького перевороту, природи та змісту її взаємодії із компартійним режимом. Сучасні дослідники російської кооперації відзначили, що всупереч декларованим принципам самопомоги, самодіяльності та незалежності кооперативних організацій, у їх статутах від самого початку передбачалось формування капіталів не лише із пайових внесків, а й з державних асигнувань, приватних позичок та пожертв із наданням власникам відповідних капіталів значних прав щодо керівництва кооперативами, контролю за їх діяльністю. Навіть більше, за специфічних умов Російської імперії саме

ініціатива окремих приватних осіб та земств забезпечувала відносно швидкий ріст чисельності кооперативних товариств [298].

Дослідники відзначають тісну взаємодію кооперативного руху та Тимчасового уряду, що поєднувалась із категоричним засудженням кооператорами комуністів. Це пояснюється внесення останніми ідей класової ненависті в кооперативну роботу, що викликало гальмування та навіть припинення успішної діяльності кооперації. Так, А. Давидов наголошує на тому, що співробітники Всеросійської центральної спілки споживчих товариств (так званого Центросоюзу, який до 1917 року носив назву – «Московський союз споживчих товариств») П. Колокольніков та А. Нікітін стали міністрами праці та пошти і телеграфу, відповідно. Визначний кооператор, член бюро (правління) «Центросоюзу» В. Зельгейм – помічником міністра землеробства. Голова створеної у березні 1917 року Ради Всеросійських кооперативних з'їздів С. Прокопович очолив міністерство продовольства, склад якого було сформовано в основному з кооператорів. Він вказує й на те, що тісне співробітництво підкріплювалось увагою уряду до проблем кооперативної форми самоорганізації російської громадськості. Адже ще 20 березня, тобто одним із перших, було видане «Положення про кооперативні товариства і спілки», відповідно до яких знімалися усі перепони на шляху розвитку кооперативів та їх об'єднань [231].

Серед сучасних праць, присвячених особливостям розвитку російської кооперації після встановлення комуністичної диктатури, взаємин між правлячою партією та кооперативним рухом на особливу увагу заслуговують праці Л. Файна, В. Кабанова. Зазначені дослідники, які активно працювали над проблемою у радянський час, після зникнення ідеологічних перешкод розкрили у 90-х роках власне бачення особливостей курсу комуністів у російському кооперативному русі після жовтневого перевороту 1917 р. Не можна не погодитись із оцінкою російської кооперації наприкінці 20-х років, яку дав відомий дослідник у цій царині Л.Е. Файн. «...З одного боку, – писав він, – це була найбільша за масштабом охоплення населення і обсягу господарчих

операцій організація. З іншого, ця потужна система у цей час виявилась «колосом на глиняних ногах». Подібний стан справ він пояснив згубним впливом тотального партійного контролю над кооперативним рухом країни та її підпорядкування завданням побудови тоталітарного суспільства в СРСР. «Зімкнулись напрями руйнування кооперації – підміна реального контингенту обслуговування, деформація кооперативних принципів і функцій, злам організаційної структури. Тоталітарна система, підпорядкувавши кооперацію в ідейно-політичному, організаційному та фінансовому відношенні, маніпулювала нею як маріонеткою, змушувала її через розставлених на ключових позиціях у ній своїх представників беззаперечно проводити в життя директиви, що спускалися їй з гори» [319].

В. Кабанов, переглядаючи власні погляди радянської доби, визнав, що насправді комуністична ідеологія не користувалась підтримкою кооперативної громадськості країни. У селянській, найбільш чисельній гілці руху, домінували соціалісти-революціонери (есери), а у споживчій – прихильники ідей кооперативізму або кооперативного соціалізму. У робітничій кооперації провідні позиції займали помірковані соціал-демократи (так звані меншовики), які розглядали кооперацію як позапартійну, незалежну від політичних течій організацію трудящих та саме з нею пов'язували сподівання про перебудову суспільства [246, с. 62]. Він акцентував увагу на утилітарних підходах комуністів до кооперативного руху, вказав на те, що їх метою було встановити контроль над кооперованими масами та витиснути із керівництва старі професійні кадри. Дослідник наголошує на диференційованому підході більшовиків до потенціалу кооперації за принципом: цінний апарат, решта менш важливе або взагалі не важливе. Окрім того, він стверджував, що представники правлячої партії так і не подолали упередженого ставлення до кооперації, що склалося ще до жовтневого перевороту. В той самий час ідея «загальнонаціонального кооперативу» не містила нічого кооперативного, внаслідок чого класичні принципи кооперативного руху більшовики намагалися підмінити чужими, штучно прив'язаними, але відповідними доктри-

нальними побудовами своїх ідеологів. Як наслідок В. Кабанов називає постійний контроль та дріб'язкову опіку над кооперативними організаціями, інструментом досягнення якого стало регулярне маніпулювання кадрами. При цьому, проблему дослідник вбачав у тому, що «...в неї приходили не спеціалісти, а просто віддані партії випадкові в кооперації люди» [246, с. 115, 131].

На особливу увагу заслуговує докторська дисертація Кім Чан Чжина «Державна влада та кооперативний рух в Росії – СРСР (1905–1930)», в якій кооперація розглядається саме під кутом зору її взаємодії, як громадської інституції із різними політичними режимами країни. Дослідження охоплює період від початку бурхливого розвитку російського кооперативного руху після революції 1905–1907 рр. до ліквідації основних форм кооперації у 1930 р. Автор намагався з'ясувати насамперед соціально-політичне значення кооперативного руху в процесі розвитку передумов для формування громадянського суспільства [251, с. 12–13]. Порівняльний аналіз взаємодії російської кооперації із різними політичними режимами дозволив автору дійти оригінальних висновків. Утім, не з усіма ми можемо погодитись. Зокрема видається не досить аргументованим висновок Кім Чан Чжина про те, що «...слабкість російської кооперації виявилась саме в момент її найбільшої свободи – після лютого 1917 р.» [251, с. 5]. Адже головний аргумент – поразка кооперативних кандидатів на виборах до Установчих зборів – не враховує обставин їх проведення. Останні, як буде викладено нами нижче, супроводжувались втручанням більшовиків, а їх репрезентативність ставилася кооператорами під сумнів.

На думку російських дослідників, з початком НЕПу кооперація почала розглядатися у фокусі її використання як інструменту партійно-державної політики у збуто-постачальницькій галузі [298, с.52-53]. Російські науковці констатували відсутність будь-яких можливостей до збереження залишків самобутності кооперативного руху за умов утвердження сталінізму. Вони наголошували на тому, що спроби протесту найвідоміших кооператорів на кшталт А. Чайнова, Н. Кондратьєва, Н. Макарова, С. Маслова та ін., проти-

діяти подальшому одержавленню селянських господарств під вивіскою «поглиблення кооперації» у формі колективізації зазнали жорсткої критики, а самі ці кооператори потрапили у лабету репресивної системи сталіністського тоталітарного режиму, що вважав кооперативну форму самоорганізації населення «зараженою виробничою демократією» [308, с.65].

Друга половина 20-х – початок 30-х років розглядається в сучасній російській історіографії, як час, коли кооперація СРСР зазнала системних трансформацій, що змінили зміст її діяльності. Результатом цього, дослідники вважають остаточне усунення від участі у справах товариств їх членів-пайовиків, а також перебрання функцій зборів правліннями спілок, що потрапили у абсолютну залежність від партійних бюро [255, с.163]. Так, аналізуючи причини знищення громадського кооперативного руху в Радянському Союзі, Л. Файн відзначав, що головна причина полягала «у несумісності кооперації як демократичної організації захисту економічних інтересів своїх членів». Кооперація виявилась «інородним тілом» у насильницьки створюваному ладі. Лише знищення будь-якого тоталітаризму могло зняти перепони для розвитку кооперації. Але цього тоді не сталося. Їй не знайшлося місця ані при «військовому комунізмі», ані при новій економічній політиці, і не могло бути місця за умов сталінізму – підсумовує Л. Файн [320, с. 45]. Як наслідок, російські дослідники сходяться на думці, що на початку 30-х років російська кооперація зазнала деформацій, після яких зберегла лише назву. Вона перестала в повному та точному розумінні відповідати визначенню терміну «кооперація» [312, с. 90].

Поява можливостей для критичного переосмислення історії після розпаду СРСР викликала пожвавлення досліджень, присвячених політиці комуністів щодо громадських рухів, у тому числі їх курсу у Міжнародному кооперативному альянсі. Наприкінці 90-х років переглянули попередні підходи М. Макаренко та А. Крашенінніков [276]. На початку XXI ст. з'явилися нові праці з історії взаємодії радянських кооперативних центрів та МКА, які тепер розглядалися у контексті політики комуністів у світовому та

європейському кооперативному русі. Серед них слід відзначити кілька праць українських дослідників М. Журби [237] та О. Крамара [257; 258]. Натомість, проблеми розвитку кооперативного руху в країнах Центральної та Південно-Східної Європи міжвоєнної доби досі не викликали інтересу в новітній українській та російській історичній науці. Частково відповідну лакуну заповнюють чисельні посібники для економічних вузів [226; 240; 255; 280; 308; 312]. Проте, їх фокус, цілком природно, спрямований на економічні аспекти, загальні тенденції та принципи кооперативного руху, а відтак відсутня увага до соціально-політичних особливостей його розвитку.

Джерельна база дослідження ґрунтується на двох основних блоках. Це – фонди російських та українських архівів та блок опублікованих матеріалів, що включає періодику досліджуваного у дисертації періоду, збірки документів та праці теоретиків європейського комунізму, соціал-демократії та аграризму.

З точки зору достовірності та репрезентативності ключове місце в джерельній базі дослідження відіграли архівні матеріали. Насамперед – це фонди Російського державного архіву соціально-політичної історії (РАСП) та Російського державного архіву економіки (РДАЕ), в яких містяться справи, які стосуються кооперативної політики комуністів, динаміки та особливостей розвитку російського та радянського кооперативного руху, його взаємин із державною владою, політичними партіями. Були використані також окремі справи українських архівосховищ – Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО) та Центрального державного архіву вищих органів влади (ЦДАВО), в яких відклалися матеріали щодо окремих аспектів досліджуваної нами теми.

У фонді Центрального комітету РКП(б) (Ф.17) Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСП) містяться матеріали Політбюро (оп. 3), Відділу по роботі на селі (оп. 5), організаційно-інструкторського (оп. 11) та організаційно-розподільчого відділу (оп. 68), в яких розкриваються суспільно-політичні аспекти розвитку радянського кооперативного

руху, механізми його підпорядкування завданням правлячої партії, здобуття останньою контролю над керівними органами кооперації на всіх рівнях. Це, насамперед, інформаційні огляди, інструкції, доповіді, звіти щодо позицій комуністів у різних кооперативних організаціях, можливостей їх зміцнення та ослаблення впливу політичних опонентів тощо. У справах фондів Центральної спілки споживчих товариств СРСР (Ф. 484), його Сільськогосподарської секції (Ф. 531), Всеросійської спілки сільськогосподарської кооперації з постачання (Ф. 4106), Ради центрів сільськогосподарської кооперації при Всеросійській спілці сільськогосподарської кооперації (Ф. 7018) Російського державного архіву економіки (РДАЕ) містяться матеріали, що дозволяють простежити розвиток окремих видів кооперації у їх динаміці, з'ясувати політику комуністичного режиму щодо окремих видів кооперативного руху країни, виявити реакцію кооперованої громадськості на здійснювані правлячою партією заходи. Це, насамперед, протоколи засідань уповноважених, матеріали кооперативних з'їздів; положення, інструкції та циркуляри керівних органів кооперативних спілок; доповіді та матеріали з історії російського кооперативного руху та його стан на відповідний час тощо.

Відомості про особливості розвитку кооперативного руху за межами СРСР, політику аграрних партій у кооперативному русі країн Центральної та Південно-Східної Європи можна знайти у справах фондів Кооперативної секції Комінтерну (Ф. 506) та Міжнародної селянської Ради (Селінтерну, Ф. 535) у Російському державному архіві соціально-політичної історії (РДАСПІ). У фондах архіву знайшла своє відображення суспільно-політична боротьба у кооперативному русі країн Центральної та Південно-Східної Європи, залежність кооперативної політики комуністичних партій цих країн від ухвалених у структурах Комінтерну директив, підпорядкованість кооперативної політики за кордоном СРСР зовнішньополітичним пріоритетам більшовицького керівництва. З українських архівів були залучені матеріали фонду КП(б)У (Ф. 1) Центрального державного архіву громадських об'єднань України, в якому містяться справи Центрального комітету (оп. 20), а

також фонду Об'єднаного представництва української кооперації за кордоном (Ф. 807) в Центральному державному архіві вищих органів влади. У них можна знайти інформацію щодо політики комуністів у міжнародному та європейському кооперативному рухах, кооперативних організаціях окремих держав Європи. Використання цих документів дало можливість доповнити отримані в російських архівосховищах та періодиці 20-х років дані про використання представниками контрольованих комуністами радянських кооперативних представництв для підтримки з трибуни міжнародного кооперативного Альянсу прокомуністичних псевдогромадських організацій у деяких країнах Центральної та Південно-Східної Європи.

Багатий інформаційний матеріал містить періодика досліджуваного періоду. Головним чином, це часопис Кооперативної секції Комінтерну «Международная кооперация», Міжнародної селянської ради «Крестьянский Интернационал», друкованих органів окремих центрів російського, українського та білоруського кооперативного руху. Вони містять чимало відомостей про динаміку, соціальний склад, суспільно-політичні вподобання, взаємини із правлячими та опозиційними партіями. У цих виданнях знайшли відображення оцінки політики комуністів щодо підпорядкування можливостей найбільш чисельної на той час форми самоорганізації громадськості, завданню досягнення власних політичних цілей. Внаслідок цього матеріали цієї групи джерел стали незамінним банком інформації з історії розвитку кооперативного руху і, особливо, суспільно-політичної боротьби в ньому. З їх допомогою можна скласти оригінальне уявлення про особливості зародження та розвитку кооперативного руху у європейських країнах крізь призму сприйняття сучасниками. А у випадку матеріалів архівної періодики, присвячених кооперації Центральної та Південно-Східної Європи, у деяких випадках стали безальтернативним джерелом інформації, яка за умови критичного підходу дає можливість скласти досить повне уявлення про особливості розвитку кооперативного руху у контексті суспільно-політичної боротьби.

Чисельні збірки документів присвячені кооперативному рухові, що вийшли друком у радянський час, готувалися відповідно до пануючих за однопартійного режиму ідеологічних імперативів. Відібрані у них документи мали вписуватись в офіційну схему перебігу історичних подій. Цей блок джерел репрезентований насамперед тематичними публікаціями присвячених кооперативно-колгоспному будівництву в СРСР та окремих його республіках та регіонах [74–75, 78–79]. У зв'язку із зазначеними особливостями археографічних збірок радянської доби, особливий науковий інтерес становлять ті із них, які побачили світ за останні роки існування Радянського Союзу, адже у них, хоч і не повно, проте знайшла своє відображення реальна картина взаємодії між більшовицьким режимом та кооперативним рухом [76–77]. Загальнодоступними для дослідників є чисельні праці апологетів комунізму та більшовизму, які визначали зміст партійно-державного курсу щодо кооперації в СРСР [213, 248, 268–274, 282–285], а також функціонерів компартій країн Центральної та Південно-Східної Європи, які робили більш або менш вдалі спроби принатурення «генеральної лінії» до специфічних особливостей власних країн [105–106, 121–122]. Натомість публікації праць теоретиків соціал-демократії, кооператизму та аграризму, які висловлювали альтернативні офіційній компартійній лінії погляди на перспективи перетворення суспільства і роль кооперації у цьому процесі, репрезентовані або виданнями досліджуваного періоду, або публікаціями, які побачили світ уже після розпаду СРСР, чи, в крайньому випадку, за останні роки його існування [239, 249, 250, 287, 314, 316].

Таким чином, дисертаційний проект забезпечений достатньою для реалізації поставлених завдань джерельною базою. Це – фонди російських та українських архівів, періодика, праці теоретиків європейського комунізму, соціал-демократії та аграризму, опубліковані документи та матеріали, тематичні збірки останніх. З точки зору достовірності та репрезентативності ключове місце посідають архівні матеріали Російського державного архіву соціально-політичної історії та Російського державного архіву економіки,

Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Багатий інформаційний матеріал містить архівна періодика. Саме з неї можливо скласти оригінальне уявлення про особливості зародження та розвитку кооперативного руху у європейських країнах крізь призму сприйняття сучасниками.

* * *

Підсумовуючи аналіз історіографії варто відзначити такі її риси. Дослідниками кооперативного руху першої чверті ХХ ст. було напрацьовано значну фактологічну базу. При цьому автори в оцінках кооперації, її місця у соціально-економічному розвитку та модернізації суспільних відносин керувались власними переконаннями. Це створювало умови для проведення широкої дискусії та плюралізму поглядів. Натомість, з переходом до одержавлення та фактичної ліквідації кооперації у СРСР на межі 20–30-х років, наукове вивчення кооперативної проблематики припинилось. Справді, громадський кооперативний рух, що продовжував існувати за кордоном тоталітарного СРСР, оцінювався як ворожий інтересам трудових верств населення. Всупереч їм підсумком еволюції кооперації оголошувалися одержавлені, уособлені у псевдокооперативних радянських колгоспах та сільпо, організації, що втратили залишки громадської ініціативи. Певне коригування оцінок кооперації стало можливим лише у зв'язку із частковою лібералізацією радянського режиму в 50-х роках. Проте, спеціальні історичні дослідження європейського кооперативного руху у цей час не здійснювались. Проблема висвітлювалась лише в навчальних посібниках та підручниках для студентів економічних вузів, що зумовлювало фрагментарність та непропорційність висвітлення окремих аспектів розвитку європейського кооперативного руху. Автори таких праць базувались на наробках дослідників кооперації першої чверті ХХ ст. та змушені були керуватись в оцінках ідеологізованими підходами, нав'язуваними комуністичним режимом.

У блоці літератури, присвяченої проблемам розвитку кооперативного руху Східної Європи (європейської частини СРСР, без України) можна відзначити такі риси: недостатність уваги до кооперації як суспільно-полі-

тичного явища, домінування соціально-економічних підходів та фокусу дослідження, тенденційність та заангажованість праць радянського періоду та складний, і не завжди довершений, процес переосмислення у пострадянській історіографії питання. Історіографія кооперативної політики комуністів та особливостей розвитку кооперації в СРСР вирізняється великою кількістю праць. Проте, їх метою був не критичний аналіз, а індоктринація твердження про правильність здійснюваних правлячою партією перетворень. Вони обмежувались глорифікаційним змальовуванням досягнень комуністів у розвитку кооперації, що приводили до утвердження більш «вищих» та «досконаlih» форм кооперативної організації. З 20-х років бере свій початок вивчення політики комуністів у міжнародних та зарубіжних кооперативних організаціях. Впродовж другої половини 30-х – 50-х років ХХ ст. належна увага цим проблемам не приділялась. Пожвавлення дослідження міжнародного кооперативного руху та політики комуністів в ньому, відбувається лише з кінця 50-х років, проте до розпаду СРСР та повалення комуністичного режиму на його теренах виходили лише загальні огляди кооперативних функціонерів, які мали слугувати посібниками для студентів кооперативних вузів. Водночас у радянській історіографії були відсутні спеціальні праці, присвячені політиці комуністів у кооперативному русі країн Центральної та Південно-Східної Європи цього періоду.

Більшість досліджень з теорії та практики європейського аграризму було написано за умов панування тоталітарного комуністичного режиму, що зумовило високий ступінь їх заангажованості. У традиціях марксистської методології та логіки історичного процесу головна увага приділялась внутрішній неоднорідності аграрних партій. Феномен селянського політичного руху розглядався з точки зору інтересів альтернативної йому комуністичної ідеології. Оціночні судження представників радянської історіографії коливались від скептично-критичних до різко негативних. Кооперативний аспект і у доктринальних поглядах, і у безпосередній діяльності аграристів розглядався лише побіжно. З огляду на це, формування цілісної картини коопера-

тивних поглядів та кооперативної політики аграристів вимагає копіткої аналітико-синтетичної роботи, співставлення окремих сюжетів досліджень, присвячених діяльності селянських політичних сил із інформацією, розкиданою в окремих працях, присвячених соціально-економічному розвитку, економічним та політичним перетворенням та історії розвитку кооперації в окремих країнах, де були здійснені спроби впровадження в життя аграристської доктрини суспільної модернізації.

Зацікавленість феноменом селянського політичного руху, яка спостерігалась у російській історіографії на початку 90-х років минулого століття виявилась нетривалою. В Україні після розпаду СРСР досліджувалась лише суспільно-політична діяльність Болгарської землеробської народної спілки та її окремих лідерів. Автори поодиноких досліджень із історії країн Центральної та Південно-Східної Європи, які вийшли друком останнім часом у Росії та Україні, спеціальної уваги проблемам аграризму, а тим більше кооперативному аспекту у теорії й практиці селянських партій не приділяють. Значно далі просунувся після розпаду СРСР процес переосмислення історичного досвіду розвитку кооперації за умов тоталітарного комуністичного режиму, а також з'ясуванню її реального місця та ролі в суспільному та соціально-економічному житті до більшовицького перевороту. Хоч деякі кліше нав'язаних за умов ідеологічного впливу комуністичного режиму на радянську історичну науку, починаючи з початку 90-х років, долаються, проте, й сьогодні їх залишки потрапляють у дослідження, присвячені взаємодії тоталітарного режиму з кооперативним рухом у 20-х років та її наслідкам для найбільш масової форми громадської самоорганізації у більшовицькій імперії. Поява можливостей для критичного переосмислення історії після розпаду СРСР викликала пожвавлення досліджень політики комуністів щодо громадських рухів, у тому числі їх курсу у Міжнародному кооперативному Альянсі. Але й досі відсутні спеціальні праці, з питань політики Комінтерну у кооперативному русі країн Центральної та Південно-Східної Європи у досліджуваний нами період.

Дисертаційний проект забезпечений достатньою для реалізації поставлених завдань джерельною базою. Це фонди російських та українських архівів, періодика цього періоду, праці теоретиків європейського комунізму, соціал-демократії та аграризму, опубліковані документи та матеріали, тематичні збірки останніх. Для вивчення суспільно-політичних аспектів розвитку радянського кооперативного руху, механізмів його підпорядкування більшовиками та подальшого використання у контексті реалізації суспільних перетворень ключове значення мають партійні документи компартійних фондів Російського державного архіву вищих органів влади. Натомість фонди Російського державного архіву економіки (РДАЕ) містяться матеріали, які дозволяють простежити розвиток окремих видів кооперації у їх динаміці, з'ясувати політику комуністичного режиму щодо окремих видів кооперативного руху країни, виявити реакцію кооперованої громадськості на здійснювані правлячою партією заходи.

Відомості про особливості розвитку кооперативного руху за межами СРСР, політику аграрних та комуністичних партій у кооперативному русі країн Центральної та Південно-Східної Європи можна знайти у справах фондів Кооперативної секції Комінтерну та Міжнародної селянської Ради РДАСП. Зокрема, вони дають уявлення про рівень залежності кооперативної політики комуністичних партій цих країн від ухвалених у структурах Комінтерну директив. Матеріали окремих фондів українських архівів, зокрема справи ЦК КП(б)У в Центральному державному архіві громадських об'єднань (ЦДАГО) та Об'єднаного представництва української кооперації за кордоном у Центральному державному архіві вищих органів влади (ЦДАВО) містять інформацію, яка допомагає розкрити окремі аспекти політики комуністів у Міжнародних кооперативному Альянсі та кооперативному русі окремих держав Центральної та Південно-Східної Європи.

До групи опублікованих джерел належать періодика досліджуваного періоду, збірки документів та матеріалів, а також праці теоретиків соціал-демократії, комунізму та аграризму. Насичена фактичним матеріалом періо-

дика репрезентована переважно офіційними друкованими органами окремих російських та радянських кооперативних центрів. Багатими інформацією, попри недоліки в його відборі та інтерпретації, є періодичні видання кооперативної секції Комінтерну «Международная кооперация» та Міжнародної селянської Ради «Крестьянский интернационал». Використання вміщеної у них інформації, за умови критичного підходу, дає можливість скласти уявлення про особливості розвитку кооперативного руху у контексті суспільно-політичної боротьби, ілюструє бажане чи дійсне сприйняття цього процесу прокомуністично налаштованими сучасниками.

Особливістю опублікованих збірок документів та праць теоретиків різних ідейних течій європейської суспільно-політичної думки є диспропорції, зумовлені ідеологічною цензурою радянської доби. Найбільший інтерес становлять ті археографічні збірки, що вийшли за останні роки існування Радянського Союзу, адже у них, хоч і не повно, проте знайшла своє відображення реальна картина взаємодії між більшовицьким режимом та кооперативним рухом. Якщо чисельні праці комуністичних теоретиків, які визначали зміст партійного курсу щодо кооперації є загальнодоступними для дослідників, то наробок прихильників альтернативних моделей розвитку суспільства, і місця кооперації у цьому процесі зокрема, в тому числі й аграризму репрезентований не чисельними виданнями, що побачили або до або вже після встановлення більшовицького режиму в СРСР.

Таким чином, відсутність спеціальних праць, присвячених компаративному аналізу особливостей розвитку кооперативного руху Центрально-Східної Європи у 20-х роках минулого століття у контексті аграристської та комуністичної доктрин суспільної модернізації, зумовлюють актуальність дослідження цієї проблеми. Водночас, реалізація відповідного завдання є можливою з огляду на достатню, хоч і не без недоліків, різноманітну джерельну базу, яка складається із архівних та опублікованих документів та матеріалів.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО КООПЕРАТИВНОГО РУХУ: КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.

Розвиток капіталізму в європейських країнах сприяв руйнації традиційних форм організації суспільства, котрі існували впродовж попередніх століть. Ще на початку ХІХ ст. припинила існування цехова організація ремісничого населення міста, до кінця століття ерозії зазнав інститут селянської громади. Зазначені процеси сягнули найвіддаленіших від осередків індустріалізації районів Центральної та Східної Європи. Промислова революція, накопичення капіталу та синхронне погіршення життєвих умов широких верств населення європейських країн спровокували потужні революційні потрясіння, дали привід назвати ХІХ ст. «віком революцій». Загострення суперечностей між окремими соціальними групами європейського соціуму та пошук шляхів його можливого вирішення виявились у центрі уваги громадських та політичних діячів того часу. Частина з них шукали можливості подолання існуючих суперечностей шляхом «гуманізації» існуючих соціально-економічних відносин, повернення суспільства до засад моральності та духовності, котрі на їх думку, руйнувалися молодим капіталістичним суспільством. Інші обґрунтовували невідворотність та шукали можливості зміни несправедливого суспільного ладу новим – соціалістичним або комуністичним.

До кінця ХІХ – початку ХХ ст. країнами Європи поширилися різні форми міської та сільської кооперації: споживча, кредитна, інтегральна сільськогосподарська, житлова тощо. Перші спроби зміни «несправедливого» капіталістичного ладу були здійснені ще соціалістами – утопістами А. Сен-Сімоном (1760–1825), Ш. Фур'є (1772–1837) та Р. Оуеном (1771–1858). На їх думку, уникнення експлуатації та супровідних їй руйнівних для духовного та морального стану суспільства наслідків було можливим у базованих на кооперуванні праці дрібних виробників, комунах [240, с. 31–34]. У підсумку

їх протокооперативна діяльність виявила утопічність ідеї виробничих комун, однак сприяла поширенню усвідомлення необхідності обмеження або й уникнення посередництва торговельного капіталу на шляху продуктів праці від виробника до споживача.

Промислове піднесення, що тривало в Англії у середині ХІХ ст. зумовило різке збільшення чисельності фабричних робітників, змінило їх співвідношення із ремісничим населенням країни та визначило переважно робітничий шлях подальшого розвитку британської споживчої кооперації. Головним стимулом до поширення споживчої кооперації спочатку було прагнення подолати «трук-систему». Згідно з нею роботодавці виплачували заробітну платню не грошима, а чеками за які у їх же крамницях робітники змушені були купувати товари невисокої якості за значно завищеними (на 20–30%) порівняно з ринковими цінами [328, с. 24]. Зростання чисельності споживчих кооперативів сприяли появі спочатку територіальних, а потім і національних об'єднань. Так, у 1863 р. було створено «Кооперативне промислове та ощадне товариство для гуртових закупівель Півночі Англії». За десять років воно перетворилось на загальнонаціональне «Англійське товариство оптових закупівель» [317, с. 46–49; 51–52; 86–88]. До початку 70-х років ХІХ ст. на території Великої Британії виникло кілька кооперативних центрів – Кооперативне страхове товариство, Шотландське товариство гуртових закупівель, Кооперативний центральний банк. Консолидація сприяла пришвидшенню темпів розвитку кооперативного руху країни. Якщо у 1872 р. серед жителів Англії та Уельсу кооперовано було уже 1,2%, а Шотландії – 1,1%, то у 1889 р. ці показники зросли відповідно до 2,8 та 3,8%, а станом на 1914 р. досягли – 5,7 та 8,6% [317, с. 126].

Зазначені процеси завершилися наприкінці ХІХ ст. перетворенням кооперативного руху із потужної соціально-економічної сили на організацію із розлогими громадсько-політичними та культурно-освітніми функціями. Координатором неторговельної діяльності британської кооперації стала «Кооперативна спілка», яка поступово сформувала мережу комітетів

спеціалізованих на окремих ділянках роботи: освітній, видавничій, пропагандистській, виставковій. Британська споживча кооперація до кінця XIX ст. стала зразком для решти європейських країн [267, с.187]. Щораз активнішою ставала позиція британського кооперативного руху в громадсько-політичному житті, формуванні економічної політики держави. Зокрема кооперативні організації засудили так звану потогінну систему організації праці та відмовились від закупівлі товарів у відповідних підприємців. У 1903 р. кооперативні центри виступили проти збільшення мит на імпорт харчових продуктів, а у 1909 р. підтримали соціалізацію бюджету, якій протидіяла палата лордів [328, с. 121–123].

У зв'язку із більш пізнім початком індустріалізації споживча кооперація у Франції, Німеччині та інших країнах Західної Європи набула специфічних форм. Це насамперед стосувалося її соціального складу. На відміну від англійської споживчої кооперації, серед членів якої уже з середини XIX ст. домінувало робітництво, у Німеччині, і особливо у Франції її поширення було пов'язане насамперед із дрібновласницькими верствами міста. Це зумовлювалося особливою гостротою питання про майбутнє чисельного ремісничого населення, котре в процесі концентрації промислового виробництва втрачало шанси на подальше існування. Під впливом успіхів британського кооперативного руху та з огляду на його стабілізуючу роль у суспільно-політичному житті Великої Британії, уряд Франції пом'якшив своє ставлення до кооперативних ініціатив власної громадськості. Закон про кооперацію, що з'явився 1867 р. відкрив можливість розвитку споживчого руху в країні. Проте, навіть станом на початок XX ст. французька споживча кооперація значно поступалася англійській та німецькій. Чисельність її членів лише наближалася до 1 млн. осіб [328, с. 46–48].

Незважаючи на існування з середини XIX ст. об'єднань міського населення Німеччини, котрі ставили собі за мету спільні закупівлі продуктів харчування, класична форма розвинутої споживчої кооперації була запозичена з досвіду британських рочдейлських товариств у 1860-х роках.

Спроба виробити специфічну німецьку форму споживчої кооперації була здійснена на початку 1850-х років Г. Шульце-Делічем. Вони створювались як додаток до кредитних та впродовж тривалого часу свого існування зберігали міцні організаційні зв'язки з ними. Членами зазначених споживчих товариств були переважно збіднілі ремісники. Швидке зростання робітничої споживчої кооперації, заснованої за зразком британської, розпочався з початку 60-х років XIX ст. та супроводжував завершення промислового перевороту в країні [227, с. 35–39, 47–48]. Процеси випереджаючої індустріалізації та супровідної їй урбанізації німецького суспільства, котрі перетворили переважно аграрну країну 50–60-х років XIX ст. на провідну промислову державу Європи напередодні Першої світової війни, сприяли посиленню ролі німецької споживчої кооперації у загальноєвропейській. Проте, чисельність залученого ними населення продовжувала значно поступатися сільській кредитній кооперації та становила менше третини усіх кооперованих жителів Німеччини [197, с.14-16].

Напередодні Першої світової війни споживча кооперація Західної Європи, домінуючі позиції, в якій посідала англійська робітничка кооперація, перейшла до етапу концентрації. За умов зростання обороту та чисельності членів відбувається скорочення чисельності товариств внаслідок їх злиття. Консолідація кооперативного руху відбувається і в національному масштабі. Зокрема у Франції у 1913 р., внаслідок злиття двох центрів споживчої кооперації, утворилися єдині федерація та товариство оптових закупівель [110, с. 26–27]. Впродовж 80–90-х років XIX ст. слідом за Англією (1864) та Шотландією (1868) з'явилися товариства оптових закупівель у Данії (1884), Швейцарії (1892), Німеччині (1893) та Угорщині (1898). На початку XX ст. з'явилися відповідні товариства в Бельгії, Франції, Нідерландах, Австрії, Фінляндії, Росії та Норвегії. Їх успішний розвиток виніс на розгляд міжнародного кооперативного руху створення Міжнародного товариства оптових закупівель [116, с. 335–336]. Розроблений в 1908 р. Міжнародним кооперативним Альянсом статут Міжнародної федерації оптових закупівель

передбачав, що остання полегшить ділові стосунки між своїми членами та торгівлю товарами, що ними виробляються в міжнародному масштабі [149, с. 871–872]. У такий спосіб найпотужніша в світі британська споживча кооперація розраховувала уникнути посередництва торгівельного капіталу у міжнародному масштабі.

Якщо у галузі споживчої кооперації Німеччина йшла за досвідом Великої Британії, котра значно раніше пережила промисловий переворот та супровідний йому швидкий ріст робітничого населення міста, то в галузі кооперації кредитної виявилась батьківщиною двох її типів – міської Г. Шульце-Деліча та сільської Р. Райффайзена. Протягом першої третини ХІХ ст. в Німеччині тривав процес витіснення дрібного ремісничого виробництва, яке не витримувало конкуренції із фабричним. Пауперизація та пролетаризація міського населення, що супроводжували цей процес, збільшували соціальну напругу у суспільстві та викликали корозію традиційних моральних цінностей. За умов пошуку шляхів виходу із цієї складної соціальної ситуації німецька суспільна думка витворила не лише теорію марксизму із її невідворотністю класової боротьби, а й певні теорії, спрямовані на подолання або принаймні пом'якшення соціальних суперечностей, шляхом кооперування дрібних виробників-ремісників, обмеження посередництва приватної торгівлі. Оскільки оуенівський шлях створення закритих общин себе не виправдав, німецьким мислителям доводилось шукати більш оптимальних форм переходу до них дрібновласницьких верств німецького суспільства, а саме – до кооперативного ладу. Засновником німецької міської кредитної кооперації став уже згадуваний нами Г. Шульце-Деліч, який пропонував рухатися до створення виробничих артілей шляхом розвитку кооперативного кредитування. До вибору саме такого шляху розвитку кооперації ремісничих верств німецького міста Шульце-Деліча підвів системний дефіцит фінансових ресурсів для закупівлі сировини та продуктів харчування, що відчувався у відповідних колах суспільства, особливо після голодних 1847–1848 рр. [316, с. 377–380].

Г. Шульце виходив з того, що збіднілі міщани мають допомогти собі самі. До відповідного висновку його підвів попередній досвід благодійної діяльності серед незаможних верств. Будь-яка безоплатна допомога проїдалася упродовж нетривалого часу, а кредит на вигідних, не кабальних умовах, мав підштовхнути його отримувачів до ефективного використання отриманих коштів. Дрібновласницькі верстви німецького міста, котрі не могли отримати доступу до банківських кредитів виявилися ідеальним середовищем для поширення запропонованої ним форми кооперування. У 1859 р. з ініціативи Шульце-Деліча було скликано перший конгрес, створених згідно із запропонованими ним принципами, кредитних товариств у м. Веймарі, на якому було обрано центральне правління. У 1861 р. Г. Шульце став секретарем «Загальнонімецької спілки товариств» кредитної кооперації та був обраним до пруського ландтагу, де виступив одним із ініціаторів ухвалення першого кооперативного закону 1867 р. [226, с. 68–69]. Загальна Спілка (Шульце-Деліча) налічувала станом на 1907 р. 956 кредитно-ощадних товариств («народних банків»), які налічували близько 600 тис. членів, до Спілки продовжували входити 252 тис. членів споживчих товариств із переважно дрібновласницьким соціальним складом, 137 будівельних товариств [186, с.671]. У такий спосіб на відміну від Великої Британії, кооперативний рух якої став уже наприкінці XIX ст. класичним варіантом споживчої кооперації міського населення, Німеччина завдяки впровадженню системи так званих народних банків Г. Шульце-Деліча, в останній третині XIX ст. перетворилась на країну класичної кредитної кооперації міського населення, досвід якої переймався рештою країн Центральної та Південно-Східної Європи, де дрібновласницькі верстви становили значну частку міського населення.

Поширення кооперації в середовищі сільського населення європейських країн відбувалося з одного боку шляхом принатурення до його специфічних умов споживчої кооперації, котра набувала водночас рис заготівельно-збутової (Данія, Швеція, Угорщина), або ощадно-кредитних

товариств Шульце-Деліча, з іншого ж боку, шляхом розвитку специфічної сільськогосподарської кооперації за принципами Райффайзена, модифікованими до потреб кожної окремо взятої країни (Австро-Угорщина, Болгарія, Сербія, польські землі в складі Німецької імперії). За умов тісної повязаності з ємним англійським ринком та розвинутим у країні кооперативним рухом Данія стала класичною країною європейської сільськогосподарської споживчо-збутової кооперації. Її успішний досвід був позитивно сприйнятий та принатурений до потреб селянства Швеції та Угорщини, для котрого експорт відігравав важливу роль.

Проте стрижнем довкола якого обертався кооперативний рух більшості країн Європи (особливо мало пов'язаних зі світовим ринком аграрної продукції) виявилась кредитна кооперація. Її зародження, як уже зазначалось, відбулось у Німеччині у 50–60-х роках, як реакція на наростаючий руйнівний вплив лихварства на селянство та дрібне сільськогосподарське виробництво. Двома типами кредитної кооперації стали райффайзенівські «народні каси» та шульце-делічевські «народні банки». Попри наявність ключової спільної риси – покликання стати формою самоорганізації та стабілізації суспільства, вони мали суттєві відмінності, зумовлені соціальним середовищем їх застосування. Якщо райффайзенівські товариства виключали можливість залучення членів – не селян, то шульце-делічевські кооперативи ґрунтувались на залученні широких верств дрібновласницького населення як міста, так і села. Райффайзенівські товариства, порівняно із шульце-делічевськими, були більш компактними, зазвичай складаючись із кількох десятків членів, котрі належали до однієї парафії. Вагомий вплив на масштаби кооперативів мав і принцип оплати праці його керівництва. Якщо у локальних товариствах Райффайзена керівництво працювало на громадських засадах, то в значно більших Шульце-Деліча потребувало оплати праці [216, с. 21–22].

Товариства Райффайзена були більш демократичними. В них не існувало вступних внесків, його члени не могли концентрувати в своїх руках паї, оскільки останні передавати будь-кому було заборонено. Водночас,

товариства Райффайзена були більш кооперативно замкнутими, їх члени не мали права ані надавати позику не членам, ані брати позику у лихварів. Товариства ж Шульце-Деліча, навпаки, були зорієнтовані насамперед на отримання прибутку його членами. Вони могли придбати паї у будь-якому іншому товаристві або вкласти гроші до банку, отримували суттєвий дивіденд на власні пайові внески. Водночас «народні банки» Шульце-Деліча були переважно товариствами з обмеженою відповідальністю членів за зобов'язання кооперативу, тоді як народні каси Райффайзена в обов'язковому порядку вимагали від своїх членів необмеженої відповідальності усім власним майном [216, с. 22–23]. Відсутність пайових внесків у райффайзенівських товариствах обумовлювалася тим, що членами кооперативів були переважно бідні селяни, що не мали можливості здійснювати ці внески. Як правило, сільський кредитний кооператив при його організації отримував деякий капітал для початку своєї діяльності на добродійних засадах (від місцевих багатіїв, муніципальних органів, церкви та ін.), а потім основними джерелами його кредитних операцій ставали внески членів-пайовиків і позики як у приватних осіб, так і окремих організацій і установ, зокрема кооперативних спілок. Райффайзенівські кредитні товариства встановили у себе як обов'язкове правило створення неповоротного фонду, який не підлягав розподілу навіть при ліквідації товариства і використовувався для організації нових кооперативів [228, с. 42].

З огляду на власну замкнутість та насторожене ставлення до навколишнього світу райффайзенівські кооперативи прагнули розвивати додаткові напрями діяльності: збутову та закупівельну, позики ними видавалися на тривалі терміни (кілька років), тоді як «народні банки» Шульце-Деліча надавали перевагу короткостроковим кредитам [216, с. 23]. Для порівняння: на відміну від райффайзенівських, товариства Шульце-Деліча активно залучали зовнішній кредитний ресурс та кредитували всіх, у тому числі й «не членів», тоді як у народних касах ставилася обов'язкова вимога кредитувати виключно членів, а обсяг залученого ззовні фінансового

ресурсу поступово зменшувався [216, с. 23]. При існуванні низького позичкового відсотку створення і накопичення неподільного фонду в райффайзенівських товариствах були особливо складним завданням, тому кредитні товариства, окрім чисто кредитних (прийому внесків і видачі позик) здійснювали і торгово-посередницькі, власне банківські операції, що приносило їм значні додаткові прибутки. Окрім фінансової діяльності, товариства цього типу навчали членів принципам правильного збуту товарів, бухгалтерії, обліку, економіці [226, с. 71–72]. У цілому слід відзначити, що позичкові каси Райффайзена суттєво обмежили негативний вплив лихварів на сільське господарство.

Спочатку розвиток райффайзенівських кредитних кооперативів у німецькому селі був повільним. Піком їх розвитку виявився кінець XIX – початок XX ст. За 15 років (1887–1902) їх чисельність зросла в 13 разів і сягнула 12000 [214, с. 1–2]. Вони становили станову основу селянської кооперації у країні. Загальний рівень кооперування населення сягнув 50% [216, с. 17–18]. Процес консолідації німецьких кредитних товариств у регіональні спілки завершився об'єднанням у Загальну спілку сільськогосподарських товариств Німеччини у 1883 р. (з 1903 р. – Імперська спілка сільськогосподарських товариств Німеччини) [316, с. 285–289]. Окрім організаційної консолідації сільськогосподарського кооперативного руху, побудованого за принципами Райффайзена в Німеччині наприкінці XIX – на початку XX ст. відбулась консолідація в напрямі створення єдиної фінансової установи. У 1902 р. було створено Імперський кооперативний сільськогосподарський банк. Проте, його банкрутство у 1912 р. призвело до різкого загострення суперечностей та виходу зі складу Імперського союзу райффайзенівських ортодоксальних товариств [316, с. 292, 298–299].

Селянство становило поважну частку членів і у Загальній спілці промислових та господарчих товариств (Шульце-Деліча). Станом на кінець 1911 року до її складу входило 620,7 тис. спілчан. Серед них: сільські господарі – 26,6%; наймані працівники у сільському господарстві – 2,4%; ремісники –

22,8%; наймані робітники та підмайстри – 7%; торговці – 10,3%; працівники вільних професій та держслужбовці – 7,5%; рантьє та пенсіонери – 8,7%; власники промислових підприємств – 3,9%. Таким чином, саме дрібновласницькі верстви німецького села та міста були основою кредитної кооперації Шульце-Деліча [188, с. 14]. Центром цієї гілки німецького кооперативного руху стала Загальна спілка німецьких промислових та господарчих товариств (Шульце-Деліча), до якої хоч і входили переважно кредитні кооперативи, проте прилягали близько 240 (на початок 1906 р.) споживчих товариств та більшість будівельних кооперативів країни [161, с. 230–231]. Слід відзначити, що попри успішність розвитку сільськогосподарської кооперації у Німеччині, її роль у країні поступово зменшувалась з огляду на швидку індустріалізацію та урбанізацію країни. Протягом 1871–1905 рр. населення імперії зросло з 40,8 до 60,8 млн. осіб, а сільське скоротилося із 26,2 до 25,8 млн., натомість майже у 2,5 раза зросла кількість міського населення, охопленого насамперед споживчою робітничою кооперацією. Частка зайнятих у сільському господарстві країни зменшилась до 30% та продовжувала скорочуватися [296, с. 108].

Слідом за Німеччиною селянські кредитні кооперативи почали виникати і розвиватися і в інших країнах. Цьому сприяли і успішний досвід німецьких товариств, а також пропагандистська діяльність їх ідеологів: Райффайзена і Шульце-Деліча, учнів і послідовників останніх. З 50–60-х рр. XIX ст. вони поширились в Італії, Австро-Угорщині, Росії; з 80-х рр. – у Франції, з 90-х – у Сербії, Болгарії, Румунії [228, с.43].

Специфічною рисою французької сільськогосподарської кооперації виявилась її міцна пов'язаність із становими землеробськими організаціями – так званими синдикатами. Після ухвалення закону 1884 р., яким знімалась заборона на створення відповідних об'єднань, у сільському середовищі поширились об'єднання з метою постачання необхідними добривами, насінням тощо. За перше десятиріччя (1884–1894) їх чисельність сягнула 1,1 тис. із 378 тис. осіб членів. За наступних 10 років чисельність кооперативних

сільськогосподарських синдикатів у Франції збільшилася майже втричі, а чисельність членів перевищила 650 тис. осіб [214, с. 216–222]. Найбільш поширеним виявилось кооперування сільськогосподарського населення країни за активного сприяння синдикатів у південно-східних прикордонних із Швейцарією та Німеччиною регіонах Франції. Уже на початку ХХ ст. (1905 р.) частка їх членів сягала 16–19 % всього місцевого населення, в цілому ж по країні кооперованих було 10 % [214, с. 225–227].

Статути відповідних організацій вказують на їх яскраву аграристську спрямованість. Зокрема, статут одного з перших синдикатів, утворених у 1884 р. у Полінії, містить такі слова: «Синдикат прагнучиме до того, аби змусити полюбити професію, котра впродовж багатьох століть становить основне багатство батьківщини, аби зміцнити прив'язаність сільського населення до землі, яку воно обробляє. Синдикат користуватиметься всіма засобами, здатними повернути землеробській праці її почесне значення та зробити її більш вигідною». Серед завдань таких об'єднань визначалася підготовка, підтримка та сприяння виникненню економічних закладів, зокрема товариств землеробського кредиту, товариств виробничо-збутових, кас взаємного страхування худоби та посівів, товариств взаємодопомоги на випадок хвороби, пенсійних кас, бюро вивчення ринку сільськогосподарської продукції, товариств страхування від нещасних випадків. Передбачено було також спонукання і сприяння агродослідницькій та агротехнічній діяльності, поширенню передових знань, підтримку закупівель добрив, машин та удосконалення знарядь, худоби, насіння тощо [214, с. 228–230].

Процес поширення сільськогосподарської кооперації на територію Центральної та Південно-Східної Європи (ЦПСЄ) мав певні особливості, зумовлені рівнем соціально-економічного розвитку країн регіону. На відміну від Німеччини селянство залишалося тут у напівфеодальній залежності до початку ХХ ст., а поширення кооперації у зазначених обставинах розглядалось як засіб національно-культурного відродження. Останній фактор зумовив підвищений інтерес до кооперативної форми самоорганізації

населення з боку місцевої інтелігенції. З іншого боку, органи влади країн регіону, реагуючи на успішність розвитку кооперативного руху в сусідніх країнах розраховували на його позитивний внесок у піднесення переважно аграрної економіки своїх держав та стабілізацію соціальних відносин.

Кооперація на польських землях Німецької імперії мала свої особливості. Ініціатива поширення сільськогосподарської кооперації у провінції Познань належала місцевому польському духовенству та великим землевласникам, котрі розглядали її як потужний інструмент у відродженні національної свідомості селянства, його економічного зміцнення та спрямування в напрямі національно-визвольної боротьби. З цією метою з 1856 р. в регіоні поширення набирають «землеробські гуртки», створені у вигляді відгалужень сільськогосподарських товариств великих землевласників. Саме під впливом розгорнутої ними пропаганди та опираючись на їх організаційну підтримку на польських землях Пруссії, почали виникати перші кредитні каси [111, с. 15]. Під патронатом католицької церкви у 1860 р. у Познані було створено Спілку прибуткових та господарчих товариств, котра виконувала інструктивні функції. У 1867 р. спілкою було утворено кооперативний банк, що перетворився з часом на провідну фінансову інституцію регіону, що забезпечувала фінансове підґрунтя для успішного розвитку польського кооперативного кредиту в Німецькій імперії [111, с. 16]. Станом на 1909 р. із 248 товариств, що належали до Спілки польських кооперативів, у Познані кредитні становили 180, збуто-постачальницьких – 43, для закупівлі землі – 15, у споживчих – лише 4. Як і у сусідній Чехії домінуючою формою кредитних товариств були «сільські каси», створені за принципами Райффайзена (75%), решту становили народні банки Шульце-Деліча [217, с. 45–48].

У переважно польській провінції Познані кооперація стала знаряддям протистояння двох етнічних спільнот та головним чинником збереження польського селянства. У 1909 р. в Німеччині було ухвалено закон про колонізацію польських земель, що мала здійснюватись за допомогою колонізаційних кооперативів. «Спілка німецьких кооперативів» Познані перетво-

рилась на потужного оператора, що мав підтримати онімечення польського села. Натомість їй протидіяла «Польська спілка кооперативів» у Познані. Незважаючи на меншу заможність польського населення провінції, за складних умов боротьби за виживання, селянство регіону змогло консолидуватися. Якщо німецька спілка залучила у 1912 р. 9,1 млн. марок, то польська – 177,3. Важливим фактором, що сприяв підтримці польської кредитної кооперації, було вливання коштів великим торговельно-промисловим капіталом. Так, із 40,2 млн. марок оборотного капіталу 20,7 млн. становили вклади купців та промисловців і лише 8,5 млн. – самих кооперативів [190, с. 21–22].

Більша частина Центральної та Південно-Східної Європи до початку Першої світової війни входила до складу Австро-Угорської імперії. Саме до неї належали території сучасних Австрії, Чехії, Словаччини, Угорщини, Хорватії, Словенії, Боснії та Герцеговини (з 1878 р.), значна частина сучасних Польщі, Румунії, Сербії. Кооперативний рух в Австро-Угорщині поширився з 1850-х років. Проте тривалий час кредитні товариства розвивалися тут виключно на правах торговельних підприємств, оскільки спеціальний кооперативний закон було ухвалено лише у 1873 р. Бурхливий розвиток селянської кооперації розпочався тут лише після визнання урядовими колами сприятливого впливу на соціально-економічне становище широких дрібно-власницьких верств німецького досвіду кооперування [217, с. 2]. Законодавче сприяння та державна підтримка кооперації у коронних землях імперії (Австрія, Чехія, Галичина та ін.) сприяли швидкому розвитку руху. Чисельність товариств різного типу досягла 16,5 тис. уже в 1911 р. Близько 2/3 становили кредитні кооперативи (в основному райффайзена – 70%), 1,36 тис. – споживчі товариства, 943 – ремісничих та 212 – будівельних, 2884 – інших сільськогосподарських товариств (збутові, закупівельні, переробні тощо) [217, с. 2]. Кредитні товариства об'єднувались у 11 федерацій із 25 центральними банками. На території австрійської частини імперії (Ціслейтанії) у 1872 р. кредитні кооперативи об'єдналися у «Загальну спілку

австрійських позичково-ощадних кооперативів». У 1897 р. була створена загальноімперська «Загальна спілка сільськогосподарських кооперативів Австрії», до складу якої увійшли 19 обласних спілок, кожна з яких мала свою власну центральну касу [228, с. 44].

Проте особливістю кооперації «клаптикової» імперії виявилась її національна замкнутість. Кожна етнічна спільнота прагнула шляхом розвитку організаційно самостійного кооперативного руху перетворити його не лише на потужний інструмент вирішення соціально-економічних завдань «свого» селянства, а й на важливий інструмент його згуртування довкола національних та політичних завдань. Станом на початок 1905 р. в австрійській частині імперії (Ціслейтанії) із 6977 кредитних товариств: австрійських та німецьких налічувалось – 3306; чеських – 1918; польських – 878; українських – 223; словенських – 220; сербохорватських – 90; румунських – 100 та італійських – 212. Решта були так званими змішаними [225, с.179]. Найбільш поширеною формою кооперування ненімецького селянства виявились замкнуті кооперативи, побудовані за принципами райффайзена. Станом на 1908 р. понад 75% товариств належали саме до цього типу та передбачали необмежену відповідальність своїх членів [225, с.180-181].

Серед слов'янських країн імперії до початку Першої світової війни найрозвинутішою була кооперація в Чехії. Станом на початок 1912 р. там налічувалося 654 кредитних міських кооперативів із 376,3 тис. та 144 сільських з 195,4 тис. спілчан. Пайовий капітал перших становив у 1911 р. – 74,65, а других – 19,4 млн. крон. Вкладів було 316,7 млн. і 159 млн. крон відповідно. На відміну від Німеччини в Чехії «народні банки» Шульце поширились виключно в середовищі міського населення [189, с. 24]. Перші «сільські каси» райффайзена у Чехії з'явилися в 1894 р. і до початку 1911 р. чисельність кредитних кооперативів у країні сягнула 4500, інших сільськогосподарських кооперативів – 1000, тоді як міських споживчих налічувалося – 825, а ремісничих і будівельних – 390 та 190 відповідно. Сільська кооперація будувалася виключно за принципами райффайзена, а її склад мав

яскраве національне забарвлення. Близько 46% становили селяни і 30% сільська інтелігенція та духовенство. Саме цей тип кредитної кооперації користувався найбільшою підтримкою держави. З огляду на незначну поширеність постачальницьких кооперативів, сільськогосподарські кредитні товариства виконували універсальну роль. За їх допомогою місцеве селянство отримувало добрива, агротехніку, насіння та інші необхідні товари [217, с. 2, 6–7]. Окремо від райффайзенівських товариств у чеському селі розвивалися в 90-х роках XIX ст. лише збутові та переробні кооперативи, котрі однак будувалися на не менш закритих принципах (їх члени не могли бути членами інших товариств). Основним напрямом їх діяльності була заготівля, переробка та збут зерна і молока [217, с. 10–15]. Натомість, у чеському селі були відсутні споживчі товариства. Це пояснювалося лідерами сільськогосподарської кооперації небажанням знищувати дрібних крамарів переважно чеського походження. Національно чеські товариства країни були об'єднані в окремі від німців Спілці чеських землеробських товариств, а німці гуртувались довкола Центральної спілки німецьких землеробських товариств. До першої належали у 2,5 рази більше сільських кооператорів. Окрім них, у країні функціонували окремі об'єднання в Моравії (Моравська центральна каса та Моравська центральна спілка) та Сілезії (Сілезька спілка) [217, с. 22–23].

Поширення кредитної кооперації серед польського населення Галичини розпочалося із кредитних товариств, що об'єднували переважно міське населення. У 1872 р. для координації їх діяльності у Львові була створена Спілка прибуткових та господарчих товариств (за принципами Шульце-Деліча). Більшість їх членів становили поляки, а керівництво дотримувалося ідеалів кооператизму. Натомість, польське селянство регіону залишалось мало кооперованим до кінця XIX ст. Перші товариства створювані за принципами райффайзена з 80-х років з ініціативи місцевої інтелігенції розвивались досить повільно [111, с.17]. У Галичині специфіка кооперації полягала в активному сприянні з боку польського керівництва краю етнічно

близькій частині населення. З метою поширення кооперування польських селян у 1899 р. утворився Патронат при крайовому уряді. За 10 років своєї діяльності ним було створено 880 «сільських кас» Райффайзена, котрим Патронат надав кредитів на 4,22 млн. крон. На те, що формально створений для сприяння всім етнічним групам Патронат підтримував насамперед польське населення вказує створення за його допомоги 80% кооперативів саме серед поляків [217, с. 28–29].

На території Угорщини першим було створене товариство взаємодопомоги ремісників (1851), проте до 1904 р. з 3088 кредитних кооперативів понад половина виявилась сільськими банками райффайзенівського типу [228, с. 44]. Станом на 1894 р., активно підтримувана державою, угорська кредитна кооперація сягнула 752 товариств, переважно шульце-делічського типу (627) [225, с.10]. За активної участі держави у 1898 р. було створено Угорське центральне кредитне товариство у Будапешті, діяльність котрого швидко охопила всю територію Транслейтанії (сучасна Угорщина, Словаччина, Хорватія, Закарпаття та частина Румунії і Сербії). Держава внесла 1 млн. крон до його статутного фонду та ухвалила закон, за яким банк звільнявся від сплати податків та право контролю над тими кооперативами, які вступили до широкого складу товариства [190, с. 19]. Товариства, що входили до Спілки, розподілялись на три групи: виключно кредитні, універсальні із кредитними функціями, сільськогосподарські не кредитні товариства [73, с. 69–70].

По-суті, центральне кредитне товариство було засноване «зверху», адже на момент його створення громадські кооперативи змогли внести лише 3 млн. крон в уставний фонд. Опираючись на держпідтримку, Угорське центральне кредитне товариство до початку Першої світової війни перетворилось на найбільший кооперативний банк Європи. Уже за перших 12 років свого функціонування ним було надано кредитів на загальну суму в 102 млн. крон. Спираючись на підтримку міністерства землеробства, товариство збудувало 39 зернових елеваторів по всій країні та активно сприяло поширенню серед селянства агротехнічних та агрохімічних нововведень.

Активну роль Центральне кредитне товариство відіграло й у галузі збуту й постачання своїх членів [190, с. 19–20]. Протягом 1899 р. УЦКТ виступило ініціатором створення 319 нових та реорганізації 363 існуючих кооперативів. Станом на кінець 1911 р. до нього входили 2401 кредитний кооператив. Сукупні пайові внески залучені товариством до кінця 1912 р. сягнули 30,7 млн. крон [190, с. 20]. Активна державна підтримка мала своїм наслідком випереджаюче поширення кредитних товариств. Так, серед 4981 кооперативної організації угорської частини імперії, саме останні становили понад 60% (3088 – на 1904 р.) [225, с. 191–192].

Проте за умов Угорщини сільськогосподарське виробництво якої було тісно пов'язане із постачанням продовольства до промислових центрів Австро-Угорської імперії та Німеччини, значно більшої популярності серед селянства набув інший вид кооперації – споживчо-збутовий, котрий мав на меті уникнення широкими верствами селянства посередництва торговельного капіталу. З цією метою з ініціативи графа Карольї у 1898 р. засновано «Кооператив з виробництва, збуту та споживання Спілки угорських сільських господарів «Мурашка» («Hangya»)). При створенні до нього увійшли лише 29 первинних організацій з 12 тис. членів, а станом на 1914 р. до кооперативу уже належали 190,5 тис. господарств, а його обіг сягнув 30 млн. крон [73, с. 75–77]. Станом на середину 1908 р. чисельність угорських сільських споживчих товариств, що входили до «Хангії», утвореної у 1898 р., перевищила 700, а товарообіг Спілки оптових закупівель сягнув 7 млн. франків за перше півріччя 1908 р. [126, с.816]. З 1911 р. угорська споживча кооперація розпочала заготівельно-збутову діяльність, сприяючи виходу на ринок продукції своїх членів у сільській місцевості [188, с.15]. До початку Першої світової війни найбільш численною формою кооперування місцевого селянства стали страхові товариства, що займалися страхуванням посівів та худоби, на другому місці були споживчі товариства і лише на третьому – кредитні [135, с.797]. Страхові товариства об'єднувалися у дві спілки: Кооперативну страхову спілку сільських господарів, утворену у 1900 р. та

більш спеціалізовану, однак менш поширену Кооперативну спілку зі страхування худоби, утворену у 1898 р. [73, с. 78]. Загалом можна констатувати успішність розвитку переважно селянського кооперативного руху в угорській частині імперії (Транслейтанії). Станом на кінець 1913 р. там налічувалося 8189 кооперативів, з них 230 – у столиці країни, 1169 – у Хорватії та 6730 у решті регіонів [135, с. 797].

На відміну від угорських ощадно-кредитних кооперативів шульцеделічського типу, серед румун, сербів, хорватів та словенців у межах Транслейтанії на початку ХХ ст. переважали товариства райффайзенівського типу [225, с. 192]. Перше товариство райффайзенівського типу з'явилося серед німецького селянства Трансільванії у 1894 р., впродовж свого існування йому була притаманна етнічна замкнутість від сусіднього населення – угорців та румун [190, с.19]. У хорватських землях Угорщини поширеними були насамперед кредитні товариства сільського типу, чисельність яких на початку ХХ ст. сягала 1 тис. Кооперативний рух тут також поширювався згори. Зокрема, Перший католицький конгрес, що відбувся у 1900 р. прийняв рішення про створення в країні Центрального кредитного банку з метою розвитку райффайзенівських кооперативів. У 1902 р. установа була створена, а на 1906 р. товариств, створених за участі Банку нараховувалось уже 214 із 33,3 тис. членів. 145 із них із 20 тис. членів увійшли до Центральної спілки. У середовищі хорватського населення кооперативи успадкували певні риси притаманних традиційній сільській «задрузі», зокрема, вони спільно володіли значною кількістю землі (понад 140 тис. га), проте, водночас знаходились у значній фінансовій залежності від Центрального банку (97% виданих кредитів були попередньо отримані від нього) [225, с. 194–195].

До початку Першої світової війни серед країн Південно-Східної Європи найбільших успіхів досягли кооперації Болгарії, Сербії та Румунії. Греція ж відставала. На території Румунії, селянство якої знаходилося у напівфеодальній залежності від так званих «земельних комісіонерів» і фінансовій від лихварів (брали 200–500% за позики), потреба сільського

населення в дрібному кредиті була дуже великою. Відтак наприкінці XIX ст. тут почали виникати і швидко розповсюджуватися селянські кредитні товариства. Якщо у 1909 р. їх налічувалося 2410 з 346707 членами, то уже на кінець 1910 р. в Румунії нараховувалось 2,656 кредитних товариств («народних банків»), котрі налічували 454,2 тис. членів, а пайовий капітал сягав 61 млн. лей. Соціальну основу кредитної кооперації країни становили селяни – 412,5 тис. осіб, дрібні ремісники та крамарі – 17,8 тис. [191, с. 34]. Як і у решті країн регіону кооперативний рух розвивався за ініціативою місцевої інтелігенції (насамперед учителів та священиків). Її система була вкрай централізованою. Ще 1903 р. урядом був створений «Сільськогосподарський центральний банк» для кредитування, а також ревізії їх діяльності. Банку було надано право втручатися в справи кредитних кооперативів, призначати і звільняти їх службовців. У результаті майже всі кредитні товариства мали однакові статuti та називалися «народними банками» [228, с.49]. Впродовж 1904–1908 рр. кількість кооперативів зросла з 1625 до 2410, а чисельність кооперованих господарств – із 121,8 до 346,7 тис. У подальшому ріст руху відбувався переважно за рахунок збільшення чисельності членів існуючих товариств. Так, з 1908 р. до 1912 р. кількість «народних банків» зросла на 15 % (до 2862), а чисельність їх членів – на 65 % (до 563,3 тис.), за наступних 8 років (до 1920) кількість товариств збільшилася на 11 % (до 3194), а їх членів – на 25 % (до 702,9 тис.) [306, с. 87–88]. Нечисельні кредитні кооперативи виникали і в містах країни, але вони не набули такого значення, як сільські банки. Станом на 1920 р. із загальної чисельності членів (702,9 тис.) 535,7 тис. становили селяни, водночас у кооперативах налічувалося 5,83 тис. учителів та 3,88 тис. священиків. Становлячи менше 1,5% членів кредитних товариств, саме вони забезпечували ефективне керівництво рухом та його популярність у середовищі широких верств селянства [306, с. 88–89]. Послугами цих кооперативів користувалися і сільські ремісники, чиновники, службовці, поміщики і навіть священики. Це

були сільські банки райффайзенівського типу, але з пайовими внесками і обмеженою відповідальністю.

Ще більш швидкими темпами ширились країною товариства спільної обробки землі. У 1908 р. їх нараховувалось 8, а у 1911 уже – 378 з 62 тис. членів. На той самий час вони орендували 283,4 тис. га землі, що належала поміщикам та державі [191, с.34]. Ця група товариств, так звані обштії, складалася з двох типів: закупівлі землі та орендних товариств. Орендні товариства утримували штат агрономів та техніків, ставили собі за мету підвищення продуктивності праці. Незважаючи на початок I світової війни зазначений вид кооперації успішно розвивався. Якщо в 1911 році 378 товариств орендували 283,4 тис. га, то у 1916 р. – 505 орендували уже 410,4 тис. га [306, с.93]. Серед інших видів сільськогосподарської кооперації Румунії найбільшого поширення набули закупівельно-збутові об'єднання, створювані за активного сприяння кредитних товариств. Проте станом на 1919 р. налічувалося всього 1428 відповідних товариств, котрі об'єднували 18,1 тис. членів (у 35 разів менше, аніж «народні банки») [306, с.93].

У Болгарії, типовій аграрній країні з дрібним землеробством, кооперативний кредит виник лише наприкінці XIX ст., але набув швидкого і широкого поширення. Перше кредитне товариство за принципами райффайзена було засноване у 1896 р. Однак до 1904 р. розвиток селянського кооперативного руху відбувався вкрай повільно. Чисельність райффайзенських кас досягла лише 24 [72, с. 53]. Їх тривала відсутність пояснювалась наявністю альтернативних, так званих міських кас, що з'явилися з 1860-х років і на основі котрих з часом було утворено Болгарський землеробський банк. Відповідна ініціатива виходила від турецької адміністрації, котра шляхом обмеження лихварства прагнула зняти гостроту соціального невдоволення болгар. Після відновлення незалежності країни уряд у 1903 р. виступив з ініціативою їх об'єднання у національний Болгарський землеробський банк, який був поставлений під контроль Національних Зборів та уряду країни [217, с. 71–72]. Саме зазначений банк став ініціатором

створення системи кредитних кооперативних товариств, аби розширити свої можливості з кредитування дрібновласницького селянства, сприяв їх поширенню і кооперативний закон, ухвалений 1907 р. [217, с. 72–76]. Як і у Румунії абсолютну більшість членів болгарських кооперативів на початку ХХ ст. становили селяни (89,5% у 1911 р.), сільська інтелігенція, що посідала провідні позиції в управлінні товариствами, становила лише кілька відсотків (1,7% – вчителі та 0,8% – священники). Серед селян-членів кооперативів переважали середньозаможні (5–20 га землі) – 49,2% (станом на 1911 р.) [72, с. 54–55]. Ініціаторами та керівниками кооперативних організацій у болгарському селі ставали переважно вчителі та священники. Активно розширювався діапазон діяльності сільськогосподарських кредитних товариств, які виконували збутово-заготівельні функції. У зв'язку з цим формально кредитні кооперативні організації зберігали домінуючі позиції у сільському господарстві країни [306, с. 72–73].

У цілому в 1910 р. чисельність кооперативів у країні сягнула 931, серед яких 791 сільськогосподарський кредитний [41, арк. 30]. Кооперативи видавали позики селянам на придбання землі, худоби, сплату податків і боргів, прибирання хліба, придбання сільськогосподарського інвентаря, похорони й інші господарчо-побутові потреби. Вони відігравали велику роль у контексті звільнення селянства від лихварства [228, с. 46]. У процесі консолідації кооперативного руху країни уже 1910 р. з'явилися п'ять кооперативних об'єднань. Найпотужнішим в аграрній країні стала Спілка селянської кредитної кооперації, створена внаслідок об'єднання Центральної і Головної спілок сільськогосподарської кредитної кооперації [41, арк. 30–31]. За умов швидкого розвитку болгарської сільськогосподарської кооперації виявилось, що Землеробський банк не здатний забезпечити потреби. Конфлікт довкола ідеї створення Центрального кооперативного банку та співвідношення у ньому громадських та державних інтересів вилився в розкол національної Спілки та виходу з її складу значної частини товариств, котрі утворили Центральну спілку сільськогосподарської кооперації. Натомість,

уряд країни декретував створення Центрального кооперативного банку (1910). Банк опинився під прискіпливим контролем держави, його директор та управляючий призначалися міністром фінансів. Із семи членів правління кредитної установи – чотири призначалися урядом [228, с.73-74]. Проте коли в умовах фінансових труднощів, пов'язаних із балканськими війнами, підтримка уряду Центральному кредитному банку різко скоротилась, що стало причиною злиття обох центрів кредитної кооперації в Об'єднану спілку сільськогосподарської кооперації у 1914 р. [228, с. 74]. Що стосується споживчої кооперації, то її розвиток у Болгарії відбувався вкрай повільно. Перші споживчі товариства з'явилися лише з 1904 р. До 1910 р. їх чисельність сягнула 76 [41, арк. 30].

На території Сербії та Хорватії кредитні кооперативи з'явилися в останнє десятилітті XIX ст. 99% населення цих країн займалися землеробством. Сільське господарство було відсталим. Лихварі брали з селян за свої позики від 400 до 1000%, поступово позбавляючи їх майна, худоби і землі, під заставу яких видавався кредит. Лихварство набуло такого розмаху, що влада Сербії змушена була ухвалити спеціальний закон, котрим заборонялася застава землі [228, с. 55]. Активний розвиток селянського кооперативного руху розпочався лише з 1898 р., коли було прийнято Закон «Про землеробські товариства» («задруги»). Специфічною рисою країни стало прагнення до створення максимально спеціалізованих товариств (на відміну від чеського універсалізму). Відтак, уже на початок 1909 р. із 1250 кооперативів «сільських кас» райффайзена існувало 850, агротехнічних кооперативів – 180, молочних – 15, виноградарських – 7, споживчих – 100 та інших – 100 (в основному збутові та переробні). Здебільшого це були незначні об'єднання із середньою чисельністю членів у 47 осіб (всього кооперовано було 58 тис. господарств із 540 тис.) [217, с. 56–57].

Те, що кооперативний рух Сербії почав розвиватись лише наприкінці XIX ст., за визнанням сучасників, зумовлювалась внутрішньополітичною боротьбою, котру вели у перших товариствах представники різних політичних

партій. Як і в інших країнах регіону значну частину членів кооперативів становила інтелігенція. Серед членів кооперації нараховувалось близько 1000 учителів, священників та лікарів, а частка писемних серед кооперованого населення перевищувала вдвічі відповідний рівень по країні. Згідно із кооперативним законодавством всі сільськогосподарські товариства мали входити до Головної спілки землеробських товариств заснованої у 1896 р., котра виконувала ревізійно-патронажні функції. Станом на початок 1910 р. до неї належало 700 товариств. Функції Центрального кооперативного банку виконувало Головне кредитне товариство в Белграді, засноване у 1898 р. Кооперативний рух користувався в країні підтримкою уряду. Державна скарбниця мала щороку виділяти на потреби Головної спілки по 50 тис. франків субсидій. Окрім того, на потреби товариств відраховувалась чверть всіх лотерейних зборів (до 2 млн. франків на рік) [217, с. 56–62].

Напередодні Першої світової війни, у країні налічувалося 981 кредитне товариство, серед яких переважали кредитні – 638 та зі спільного обробітку землі – 158. Водночас функціонували лише 72 споживчих та 20 збутових товариств. Сільські кооперативи були об'єднані в Загальну спілку, котра виконувала роль закупівельного центру. Уявлення про роль кооперації в економічному житті Сербії дають такі дані: протягом 1909 р. 536 кредитних товариств, котрі подали звіти до Спілки надали 16,5 тис. кредитів на загальну суму в 1,6 млн. золотих франків, а товарообіг 42 споживчих товариств становив 1,3 млн. франків. Окрім економічної діяльності, сербська кооперація розвинула активну просвітню роботу на селі, створивши близько 100 народних читалень [187, с. 16]. Кооперація із яскравим національним забарвленням набула поширення і серед сербського населення в складі Австро-Угорської імперії. Перший сільський банк на території Хорватії виник у 1897 р. в Каменіку. А до 1908 р. подібних «сербських товариств» налічувалося вже 283 з 9082 членами, що переважно склалися із селян [228, с.55]. Сільські каси, побудовані за принципами Райффайзена, були об'єднані у Спілку сербських землеробських товариств у Загребі, до

якого в 1910 році належали 312 товариств з 10,7 тис. членів (92% – селянські товариства) [217, с. 63–64]. Спілка проводила не лише активну господарську діяльність, а й здійснювала пропаганду ідей кооперації, освітню діяльність: їм була створена в 1908 р. кооперативна школа, проводилися лекції і курси. Сербські товариства в країні мали яскраве національне та культурно-просвітнє забарвлення (до 70% їх членів були писемними) [225, с. 196].

Свої особливості мав процес зародження та розвитку кооперації у європейській частині Російської імперії. З огляду на об'єкт дослідження ми обмежимось з'ясуванням тенденцій розвитку кооперативного руху на власне російських землях, не залучаючи українського матеріалу. Варто відзначити, що соціально-економічні умови аграрної держави поєднані із залишками кріпосницьких відносин та специфічним інститутом «общини» безпосередньо вплинули на можливості розвитку кооперації. Успішно розвивалася в останній третині ХІХ ст. лише кредитна її форма. Статут першого російського ощадно-кредитного товариства на принципах Шульце-Деліча було затверджено в жовтні 1865 р. [322, с. 6]. За специфічних умов Російської імперії саме ініціатива окремих приватних осіб та земств забезпечувала відносно швидкий ріст чисельності кооперативних товариств. Ключову роль у цьому процесі відігравав Комітет сільських ощадно-позичкових і промислових товариств, утворений впливовими громадськими діячами земського руху В. Лугінін, Д. Самарінін, А. Яковлевим, князями А. Васильчиковим та А. Черкасським при Московському товаристві сільського господарства. Всупереч декларованим принципам самопомоги самодіяльності та незалежності кооперативних організацій в їх статутах передбачалось формування капіталів не лише із пайових внесків, а й державних асигнувань, приватних позичок та пожертв за умови наданням власникам відповідних капіталів значних прав у справі керівництва товариствами, контролю за їх діяльністю [298, с. 19–20].

Спочатку спостерігався швидкий ріст таких кооперативів. Якщо у 1870 р. шульце-делічевських товариств нараховувалось 12, то уже наприкінці

1880 р. – 902 (зростання у 75 разів), що у 31 раз переважало чисельність споживчих кооперативів. Динамічний розвиток перервався 1883 р., коли чисельність відповідних товариств, сягнувши 1006 до кінця 1895 р. скоротилась до 720 (на 28%). Все пояснювалось обмеженістю соціальної бази ощадно-кредитної кооперації Шульце-Деліча у чисельно домінуючому селянському середовищі Російської імперії. Високі вимоги щодо пайових внесків зумовили обмеженість їх соціальної бази переважно заможними колами села. Натомість селяни, які були неспроможні гарантувати виплату кредитів, до товариств не приймались. У результаті лише 30–40% усіх бажаючих вступити до цих товариств у 1878–1895 рр. отримали таку можливість [319, с. 8–11].

Ще більш обмеженими були можливості для розвитку споживчої форми кооперування. Насамперед це пояснювалось відсутністю робітництва через порівняно пізній початок індустріалізації країни. у 1866 р. з'явилося перше споживче товариство «Бережливість» у тогочасній столиці імперії – Санкт-Петербурзі. У 1870 р. в імперії функціонувало десять споживчих товариств, а у 1890 р. їх чисельність зростає лише до 96. Більшість із них мали незначну кількість членів (50–100) та функціонували у дрібновласницькому середовищі російського міста та були нестійкими, свідченням чого є той факт, що з 260 споживчих товариств, зареєстрованих у 1865–1890 рр., на кінець означеного періоду лише більше третини продовжували функціонувати [319, с. 6, 8, 11]. Бурхливий розвиток мережі споживчих кооперативів у Російській імперії розпочинається лише наприкінці ХІХ ст. До початку 1900 р. їх чисельність зростає до 577 (у 6 разів), а до початку 1904 р. – 951 товариства. Сприяло цьому процесу утворення в 1887 р. «нормального статуту споживчих товариств» царським режимом. У ньому наголошувалось, що кооперативи цього виду мають створюватися «з метою постачання своїм членам за якомога дешевшій ціні різних предметів споживання та домашнього вжитку». Окрім цього, у статуті було окремо передбачено необхідність активної культурно-просвітницької роботи як ключового напрямку

діяльності. Уже на межі ХІХ–ХХ ст. відрахування на означені цілі у 50 % товариств країни перевищили 5% від обігу – досить значну суму [298, с. 22–23]. З кінця ХІХ ст. швидко розвивається сільська споживча кооперація. Уже в 1900 р. у селі функціонували 133 товариства, що становили 23 % усіх споживчих кооперативів країни. До кінця 1904 р. їх чисельність зроста майже втричі (до 380), а частка серед споживчих товариств імперії досягнула 40 % [319, с. 16]. Водночас, якщо в 1905 р. частка сільських товариств у споживчій кооперації Російської імперії становила 40 %, то у 1913 р. вона досягнула 85%. Втім більшість сільських товариств мали невелику кількість членів. Так, у 1913 р. воно складало 135 осіб, а у 1916 р. – 241 [253, с. 30]. Втім серед 350 тис. кооперованих цією формою жителів Росії 60 тис. членів селянських товариств становили різкий дисонанс із їх питомою вагою у населенні імперії у цілому [319, с. 16].

Що стосується кредитної форми кооперування населення, то після того як можливості впроваджуваної ліберальними землевласниками ощадно-кредитних товариств вичерпали себе, відбувся процес переорієнтування на більш демократичну райффайзенівську форму кооперування селянства. Варто відзначити, що до 1895 р. (ухвалення Закону «Про створення кредитних товариств на селі») кредитна сільськогосподарська кооперація в країні розвивалася без належного нормативного забезпечення [322, с. 6]. Після ухвалення в червні 1895 р. Закону «Про установи дрібного кредиту», що дозволив створення «кредитних товариств» райффайзенівського типу (без пайових внесків) розпочався період їх бурхливого розвитку і до початку 1905 р. їх частка у кредитній кооперації країни перевищила 50% [319, с. 10–11]. Важливу роль у подальшому розвитку кредитної кооперації Росії відіграло Положення від 7 липня 1904 р., що розширювало Закон «Про кооперацію» від 1895 р. у напрямі державного сприяння процесу створення «народних банків». Після його ухвалення впродовж наступних семи років (до початку 1912 р.) кількість кредитних товариств у Російській імперії зроста з 0,54 до 7,3 тис. (14,3 раза), кредитних кас – з 0,9 до 2,9 тис. (у 3,2 раза). За

цей самий період чисельність членів кредитних товариств зростає з 0,18 до 4,4 млн. (у 24,5 рази), кредитних кас – з 0,38 до 1,55 млн. (у 4,1 рази). Чисельність вкладників швидко зростала і у подальшому. Так, якщо на початок 1912 р. їх налічувалось 8,1 млн. членів, то через рік – 9,2 (для порівняння у 1905 р. лише 2,34 млн.) [253, с. 31–33].

Важливим стимулом для розвитку сільськогосподарської кредитної кооперації у країні стали столипінські реформи. Адже видання указу 9 листопада 1906 р. про право селян на вихід із общини та отримання у приватну власність свого наділу, сприяло зростанню капіталізації сільського господарства. В цілому остаточне руйнування общинної системи сільського господарства стало об'єктивним фактором, що сприяв подальшому розвитку різних видів кооперації у середовищі чисельно домінуючого аграрного населення Російської імперії [298, с.29]. Підсумовуючи викладене, відзначимо, що напередодні Першої світової війни домінуючою формою кредитного кооперування стали товариства, побудовані за корпоративно замкнутими принципами Райффайзена. Якщо на початок 1914 року в країні нараховувалося всього близько 20 тис. установ дрібного кредиту, то райффайзенівські кредитні каси серед них становили 10,5 тис., а Шульце-делічівські ощадно-позичкові товариства лише 3,7 тис., ще 6,6 тис. становили селянські станово-громадські установи. Варто відзначити, що кооперативна кредитна система країни володіла дуже значним на той час фінансовим ресурсом у 1 млрд. крб. [298, с. 34].

На межі XIX–XX ст. на території Російської імперії виникли кредитні центри. 1895 р. з'явився перший кооперативний центр сільськогосподарського кредиту (Народний банк дрібного кредиту сільськогосподарського населення). Потім Бердянська спілка ощадно-кредитних і кредитних товариств (1901), Мелітопольська спілка (1903). У 1912 р. було засновано Московський народний банк – центр кредитної кооперації усєї Російської імперії. Його обіг у 1917 р. сягнув 5,8 млрд. крб. [253, с. 31–33]. Процеси консолідації були притаманні й споживчій кооперації країни. У листопаді

1898 р. виник перший її центр – Московська спілка споживчих товариств (МССТ, майбутній Центросоюз). До його складу на той час входили лише 18 товариств, чисельність яких до кінця наступного року зросла більш як удвічі (37). Швидкий розвиток МССТ розпочався після першої російської революції з 1906–1907 рр. Уже 1909 р. він об'єднував 294 товариства по всій країні, а його обіг сягнув 1,2 млн. крб. [198, с. 1–2]. До початку Першої світової війни відбулися два загальноімперських конгреси споживчої кооперації. Перший – у Москві 1908 р., другий – у Києві 1913 р. Процеси консолідації у кооперативному русі після київського конгресу споживчого руху фактично призвели до створення на основі Московської спілки загально-кооперативного центру імперського масштабу [198, с. 2].

За цих умов динамічно розвивалася неторговельна, суспільно-політична та інформаційна діяльність цього кооперативного центру. У 1903 р. було засновано офіційний орган Московської спілки споживчих товариств «Союз потребителей», який швидко перетворився на провідний у країні кооперативний часопис. Утворений 1906 р. (під час першої російської революції) Секретаріат Московського Центросоюзу розгорнув активну інструкторську пропагандистську та культурно-просвітницьку кооперативну діяльність. Якщо станом на початок 1913 р. до Московської центрспілки належали сім кооперативних спілок регіонального масштабу, то наприкінці 1917 р. уже 281 [198, с.2]. У цілому початок ХХ ст. в Російській імперії був позначений бурхливим розвитком основних видів кооперативного руху. В середині 1916 року 16,6 тис. кредитних товариств уже об'єднували понад 10 млн. членів. Проте, якщо до 1916 р. кредитна кооперація домінувала серед усіх видів російської кооперації, то з 1916 р. на перше місце вийшла споживча [253, с. 133]. Чисельність кооперативів усіх видів зросла з 1,6 тис. на початок 1901 р. до 47,2 тис. на початок 1917 (у 29,5 раза), при цьому чисельність сільських товариств зросла у 44 рази [322, с.1].

З початком Першої світової війни та супровідним їй погіршенням соціально-економічного становища відбуваються у розвитку кооперації

відбуваються суттєві зміни. З огляду на мілітаризацію економіки та скорочення виробництва товарів широкого вжитку зросла роль споживчої кооперації у організації їх розподілу. З одного боку, у подальшому широкі верстви населення розраховували вступивши до споживчих товариств отримати полегшений доступ до товарів першої необхідності, з іншого боку урядові кола за рахунок використання кооперативної мережі намагались впроваджувати «популярні» у воєнний час монополії на окремі їх групи [69, с.31]. Наприклад, у Російській імперії в роки віони кооперативна мережа виросла майже вдвічі. У 1917 р. функціонували 35 тис. споживчих (11,5 млн. членів), понад 16 тис. кредитних (10,5 млн. членів) та 7,8 тис. сільськогосподарських (1,8 млн. членів) товариств [292, с. 10–11].

За цих умов бурхливе зростання кооперації не могло бути сталим, оскільки його основою були пільгові умови на отримання товарів першої необхідності в період, коли кооперация отримала від урядів монопольное право на їх розподіл [131, с.3]. Що стосується сільськогосподарської та кредитної кооперації то вона теж була змушена сконцентрувати свої зусилля на здійсненні збуто-заготівельних операції, але уже в посередництві між містом та селом. За надзвичайних умов мілітаризації народного господарства інші функції цих двох форм кооперації фактично атрофовувалися [254, с. 99].

Водночас завдяки активній співпраці кооперативних організацій з державними органами у розподілі серед населення нормованих товарів, швидкого поповнення робітничих верств вихідцями з дрібновласницьких верств європейського села та міста сприяли зростанню авторитету ідей еволюційного шляху поліпшення їх матеріального стану суспільства із допомогою кооперації у країнах Європи після війни. Членська база кооперативів швидко збільшувалася, соціальний склад розширювався за рахунок селян, інтелігенції, середніх соціальних груп міста. Усе це доповнювалось динамічною просвітницькою роботою, яку провадили кооперативні організації у країнах Центральної та Східної Європи. Наприклад, активної діяльності кооперативних курсів (пізніше відділу) при Московському університеті, які розпочали

роботу ще 1913 р. вони перетворились на «мозковий центр» російської кооперації. Було сформоване те ядро, яке у липні 1915 р. організував Всеросійський центральний кооперативний комітет, трансформований уже після лютневої революції на Всеросійську раду кооперативних з'їздів – ідеологічний центр російської кооперації. Саме воно у 1917 р. наважилось висунути кооперацію як самостійного гравця на політичній арені [293, с. 10].

Як бачимо, специфічні соціально-економічні обставини зародження кооперативного руху розглянутих країн зумовили особливості його форм у окремих із них. У Німеччині та Франції, індустріалізація яких відбувалась значно пізніше, а концентрація виробництва тривалий час (особливо у Франції) відставала від англійської, роль споживчої кооперації виявилась меншою, як у Великій Британії. Натомість у відповідних країнах відбулось зародження в класичних формах інших видів кооперування населення, що більшою мірою відповідало потребам дрібновласницьких верств міського та сільського населення. Зародження кооперативного руху у селянському середовищі відбувалося за специфічних умов Німеччини середини ХІХ ст. Запропоновані теоретиками кредитної кооперації Г. Шульце-Делічем та Ф. Райффайзенем нові форми взаємодопомоги були позитивно сприйняті широкими колами дрібновласницького населення німецького села.

Переважна більшість середньозаможного селянства, менш пов'язаного із ринком великих міст та промислових районів, надавала перевагу корпоративно замкнутим кредитним касам Райффайзена. Насамперед, це зумовлювалось відсутністю або мінімізованістю вступних та пайових внесків, відсутністю умови щодо застави майна та зорієнтованістю насамперед на забезпечення селян необхідними для розвитку ефективного господарства коштами. Провідною рисою зазначеного типу селянської кооперації виявилось прагнення до консолідації фінансових та господарчих можливостей вузького кола членів у межах корпоративно замкнутих селянських організацій.

Таким чином, райффайзенівські кооперативи репрезентували аграристські прагнення консервативного селянства, що знаходило своє відображення не лише у намаганні обмежити використання наданих ними кредитних коштів сільськогосподарськими потребами своїх членів, а й у їх закритості для неселянських верств суспільства. Натомість ощадно-кредитні «народні банки» Шульце-Деліча поширились насамперед у середовищі тісно пов'язаних з ринком великих міст заможних селян. Останні прагнули з їх допомогою уникнути посередництва фінансового капіталу та в такий спосіб поліпшити власне матеріальне становище. Інтереси ж соціально-професійної групи, яку вони репрезентували (селянство) не відігравали у діяльності «народних банків» великого значення. Відтак, кооперативи Шульце основну увагу приділяли не напряду використанню наданих ними кредитів, а оптимізації фінансових результатів діяльності товариств.

Поширення кооперативного руху у селянському середовищі країн Центральної та Південно-Східної Європи відбувалося на основі засвоєння досвіду західноєвропейського кооперативного руху. Водночас за специфічних соціально-економічних та суспільно-політичних умов регіону відбувалась модифікація традиційних форм кооперації до потреб кожної, окремо взятої країни. Переважання дрібновласницького селянства, його невисока заможність (порівняно із західноєвропейським) збільшена незначною пов'язаністю із європейським та відсутністю ємного внутрішнього сільськогосподарського ринку, зумовлювали гострий дефіцит фінансових ресурсів у аграрному середовищі. Відсутність національного суверенітету у деяких селянських народів регіону та збереження залишків традиційної селянської громадської взаємодопомоги породжували аграристську реакцію селянства на поширення чужого їм етнокультурного та соціально-економічного явища індустріалізму й капіталізму. Зазначені фактори сприяли пріоритетному поширенню у країнах регіону кредитної кооперації, насамперед райффайзенівського типу. Корпоративно замкнуті, орієнтовані на агроцентричність власної діяльності, сільські кредитні товариства виявились

найбільш прийнятною інституційною формою, що могла за нових капіталістичних умов успадкувати принципи взаємодопомоги селянських громад.

За умов повільного проникнення до сільського господарства науково-технічних здобутків та актуалізації необхідності національно-політичної та суспільно-просвітньої роботи у середовищі селянства кооперативні організації перетворювались на інструмент, котрий прагнула використати як державна влада, так і широкі кола свідомої інтелігенції. Державна влада розглядала об'єднану у регіональні й національні спілки розгалужену кооперативну мережу, підйому архаїчного аграрного виробництва та водночас – стабілізатор соціальних відносин. Інтелігенція ж розраховувала за допомогою національної та просвітницької роботи селянської кооперації політично згуртувати й активізувати численне селянство країн регіону.

Хоч у всіх без винятку країнах регіону селянський кооперативний рух поширився значно пізніше міського, проте за умов нечисленності міського населення швидко випередив останній та перетворився на провідну форму громадського згуртування уже напередодні Першої світової війни. Окрім Угорщини, де тісна пов'язаність із експортом продовольства зумовила переважання споживчо-збутової форми кооперування селянства, у країнах регіону кредитні товариства Райффайзена перетворились на осердя решти форм кооперативного руху, котрі або інтегрувалися до кредитних, або залежали від них організаційно. Значною мірою це зумовлювалось прагненням надати кооперації роль інтегрального осередку національного (у несамотійних країнах регіону), громадсько-політичного та соціально-економічного згуртування селянства. За умов поліетнічної Австро-Угорської імперії (займала до свого розпаду більшість території ЦПСЄ) сільські корпоративно замкнуті товариства Райффайзена перетворилися на центри опору чужому, етнічно та соціально-економічно, міському населенню (німцям, євреям, подекуди – угорцям та полякам).

Свої особливості мав процес зародження та розвитку кооперації на території Російської імперії. Стартові умови, що склалися на початку 60-х

років ХІХ ст. в аграрній країні із залишками кріпосницьких відносин були менш сприятливими, ніж у країнах Південно-Східної Європи. Поширення кооперування на широкі верстви сільського населення стримувалось відсутністю необхідної законодавчої бази та обмеженістю соціальної бази через переважання кредитно-ощадних товариств, побудованих за принципами Шульце-Деліча. На відміну від Австро-Угорщини, де поширенню кооперації уже з середини ХІХ ст. сприяла державна підтримка та часто упереджувальне забезпечення нормативно-правовою базою, у Росії, навпаки, регламентування діяльності товариств відбувалось після їх значного поширення. Водночас, розвиток споживчої кооперації стримувався внаслідок відсутності великих промислових центрів та відносно пізнього початку індустріалізації країни. Натомість наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. розпочинається бурхливий розвиток цієї форми кооперування міського, а потім і сільського населення. За відносно короткий проміжок часу споживча кооперація Російської імперії перетворилась на найбільш чисельну форму самоорганізації населення імперії, а довкола неї відбувалась консолідація усіх видів кооперації країни. Напередодні Першої світової війни, за часткою залучених до споживчих товариств міських жителів, Росія випередила більшість країн Центральної та Південно-Східної Європи, а за їх абсолютною чисельністю і більшість західноєвропейських країн.

РОЗДІЛ 3

КООПЕРАЦІЯ У СУСПІЛЬНИХ ДОКТРИНАХ КОМУНІЗМУ ТА АГРАРИЗМУ

Як уже зазначалось, поширення капіталістичних відносин супроводжувалось загостренням суперечностей між окремими соціальними групами європейського соціуму. Пошук шляхів їх можливого подолання виявився у центрі уваги громадських та політичних діячів того часу. Частина з них шукали можливості вирішення існуючих суперечностей шляхом «гуманізації» існуючих соціально-економічних відносин, повернення суспільства до засад моральності та духовності, котрі на їх думку, руйнувалися молодим капіталізмом. Інші обґрунтовували невідворотність та шукали можливості зміни несправедливого суспільного ладу новим – соціалістичним або комуністичним. У спектрі їх пошуків природно виявились і різні форми кооперативної самоорганізації суспільства.

Перші спроби зміни «несправедливого» капіталістичного ладу з допомогою кооперації були здійснені ще соціалістами – утопістами. На їх думку уникнення експлуатації та супровідних їй руйнівних для духовного та морального стану суспільства наслідків, було можливим у базованих на кооперуванні праці дрібних виробників, комунах. Відповідні ідеї обґрунтовувались А. Сен-Сімоном (1760–1825), Ш. Фур'є (1772–1837) та Р. Оуеном (1771–1858). Наприклад, запропонована Р. Оуеном община мала бути автономним об'єднанням 500–3000 осіб, які спільно займалися б сільсько-господарським та промисловим виробництвом. Такі комуни мали створюватись виключно на громадських, добровільних засадах і не мати примусової влади. Всі члени общини, за задумом мислителя, поділялися б на групи відповідно до віку, й кожна група виконувала б певні суспільні функції: до 20 років вчилася від 20 до 30 господарювала від 30 до 40 – урядувала в общині після 40 – займалася зв'язком цієї общини з іншими та зовнішнім світом загалом. Такий поділ впливав з мети, яка стояла перед кожною з

кооперативних комун, – створити умови, що сформували б нові людські якості, позбавлені користолюбства, жорстокості, недбальства тощо. Тому навіть виховання дітей в общинах, спроектованих Р. Оуеном, мало бути громадською, а не родинною функцією [240, с. 32].

Щоб стимулювати працю членів общини, Оуен передбачав видачу з громадських магазинів продуктів споживання відповідно до особистої участі кожного в суспільно корисній праці. Однак, цей принцип він вважав перехідним заходом до впровадження принципу повного комунізму, коли «всі учасники общини повинні розглядатися як члени однієї сім'ї, ніхто не повинен користуватися більшою чи меншою повагою залежно від своїх занять. Усі повинні по змозі отримувати однакову їжу, одяг і виховання, відповідно до свого віку і, наскільки можливо, всі повинні жити в однакових будинках. Кожен зобов'язаний віддати свою працю общині» [240, с.33]. Кооперативна діяльність Р. Оуена, хоч вони і не мала безпосередніх наслідків, проте, не лише актуалізувати ідею кооперування в англійському суспільстві, а й стала негативним досвідом, що спрямував пошуки інших кооператорів у конструктивне русло. Зародження кооперативного соціалізму традиційно пов'язується із діяльністю послідовника Р. Оуена У. Кінга (1786–1865). Свої погляди на місце та роль кооперації у перетворенні існуючого ладу він виклав у своїх публікаціях у журналі «Кооператор». Проаналізувавши досвід оуенівських комун, У. Кінг дійшов висновку про необхідність розвитку кооперації виключно на основі громадської ініціативи. Досвід Нової Гармонії Оуена переконав його у нестійкості будь-яких форм кооперування, заснованих філантропами.

За умов прогресуючого соціального розшарування в Англії, доби промислової революції, У. Кінг вбачав шлях поліпшення життєвого рівня найманих працівників у їх здатності придбати засоби праці. Він наполягав, що, наймаючись до роботодавця, робітники втрачають більшу частину продуктів власної праці, а якщо працюють на себе, то залишаються їх власниками. Відтак, аби здобути фінансову незалежність, взяти виробництво під власний

контроль та поліпшити матеріальний стан, робітникам необхідно сформувати необхідний для придбання знарядь праці фонд. «Капітал – ось чого ми потребуємо. Ви не повинні втрачати ваші прибутки», – пропонував Кінг. Отримати (зеконотити) прибуток він пропонував шляхом розвитку споживчих товариств. Останні мали не лише акумулювати прибуток, отриманий від продажу товарів не членам кооперативів, а й їх повноправним учасникам [239, с. 41–42]. У. Кінг твердив: «Торгівля для себе і праця на себе дадуть прибуток, а відповідно капітал, і як наслідок – звільнення» [336, с. 131]. Аналізуючи можливості кооперативного руху, У. Кінг вважав, що хоч він і не змінить існуючий суспільний лад, однак «допоможе використати відомі комерційні методи в інтересах тих, хто об'єднується в ньому» [336, с. 161].

Предтеча французької кооперативної думки, Ш. Фур'є, замислившись над причиною дорожнечі, також дійшов висновку, що вона – наслідок присутності численних посередників на шляху від виробника до споживача. Він твердив, що інтереси споживача вимагають їх усунути, і зробити це можна завдяки створенню асоціацій, де все потрібне виробляли б самі споживачі. Ці асоціації Фур'є називав «фалангами» й уявляв їх як об'єднання близько 400 родин (не більше за 1600 осіб), що живуть і працюють спільно й спільно володіють засобами виробництва. Фаланга, за задумом мислителя, мала бути самоврядною і цілком самостійною господарською одиницею, члени якої самі забезпечують майже всі свої потреби. Вона могла отримати засоби виробництва від капіталіста, який стає її членом, але майно його поступово ставало власністю фаланги. Фур'є не усував з фаланги товарно-грошових відносин, зберіг оплату за житло, працю та різноманітні послуги, однак не визнав найманої праці і в основу життєдіяльності фаланги поклав вільну та добровільну працю, яка, на його думку, була продуктивнішою. Праця, талант та капітал — ось ті три фактори, що мали визнаватись і відповідно оплачуватись у суспільстві заснованому на системі фаланг. 5/12 прибутку мало йти на користь праці, 4/12 – капіталу, 3/12 – таланту. За задумом Фур'є, членами фаланги мали бути люди з різних верств та різних інтересів, що дозволило б

за можливості вільного вибору праці та чіткого режиму її здійснення, забезпечити цілковиту гармонію відносин в асоціації [240, с. 32].

Шукаючи шляхів перетворення конфліктного ранньокapіталістичного суспільства на суспільство економічної стабільності та соціальної справедливості, інший французький мислитель Ф. Бюше також дійшов до ідеї кооперації. В основу розроблених ним статутів товариств було покладено ідею про недоторканність основного капіталу кооперативу, створеного з паїв членів. Він повинен був зростати за рахунок прибутків від діяльності товариства і, нагромаджуючись, переходити від покоління до покоління, забезпечуючи створення нових товариств, доки не поглине весь промисловий капітал країни й об'єднає таким чином усі засоби виробництва в руках кооператорів. Члени кооперативів, за задумом Бюше, повинні були бути готовими на жертви задля загальної справи й перетворювалися по-суті на членів своєї рідної конгрегації, яка спільно володіла засобами виробництва. Товариства Ф. Бюше будувалися на принципах релігійності, братерства й самопожертви [240, с.60].

Як уже зазначалося, засновники кредитної кооперації Г. Шульце-Деліч і Ф. Райффайзен розглядали запропоновані ними форми кооперації, як засіб захисту дрібновласницьких верств населення від руйнівного впливу капіталістичних відносин, як бар'єр, що мав упередити поширення деструктивних соціальних процесів та революційних потрясінь. Г.Шульце-Деліч вважав перетворення переважної частини середніх соціальних прошарків на «нещасливих» пролетарів небезпечним для стабільності суспільства. Запропонована ним форма кооперування мала розширити чисельність громадян зацікавлених у збереженні соціальної стабільності. Початково Шульце розглядав кооперацію як комплексний інструмент, що здатен би був реанімувати суспільство дрібних виробників. Виходячи з їхніх потреб, він вибудував схему послідовного створення кооперативів різних видів: спочатку ощадно-позичкових, які мали забезпечити ремісників і торговців кредитом і звільнити їх від лихварів,

потім постачальницько-збутові і, нарешті, виробничі асоціації, що захистили б їх від великого торговельного та промислового капіталу [228, с.39].

Як і У. Кінг, Г. Шульце-Деліч вбачав кінцеву мету розвитку кооперації дрібновласницького населення у створенні виробничих кооперативів, здатних протидіяти капіталістичній концентрації та синхронному зубожінню середніх верств. У пошуках джерел накопичення необхідного для придбання засобів праці капіталу Шульце, на відміну від Кінга, значно більшу роль відводив ощадно-кредитним товариствам. За умов Німеччини, де темпи концентрації значно відставали від англійських, а домінуючою формою виробництва залишалася реміснича, головною проблемою виявилась відсутність оборотних коштів для купівлі сировини. Послуги банків були малодоступними, а торговельно-посередницького капіталу вкрай обтяжливими для дрібних виробників. Лише після успішного розвитку ощадно-кредитної та постачальницько-збутової кооперації Шульце-Деліч пропонував перейти до завершальної фази кооперування дрібного виробництва – виробничої ремісничої кооперації. «У виробничій асоціації ми вітаємо завершення всієї системи. у той час, як асоціації перших ступенів забезпечують своїх учасників у їх дрібних підприємствах, переваги великого капіталу лише у деяких відношеннях, виробничі асоціації дають можливість створити велике підприємство і знищити провалля, котре відділяє робітників і дрібних ремісників від великих підприємців».

На думку Шульце-Деліча, успішний розвиток виробничої кооперації мав поліпшити соціальне становище не лише своїх членів, а й найманих працівників у приватних підприємств: останні змушені б були сплачувати робітникам ту ж платню, що вони могли б отримати, створивши виробничий кооператив. Врешті-решт, на думку німецького теоретика, завдяки розвитку кооперації промисловість еволюціонує у напрямі широкої участі працівників у розподілі прибутків підприємств. Відтак, твердив Шульце, виграє все суспільство «завдяки збереженню та зміцненню здорових середніх прошарків, незамінних носіїв здорового як політичного, так і соціального, духовного і

матеріального розвитку» [316, с. 171–174]. Показово, що Шульце-Деліч завбачливо застерігав від форсування процесів виробничого кооперування. Він наполягав, що виробнича асоціація, як найскладніша форма кооперації, може виникнути лише внаслідок тривалої еволюції, внаслідок багатолітнього «кооперативного виховання населення». А передчасні спроби створення виробничих асоціацій, – наголошував Шульце, – здатні лише скомпрометувати саму ідею кооперування. Особливо небезпечними у цьому контексті він вважав спроби насадження кооперації згори, за підтримки державної влади. Засновану у такий спосіб кооперацію він вважав нежиттєздатною і приреченою на зникнення незалежно від масштабів впливань ззовні [316, с. 174–176].

Якщо Шульце-Деліч намагався за допомогою кооперації створити найбільш сприятливі умови для функціонування дрібного виробництва і торгівлі, то Ф.Райффайзен з релігійно-етичних мотивів прагнув зупинити проникнення капіталізму в село. Він сподівався, що кредитний кооператив, надаючи допомогу дешевим кредитом, зможе піднести життєвий рівень малозаможних верств до середнього рівня і запобігти розшаруванню селянства. Разом з тим він розраховував, що кооператив, узявши на себе турботу про збут селянських товарів і закупівлі необхідних матеріалів і засобів виробництва захистить селянство від безпосереднього зіткнення з ринком [304, с. 40]. У своїй праці «Кредитні товариства в зв'язку з іншими видами товариств», Ф. Райффайзен чітко сформулював мету сільської кооперації загалом і головні принципи діяльності селянських кредитних товариств. Він виходив з того, що у середовищі підприємців панує дика гонитва за наживою, а у нижчих верствах все більше поширюється ненависть і заздрість до заможних. Наслідком цього він вбачав поширення деструктивних революційних ідей. «Партія соціальної революції знаходить собі там, незважаючи на всі перешкоди, які ставить її планам, спрямованим на повалення існуючого державного та суспільного порядку, закон, — все більше і більше

прихильників. Настав час надати іншого спрямування духові нашого часу, який пішов помилковим шляхом».

Видача позичок лише членам товариства на господарські потреби й під звіт, мала стати запорукою надійності кооперативу. Райффайзеном були передбачені взаємна необмежена відповідальність усіх членів за зобов'язання кооперативу, як найнадійніша гарантія його повернення; невеликий район діяльності товариств, що забезпечувало б добре знання членами товариства матеріального стану, трудових вмінь та моральних якостей один одного; неможливість для членів одного товариства бути одночасно членом іншого кредитного товариства (кооперативу); неоплачуваність праці керівників кооперативу [240, с. 54–55]. Відсутність розподілу прибутку між членами, Райффайзен мотивував небажанням розпалювати пристрасть до наживи; безкоштовність органів управління, щоб не обтяжувати маленький кооператив великими витратами. У зв'язку з негативним ставленням до руйнівного впливу ринкових відносин Ф.Райффайзен заперечував потребу селянства у споживчій кооперації. Він був переконаний, що кожен селянин все має виробляти в своєму господарстві і чим менше він купуватиме і продаватиме, тим краще.

Середина XIX ст. стала часом зародження марксизму – антиподу ідей соціальної еволюції суспільства, автори яких шукали конструктивних шляхів удосконалення існуючого ладу. Трансформований та розвинутий більшовиками у Росії він ліг в основу комуністичної доктрини радикальної боротьби та перетворення суспільного ладу шляхом його насильницького повалення. У середовищі німецьких соціал-демократів першим критику кооперативної концепції розвитку суспільства розпочав Ф.Лассаль. Він наполягав, що запропоновані Шульце закупівельно-збутові та ощадно-кредитні товариства не мають жодного інтересу для найманих робітників, зайнятих у фабричному виробництві. «Вони можуть лише продовжити безнадійну боротьбу, котру дрібна промисловість веде з великою, збільшити муки цієї боротьби, загальмувати без усіякої користі поступ». Заперечував він і доцільність споживчої

форми кооперації, оскільки вважав, що її поширення зумовить зниження номінальних доходів робітників. Водночас, він наполягав на необхідності розбудови системи виробничого кооперування за рахунок державного фінансування [316, с. 178–180].

У 1866 р. основоположник комунізму К. Маркс сформулював ставлення до можливостей кооперації у процесі перетворення суспільного ладу, яке на тривалий час визначило ігнорування цієї форми суспільної організації з боку ортодоксальних марксистів та європейської соціал-демократії у цілому. Маркс заявив, що кооперативна система ніколи не зможе перетворити капіталістичне суспільство, оскільки для цього перетворення необхідні загальні соціальні зміни, котрі могли бути досягнуті лише шляхом переходу державної влади до виробників: «Якою б кооперативна праця не була чудовою і корисною вона ніколи не буде в змозі ні затримати зростання монополії, що відбувається в геометричній прогресії, ні звільнити маси, ні навіть помітно полегшити тягар їх убогості...» [282, с. 199]. Позитивна складова підходу до кооперації визначалися тим, що у її виробничій формі вбачався приклад того, як робітники «реальними справами довели, що виробництво у значних масштабах може здійснюватися без класу власників», а відтак вказують на можливість заміни «існуючої системи системою асоціації виробників» [282, с. 199–200].

Щодо кооперації інших верств населення, то вона розглядалась основоположниками марксизму виключно у сенсі її можливого використання з метою залучення до соціалістичних перетворень дрібновласницьких верств населення. Наприклад, підхід до кооперативних об'єднань селянства обмежувався метою полегшення робітничому класу переходу до безкласового соціалістичного суспільства шляхом нейтралізації або ж, у кращому випадку, – ще й використання її як союзників. У своїх працях Ф.Енгельс твердив, що дрібнобуржуазна більшість сільського населення нездатна відстоювати свої інтереси самостійно, оскільки є розпорошеною і водночас замкнутою, а значить, її важко об'єднати у єдине ціле зі спільною метою. Відтак робіт-

никам слід було використати «об'єктивну потребу» зазначених соціальних верст у міцному керівництві та замінити буржуазію [284, с. 491].

Розглядаючи можливості роботи у середовищі селянства, основоположники марксизму висловлювали великий сумнів, чи зможуть «уведені в оману ілюзією власності селяни взагалі сприйняти ідею кооперації». Це, на їх думку, могло статися лише внаслідок активного втручання пролетаріату та впливу його ідеології [283, с. 538]. Як засіб такого залучення селян Енгельс розглядав необхідність «добровільної і усвідомленої участі селян у товариствах кооперативного типу, котрі мали отримувати громадську допомогу» [285, с. 340]. Розвиваючи відповідний підхід лідер німецької соціал-демократії ХІХ – початку ХХ ст. К. Каутський констатував, що соціал-демократична ідеологія могла мати успіх лише серед безземельних селян, котрі творять собою протопролетаріат. А селян, які володіють землею та почувають себе господарями, він бачив найзапеклішими ворогами революції: «Селянство, що має власність, за нормальних умов, – пояснював він, – не здатне перейти до виробничо-кооперативних засад відтворення». Лише у разі утвердження нових суспільних відносин у промисловості, Каутський вбачав можливість успішної перспективи виробничої кооперації у сільському господарстві. А той шлях, яким хоче поліпшити своє становище дрібна буржуазія, для нього був шляхом до перетворення в експлуататорів, чужим соціал-демократії завданням [249, с. 271–272].

К. Каутський навіть дійшов висновку, що селяни значно менше зацікавлені в спільному збуті та кооперативному кредиті, аніж великі землевласники. Оцінюючи перспективи селянської кооперації, він писав: «Ми не бачимо в ній засобу порятунку селянського господарства, якщо вона й посилює дрібне господарство, то вона поряд з цим перетворює його власника або в капіталістичного експлуататора, або в експлуатованого. У кооперації сільських господарів ми не вбачаємо перехідної стадії до соціалізму, а якщо й бачимо, то лише настільки, наскільки будь-яке акціонерне товариство, кожне велике виробництво взагалі є такою стадією» [326, с.99]. Водночас,

Каутський розглядав кооперацію у сільському господарстві значно більшим, аніж у промисловості, фактором економічного розвитку і переходу від дрібного до великого виробництва, ефективнішим за поглинання малих господарств великими. Він пропонував соціал-демократам активно підтримувати процеси кооперування дрібного селянства шляхом ліквідації законодавчих перепон для її розвитку. При цьому, він категорично відкидав доцільність підтримки кооперування селянства державою, оскільки це б означало «за рахунок пролетаріату надавати субсидію окремим колам власників для поліпшення їх особистого становища» [326, с. 99–100].

Відкидаючи роль кооперативного руху у перетворенні суспільства, К. Маркс наголошував на необхідності утилізації його потенціалу в революційній боротьбі, залучення кооперації до процесу розпалювання останньої. Він високо оцінював ідеологічне та пропагандистське значення кооперативного руху, та твердив, що існування і діяльність кооперативів робітників ще раз переконують робітництво, що їх боротьба не безцільна, що «знаряддя праці зовсім не повинні бути монополізовані як знаряддя панування над робітником і наймана праця – нижча форма, яка повинна поступитися місцем асоційованій, що виконується добровільно» [282, с. 9].

Натомість, успіхи кооперативного руху вказували на великий потенціал останнього у реальному підвищенні життєвого рівня найширших верств європейського соціуму. За цих умов, наприкінці XIX – на початку XX ст. у Франції набули поширення ідеї кооперативізму, суть якого зводилась до тези: «Ні капіталізм, ні соціалізм, а кооперація». Основні положення цієї теорії сформульовані відомим французьким економістом Ш. Жидом зводились до того, що негаразди капіталістичного суспільства пов'язані із безконтрольним господарюванням великих власників і посередників. Єдиним спільним інтересом для всіх членів суспільства, – твердив Жид, – є споживчий інтерес. Всі однаково зацікавлені в споживанні якісних продуктів за низькими цінами, хорошему житлі тощо. Отже, якщо всі або майже всі члени суспільства об'єднуються в споживчі кооперативи, вони зможуть диктувати

умови виробництву, зменшити прибуток до справедливої норми, поліпшити становище всіх трудящих. Аби налагодити раціональне виробництво і розподіл на користь споживачів, потрібно було б об'єднати представників усіх соціальних груп у споживчі організації, здатні контролювати виробництво, і усунути посередників у галузі розподілу. Услід за переважанням у торгівлі споживачі зможуть поступово придбати та розбудувати спочатку дрібну промисловість, потім сільськогосподарське виробництво і, нарешті, великі промислові підприємства. Відтак, еволюційним шляхом мала бути побудована кооперативна республіка, законодавчі і виконавчі органи, якої формувалися б з представників кооперативів і їх спілок. Метою вважалося досягнення домінуючих позицій кооперації в економіці, що розглядалось, як «третій шлях» суспільного розвитку [297, с. 98–99].

Ідеї кооперативізму сприяли не лише розвитку споживчої кооперації у Франції, але й поширенню поміркованості у свідомості широких верств громадськості та зміцнювали соціальну стабільність у суспільстві. Наприкінці XIX ст. у середовищі європейських соціалістичних партій набирав силу модифікований варіант марксизму, що дістав назви реформізму. В Англії його очолило Фабіанське товариство, у Німеччині ідеологом руху став Е. Бернштейн, у Франції – соціалісти-посибілісти. Під впливом ідей кооперативізму та успіхів кооперативного руху в Європі, представники цієї конструктивної течії розглядали кооперативи одним із засобів еволюційного перетворення капіталізму. Частина представників демократичного соціалізму, що брала найбільш активну участь в кооперативному русі (Б. Уєбб у Великобританії, Э. Пуассон у Франції, Ф. Штаудінгер і Г. Кауфман у Німеччині, Г. Мюллер у Швейцарії), наполягали на тому, що робітнича споживча кооперація, прискорюючи темпи економічного розвитку і розширюючи власну соціальну й просвітницьку діяльність серед споживачів, може власними силами і засобами забезпечити еволюційну трансформацію капіталізму на соціалізм. Погляди цієї частини європейської соціал-демократії мали більшість положень, спільних із ідеями кооперативізму, проте, на відміну від

представників останнього соціал-демократи вбачали перспективу кооперування не у створенні самоцінного та самодостатнього кооперативного ладу («кооперативної республіки»), а у забезпеченні переходу до соціалістичного ладу еволюційним шляхом [250, 314, 316, 331].

Так, лідер бельгійських соціалістів Е. Вандервельде, бачив у майбутньому державу «гігантською кооперативною організацію, членами якої є всі громадяни країни. Цій організації належали б у якості суспільної власності усі засоби виробництва». Усі її члени, будучи одночасно і виробниками, і споживачами, віддавали б їй свою розумову й фізичну працю; обирали б прямо чи опосередковано свою адміністрацію чи основних службовців і створювали б усі цінності, всі предмети споживання, потрібні для задоволення власних потреб [240, с. 73]. Б. Уебб у праці «Кооперативний рух в Англії» стверджував, що згуртування робітників країни в межах кооперативної спілки та тред-юніонів перетворить робітників на господарів країни. Для цього достатньо було укласти угоду, за якою виключити із кооперації всіх членів, котрі споживають, не виробляючи. Водночас Уебб визнавав кооперацію, не здатною самостійно вирішити усі соціальні проблеми, вважаючи її можливості обмеженими галуззю споживання. Вирішення ж проблеми експлуатації робітників, як найманих працівників, пов'язував із діяльністю профспілок, соціальним законодавством, тощо. Недоліком кооперації вважалась нездатність охопити найбільш та найбагатше населення країни [328, с. 128–129]. Г.Кауфман виходив з того, що капіталістичне виробництво створило із найманих робітників і службовців величезну армію людей повністю позбавлених засобів праці, а відтак людей, у котрих залишаються лише споживчі інтереси. Ці інтереси ігноруються приватною торгівлею, відтак задоволення останніх полягає у створенні та якомога швидшому поширенні споживчого кооперування аж до охоплення ним усього населення [239, с. 130–132].

Зупиняючись на ролі споживчих товариств у переході до соціалізму, Ф. Штаудінгер відзначив, що Маркс надто багато уваги приділив

експлуатації за умов виробництва і значно менше за умов обміну та споживання. Це, на його думку, стало причиною недостатньої уваги до споживчих товариств робітників. Штаудінгер справедливо відзначав, що хоча додаткова вартість і створюється працею у процесі виробництва, проте, реалізовується вона в капіталістичному суспільстві лише шляхом обміну, тобто реалізації і наступного споживання. У процесі виробництва робітники збагачують капітал лише опосередковано, безпосередньо ж вони збагачують його саме при купівлі необхідної і додаткової вартості. Тому робітник, виступаючи джерелом капіталістичного прибутку і отримуючи менше вартості, ніж він створює, сам себе закріпачує. Профспілкова боротьба і підвищення номінальної зарплатні на думку Штаудінгера не могло зарадити найманим працівникам через інфляцію, адже намагання збільшити свій прибуток має сенс лише доти, доки з цим пов'язана можливість придбати більше споживчих вартостей [307, с. 93]. Отож, вважав він, – «...об'єднання у споживчі товариства дає можливість стати на шлях підвищення реального доходу шляхом пониження цін, а отже, на шлях творчого соціалізму – шлях автоматичного знищення експлуатації та класової боротьби. Якщо додаткова вартість формує кінцеве споживання, то саме атака цієї позиції і є головною метою» [331, с. 7–14].

Представники реформістської течії у європейській соціал-демократії уже з 90-х років змінили й традиційно скептичний підхід щодо можливості залучення селянства до соціалістичної еволюції капіталістичного суспільства. Вони звернули увагу на те, що розвиток капіталістичних відносин на селі не супроводжувався концентрацією аналогічною до промислової, велике виробництво не розвивалося із тією швидкістю як у місті, що середні верстви виявляли більше міцності, аніж дрібні ремісники, а чисельність найманих робітників навпаки зростала значно повільніше. За цих умов представники поміркованої частини європейської соціал-демократії запропонували пошук шляхів співпраці із дрібновласницьким селянством за умови збереження його господарської самостійності та уникнення ним процесу

пролетаризації. Окрім іншого, це мало гарантувати промислових робітників від напливу дешевих робочих рук. Зокрема, Ж. Жорес закликав соціалістів пропагувати на селі усупільнення системи виробництва продовольства, котра б за допомогою громад і кооперативних товариств посіла би місце гуртової та спекулятивної торгівлі [326, с. 88–89].

До кінця XIX ст. представники найрозвинутішої – німецької – соціал-демократичної партії Європи вкрай стримано ставились до можливості використання кооперації у контексті суспільних перетворень. У 1899 р. її резолюція відзначала: «Партія відноситься до заснування кооперативних товариств нейтрально: вона вважає, що організація подібних об'єднань за наявності необхідних умов, може сприяти поліпшенню економічного становища їх членів, бути придатним засобом для виховання у робітників уміння самостійно вести справи, проте вона не визнає, що ці господарчі організації мають вирішальне значення у справі звільнення робітничого класу» [227, с. 42–43]. Лише у 1910 р. німецька соціал-демократія нарешті визнала суспільну роль споживчої кооперації: «З кооперативних організацій найбільший інтерес для соціал-демократії мають споживчі товариства. Чим більше склад цих організацій стає однорідним із складом соціал-демократичної партії і профспілок, тим більш цінне суспільне завдання вони здатні виконати. Переходячи до власного виробництва і виховуючи робітників для самостійного ведення своїх справ, споживчі товариства можуть значно посилити позиції робітничого класу в його класовій боротьбі. Кооперативна діяльність є суттєвим доповненням політичної та професійної боротьби за поліпшення становища робітничого класу» [227, с. 44–45].

Відповідні зміни у ставленні до кооперації з боку європейської соціал-демократії знайшли своє відображення під час Копенгагенського конгресу (1910 р.): «Беручи до уваги, що споживчі товариства не лише можуть приносити користь своїм членам, але й покликані до того, аби шляхом витіснення посередництва і переходу до власного виробництва для організованого споживання, економічно посилити робітничий клас і поліпшити умови його

існування, готуючи робітників до самостійного ведення своїх справ, і у такий спосіб готують ґрунт для усупільнення виробництва та обміну, конгрес постановляє, що кооперативний рух, хоч і не може сам по собі ніколи призвести до звільнення праці, проте може слугувати серйозним засобом в класовій боротьбі, яку пролетаріат веде задля досягнення своєї незмінної мети – завоювання політичної та економічної влади для усупільнення всіх засобів виробництва та обміну». Конгрес закликав усіх партійців та членів профспілок ставати активними членами споживчих товариств, діяти у напрямі, аби кооперативи чи їх спілки переходили до кооперативного виробництва [227, с. 45–46].

Активна співпраця кооперативних організацій з державними органами у розподілі серед населення нормованих товарів під час Першої світової війни, швидке поповнення робітничих верств вихідцями з дрібновласницьких верств європейського села та міста, зростання частки високооплачуваних робітників сприяли зростанню авторитету ідей еволюційного шляху поліпшення їх матеріального стану із допомогою кооперації у країнах міжвоєнної Європи. Членська база кооперативів швидко збільшувалася, соціальний склад розширювався за рахунок селян, інтелігенції, середніх соціальних груп міста. До кінця 20-х років кооперативний рух став наймасовішим соціальним рухом в європейських країнах. Як наслідок, у 20–30-х роках робітнича кооперація стала ареною запеклого протистояння поміркованих соціал-демократів із деструктивним впливом комуністичних агітаторів.

Лідер російського більшовизму В. Ленін продовжував розвивати погляди Маркса на кооперацію з позицій утилітарного використання цієї форми самоорганізації суспільства у контексті підготовки соціалістичної революції: «...Питання стоїть тільки так: буржуазна або соціалістична ідеологія, – писав В.І. Ленін. – Середини тут немає, бо жодної «третьої» ідеології не виробило людство, та і взагалі у суспільстві, що роздирається класовими суперечностями, і не може бути ніколи позакласової або надкласової ідеології» [269, с. 39–40]. У дореволюційний період В.Ленін головну увагу приділяв

робітничій кооперації. Ленінські погляди знайшли найбільш чітке відображення у розробленому напередодні, згаданого вище Міжнародного соціалістичного конгресу в Копенгагені (1910), проекті резолюції про кооперативи, який ліг в основу проекту резолюції делегації РСДРП на цьому конгресі і у його статті «Питання про кооперативи на міжнародному соціалістичному конгресі в Копенгагені». Їх положення стали теоретичною основою політики комуністичних партій до кооперативного руху [271, с. 345–354].

Нездійсненність планів «старих кооператорів», на думку Леніна, полягала у тому, що вони «мріяли про мирне перетворення соціалізмом існуючого суспільства» і не враховували такого «основного питання» як завоювання політичної влади. «У мріях старих кооператорів багато фантазії. Вони часто смішні... люди не розуміють основного, корінного значення політичної боротьби робітничого класу, а саме – повалення панування експлуататорів». Лідер більшовиків категорично відкидав твердження кооператизму про можливість «...простим кооперуванням перетворити класову війну на класовий мир» [272, с. 66]. Натомість, ідеолог російських комуністів пропонував розвивати утилітарний підхід до кооперації з точки зору її використання у революційній боротьбі. Зокрема, він вважав, що «доцільні навички, що їх набудуть там робітники, можуть бути застосовані лише після переходу влади в руки пролетаріату» [270, с. 369–370]. Умовою ефективного використання кооперативної організації для досягнення мети визнавалась необхідність її зближення з профспілками та соціалістичними партіями із зростанням пролетарської свідомості та посилення революційних тенденцій серед її членів [271, с. 295–296]. У цьому самому контексті він наполягав, що виробничі кооперативи мають значення для боротьби робітничого класу лише, якщо вони є складовими частинами кооперативів споживчих [271, с. 311].

В. Ленін вбачав у кооперуванні дрібних виробників засіб, котрий гальмував пролетаризацію більшості населення. Наприкінці XIX ст. він доводив, що сподівання народників за допомогою кредитної кооперації і виробничих артілей підтримати стійкість дрібноселянського господарства і традиційний

лад на селі були нездійсненними, оскільки вони зміцнювали головним чином товарні господарства заможних селян, стимулювали розвиток капіталістичних відносин та соціального розшарування [268, с. 112]. Цим, твердив він, буржуазія намагається відвернути його від можливої підтримки робітників: «... дрібний землероб за своїм класовим становищем стає невідворотно в процесі розвитку товарного виробництва дрібним аграрієм... Поліпшення становища дрібних землеробів, як класу, є результат їх об'єднання з поміщиками, їх участі у привласненні завищеної земельної ренти з усього суспільства, їх антагонізму з масою пролетарів і напівпролетарів, котрі залежать повністю або головним чином від продажу робочої сили» [306, с. 5].

Тут, як бачимо, погляди ідеолога комунізму збіглися із представниками інших підходів до кооперації. Однак для Леніна ідея стабілізації суспільства, еволюційного вирішення соціальних диспропорцій капіталізму було злом, а для теоретиків конструктивних концепцій – панацеєю, що мала врятувати людство від нав'язуваних ортодоксальними марксистами деструктивних суспільних потрясінь. Відтак, тривалий час ставлення Леніна до селянської кооперації було різко негативним. Вона заважала успішному нацьковуванню однієї його частини на іншу, що мало полегшити підпорядкування села комуністами: «...з кожним роком зростатиме кількість сільськогосподарського пролетаріату, якому ніде буде шукати порятунку, окрім як у союзі з пролетаріатом міським» [271, с. 404].

Зміни в ставленні до кооперативної системи селянства відбулися лише за останні роки життя ідеолога більшовизму. Вони були зумовлені намаганням утилізувати потенціал найчисельнішої соціальної групи в інтересах реалізації соціалістичного експерименту. Якщо у квітні 1921 р. у праці «Про продовольчий податок» Ленін все ще традиційно негативно оцінював можливості використання потенціалу селянської кооперації у розбудові соціалізму, то вже в січні 1923 р., переконавшись у нездатності режиму зламати опір чисельно-домінуючого дрібновласницького селянства методами комуністичного штурму, він переглянув свою позицію щодо кооперування селянських

господарств. У статті «Про кооперацію» він трансформує свою ідею досягнення єдиного загальнонаціонального кооперативу, стверджуючи, що «...кооперувати достатньою мірою широко й глибоко населення при пануванні НЕПу є все, що нам потрібно, бо тепер ми знайшли ту міру поєднання приватного інтересу, перевірки і контролю його державою, міру підпорядкування його загальним інтересам, що раніше була каменем спотикання для багатьох соціалістів. Адже кооперація є найбільш простою, легкою та доступною для селянина. За умов максимального кооперування населення само собою досягає мети той соціалізм, котрий раніше викликав лише несмішлिवе та зневажливе ставлення людей» [307, с. 117–118].

Втім, зміна підходів до кооперативного руху селянства стала можливою для російських більшовиків не лише після встановлення партійної монополії над усіма інститутами державної влади, але й, як ми побачимо в наступному розділі, остаточного опанування керівних органів самої кооперації. З приводу можливостей використання, з метою наближення комуністичних перетворень, потенціалу дійсно громадського кооперативного руху за «червоним кордоном», то принципів змін ортодоксальні підходи не зазнали. У цьому контексті показовим може бути визначення з розроблених Кооперативною секцією Комінтерну тез для агітаторів з приводу святкування чергового «Міжнародного дня кооперації». У ній наголошувалось, що «...кооперація на Заході донині найбільш поміркована із форм робітничого руху, не кажучи вже про селянську та дрібнобуржуазну кооперацію. В ній панують різноманітні контрреволюціонери, починаючи від чорносотенців і закінчуючи соціал-угодовцями. Тому на Заході значення МДК і роль кооперації будуть затьмарені та перекручені. Лише комуністи піднімуть голос проти старої, шкідливої для справи соціалізму політики, згуртування всіх сил робітничого класу довкола боротьби за революцію» [55, арк. 103]. Таким чином єдина цінність кооперативного руху вбачалась у можливості його використання як поля для поширення комуністичної пропаганди та радикалізації охоплених ним громадян.

У свою чергу, залежні від центральних структур Комінтерну, функціонери комуністичних партій країн Центральної та Південно-Східної Європи активно розвивали ідеї утилізації потенціалу кооперативного руху у контексті розшарування дрібновласницького селянства, розколу кооперативних організацій. Так, один із лідерів болгарських комуністів В.Коларов застерігав: «Сільськогосподарську кооперацію в жодному разі не можна ігнорувати... *комуністи мають* найактивніше зацікавитись цим інструментом і *спробувати паралізувати його вплив на маси. Робота комуністів всіх кооперацій не може полягати у проведенні якоїсь «конструктивної програм»* [122, с. 14–15]. Він пояснював необхідність такого підходу до кооперативного руху селянства тим, що не маючи авторитету в селянському середовищі, комуністи, яких зусиль вони б не докладали, змінити політику сільськогосподарської кооперації не зможуть без встановлення власної політичної диктатури. Відтак, всі партійні осередки мали зосередитись на тому, аби «...створювати та розвивати опозиційний революційний рух, спрямований проти куркулів-аграріїв» [122, с. 15–16].

З огляду на такі засадничі підходи, В. Коларов зосередився на виробленні механізмів розколу кооперативного руху та втягування його найбідніших членів до радикальних прокомуністичних організацій. Він вимагав від комуністів «...приділити виключну увагу питанням класових протиріч всередині сільськогосподарської кооперації, хоч це й вкрай важко зробити». Як варіант, пропонувалось нацьковувати мало заможних членів кредитних кооперативів, виходячи з того, що більше кредитів надається заможнішим селянам. Засобом внесення розколу в середовище організованого селянства мали стати і механізми розподілу державної підтримки. У цьому контексті В.Коларов блюзнірські критикував підтримку кооперативами агрономічної та агротехнічної діяльності, спрямованої на підвищення продуктивності сільського господарства в цілому. Це слід було підносити під час пропаганди у середовищі мало заможного селянства у такому значенні, що «...заможні члени кооперації, котрі лише й можуть застосовувати агрономію у своїх

господарствах, використовують кошти мало заможних членів на свою користь» [122, с. 9–11]. Таким чином, комуністи не приховували, що їх політика у кооперативному русі країн Європи, і зокрема, у селянській кооперації, не має на меті вирішення актуальних для членів останньої, конструктивних завдань, а спрямована виключно на досягнення власних, вузько партійних цілей, за рахунок утилізації потенціалу найбільш чисельної на той час громадської організації.

Водночас, за умов ігнорування інтересів селянства представниками двох найбільш впливових ідеологій того часу – лібералів та соціал-демократів – на межі ХІХ–ХХ ст., країнами Європи поширились ідеї аграризму. Їх прихильники вважали повернення суспільства до пріоритетності сільсько-господарського виробництва панацеєю від кризових явищ промислового перевиробництва, безробіття та породжуваних ними соціальних катаклізмів. Доктрина аграризму спочатку з'явилася на тому терені, де водночас поєднувались і аграрне питання, і досить високий рівень розвитку політичної теорії, – у прусській частині Німеччини. Там, наприкінці ХІХ ст., виникли перші паростки аграризму – теорії Г. Руланда (1894) та А. Шефле (автора терміну). На початку ХХ ст. вона набула популярності і в Франції, де селянство становило значну частку населення. Саме французький політичний діяч (був прем'єр-міністром, міністром сільського господарства) Ж. Мелін став одним із апологетів західноєвропейського аграризму, впродовж 30 років очолював Європейську аграрну комісію.

У своїй книзі «Назад до землі» Мелін наполягав на тому, що за умов швидкої зміни суспільних відносин, пов'язаних із розвитком капіталізму та індустріалізму, «менш як за століття перевернулось догори дном: промисловість, землеробство, комунікації, засоби виробництва та споживання, пересування, взаємини людей сильно змінилися». На його думку, кризи перевиробництва, що періодично охоплювали європейські країни, засвідчили, що у цих змінах втрачено здоровий прагматизм, відтак, суспільству варто пошукати альтернативних, подальшому розвитку індустріалізму,

шляхів поступу. Констатуючи кризу збуту промислових товарів, щораз зростаючу агресивність європейських держав у боротьбі за нові ринки, зростання безробіття та відчаю у робітничому середовищі міст, він вбачав єдино можливий вихід із цієї ситуації у поверненні уваги суспільства до землі. Землеробська праця, на його думку, у разі застосування новітніх (для того часу) досягнень науки та техніки, могла забезпечити стабільним заробітком усіх, хто не знаходив її у містах [287, с. 1–2, 57–58].

Ж. Мелін розглядав аграризм як реальний засіб мирної еволюції суспільства у напрямку суспільного добробуту, вважав що «повернення до землі» поверне увагу широких верств суспільства до конструктивних завдань розвитку власного господарства та зміцнить соціальну стабільність. «Причиною соціальної кризи, – стверджував він, – зазвичай є неправильний розподіл праці. Подібний порядок жодним чином не може бути виправлений з допомогою страйків. На нашу думку існує лише один вихід: відкрити якомога швидше нові джерела праці» [287, с. 188–189]. Ці нові джерела на початку ХХ ст. Мелін, звісно ж не міг вбачати у сфері послуг, а відтак єдиним їх видом вважав повернення до інтенсивного сільського господарства. «Суспільний добробут, – зазначав він, – можна порівняти з деревом: землеробство – це його корінь, а промисловість його гілки та листя. Якщо корінь пошкоджено, то листя опадає, а гілки ламаються, – і дерево помирає» [287, с. 190].

Проте, перехід до пріоритетності аграрної праці, на думку Ж. Меліна, необхідно мав супроводжуватися комплексом заходів спрямованих на громадську самоорганізацію дрібних селян-виробників з метою захисту власних економічних інтересів від великого торговельного капіталу. «Недостатньо виробляти, – наголошував він, – добре, дешево й багато, аби досягнути успіху необхідно ще й добре продати. Наші селяни, в тому, що стосується збуту, досі чинять по-дитячому. Одні приносять на найближчий ринок і вимушені продавати свій продукт за будь-яку ціну, лиш би не везти назад, інші ж збувають все перекупникам, котрі привласнюють весь прибуток.

Окремий селянин надто слабкий аби захищатись і постійно потрапляє у рабську залежність від того кому він збуває свій товар» [287, с. 80–81, 83].

Відтак, слідом за Ш. Жидом Ж. Мелін розглядав саме кооперування єдиним могутнім засобом, що здатен був узгодити інтереси різних учасників ринку, захистити селян від визиску. «Кооперативні спілки з часом стануть важливим знаряддям звільнення сільського господарства, завдяки їм виробник отримає можливість вступати у безпосередній контакт із споживачем і отримати максимум прибутку. Посередники, ці шкідливі паразити, будуть усунуті від справи збуту» [287, с. 83]. У зв'язку з цим завданням аграристів Ж. Мелін вбачав у тому, аби вживати активних зусиль у справі пробудження інтересу селянського населення до кооперування: «Необхідно ще багато зробити аби досягнути цієї мети, але тепер такий момент, коли необхідно подвоїти зусилля. Особливу увагу слід приділити дрібному виробництву: необхідно аби воно прониклося новою ідеєю та пішло по шляху товариствості, необхідно роз'яснити йому, що в його особистій владі досягнути незалежності, що завдяки єднанню і взаємним угодам дрібні виробники отримають більш високі ціни на свої продукти» [287, с. 93].

У процесі впровадження принципів аграризму Ж. Мелін відводив особливо важливе місце просвітницькій роботі серед селянства в цілому та кооперативній активності в цьому контексті зокрема. Причиною економічного відставання селянського господарства від промислових підприємств він вважав недостатній рівень їх ознайомлення із методами ведення господарства у капіталістичному суспільстві. «Промисловці уже отримали відповідне виховання... більша ж частина селян продовжує перебувати у владі стародавньої рутини, не хоче визнавати кредиту, кооперативів, нових засобів обробки землі, натомість надає перевагу перебуванню у традиційному невігластві. Змінити ці погляди – завдання нашого сільськогосподарського просвітництва. Мета його не лише в тому аби навчити наших сільських господарів, а й у тому, аби прив'язати їх до землі» [287, с. 94].

Найбільшого поширення заклик «назад до землі» набув у тих країнах, де процеси індустріалізації та урбанізації суспільства набули відносно незначних масштабів та видавались цілком зворотними. Частка населення, зайнятого в сільському господарстві країн Європи на початок 1920-х років, визначалася наступними цифрами: якщо в Англії ним були зайняті лише 9 %, Німеччині – 29, у Франції та Італії – 53–59 %, то у Румунії, Болгарії, та Югославії – 78–83 % [306, с. 14]. Впродовж останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. в країнах Центральної та Південно-Східної Європи тривала соціальна криза, пов'язана із капіталістичною модернізацією суспільства, руйнацією традиційних напівфеодальних структур. Зникала патріархальна організація селянства, дрібновласницьке ремісництво міст. Процеси соціальної диференціації породжували нові лінії конфліктів, що накладалися на уже існуючі, пов'язані із залишками феодальних відносин. Відтак, з Німеччини та Франції аграризм поширився на країни Центральної та Південно-Східної Європи. У цьому аграрному регіоні гасла аграризму наповнилися новим соціальним та політичним змістом і стали доктриною масових селянських партій, яких не знала Західна Європа. Створення перших з них відбувалося в Австро-Угорщині та Болгарії наприкінці ХІХ століття. Так, у 1895 р. з'явилося Польське стронніцтво людове (ПСЛ) в австрійській частині польських земель. Пізніше ця політична сила розпалась на консервативну ПСЛ-«Пяст» та радикальну ПСЛ-«Левіца». У 1899 р. утворився Болгарська землеробська народна спілка та Об'єднання чеських землеробів, у 1902 р. – Партія дрібних сільських господарів Угорщини, в 1904 р. – Хорватська народна селянська партія. Пізніше з'являються аграристські партії у російській частині Польщі (ПСЛ-«Визволенє», 1915), Румунії (Цараністська партія, 1918) та Сербії (Землеробська спілка, 1919) [290, с. 157–164].

Доктрини селянських партій, що склалися за специфічних соціально-економічних умов країн Центральної і Південно-Східної Європи, базувалися на основних постулатах дрібновласницького варіанту європейського аграризму. У них віддзеркалились ідеї некапіталістичного, «особливого»

селянського шляху розвитку суспільства, збереження приватної власності у формі дрібної селянської власності як найбільш оптимального її регіонального варіанту і основи соціального прогресу, а також ідея селянської кооперативної держави. Всі положення суспільної доктрини зазначених політичних сил були підпорядковані головному завданню: обґрунтування реалістичності пріоритетного розвитку аграрного сектора економіки, посилення ролі селянства у соціально-економічному і політичному розвитку країн регіону [278, с. 199]. Водночас, ідеологія аграризму в регіоні не була цілісною. У ній прослідковуються варіації, що дають підстави виокремити радикальну та помірковану течію, класичними прикладами яких можна вважати відповідно доктрини болгарської та чехословацької селянських партій. Проміжне становище між ними посідали теоретичні побудови, що визначали ідеологію хорватського, румунського, польського, угорського та інших селянських політичних рухів.

У Чехословаччині розробка оригінальної ідеології почалася з 1909 р., коли на чолі партії став А. Швєгла. Його головним внеском на той час було обґрунтування ідеї протилежності інтересів міста й села. Швєгла виходив з того, що великі міста та промисловість нищать націю, прирікають її на швидку фізичну й моральну деградацію, і тільки «сильний землеробський народ» забезпечить їй силу та здоров'я. У 1910-ті роки відбулася соціологічна, економічна, філософська розробка аграристських ідей, із запозиченням західноєвропейських розробок, наприклад вже згаданого вище Ж. Меліна. Аграрною партією Чехословаччини була прийнята програма, що визначала землероба – найбільш творчим елементом у державі, який являє собою окремий третій клас або верству, що протистоїть експансії великого капіталу та хаосу революції. Стрижневим пунктом програми була ідея протиборства «закону землі» та «закону капіталу». Перший, якому не дається точної дефініції, доводив, що земля є першоджерелом життя, наповнює його сенсом, породжує усі матеріальні цінності, що земля є детермінантою розвитку суспільства. Цей ірраціональний закон знаходить свій вияв лише через

землеробську верству, що знаходиться в органічному зв'язку із землею. Авторство закону приписується А. Швєглі (молодшому), який вніс до програми також негативне ставлення до ліберальної концепції соціального та економічного розвитку як до надто конфліктної, а тому соціально шкідливої. Відтак держава має виконувати регулюючі функції [227].

При цьому ідеологи чехословацького аграризму гостро негативно ставились до комуністичної ідеології. У цьому контексті Я. Сєдлачек наполягав, що необхідно протидіяти не лише великому капіталу, який прагне до експропріації дрібної селянської власності шляхом експлуатації, а й соціалізму, котрий прагне експропріювати селянство шляхом «колективізації», перетворивши його у найманих робітників. Відтак Сєдлачек констатував, що обидві сили – вороги землеробського руху [281, с.73]. У цілому, відповідна позиція була притаманною більшості аграристів. Зокрема, знайшла свій вияв у працях теоретиків румунського селянського руху. У спеціальній статті «Більшовизм проти царанізму» один із його провідних теоретиків П. Суч'ю констатував, що «...селянська власність – індивідуальна, а не колективна – засновується насамперед на праці, і тому (царанізм) прагне створити справедливий лад у межах існуючого соціального ладу, в якому був би забезпечений домінуючий вплив праці... Більшовизм вбачає в обов'язковій асоціації селян загальний лад, що має привести до знищення індивідуальних осередків, тоді як царанізм вбачає у вільній кооперації необхідну допомогу індивідуальній власності, перешкоду від хвиль фінансово-спекулятивного капіталу... Тоді, як царанізм прагне модернізувати індивідуалістичну концепцію земельної власності, використавши всі можливості кооперації, більшовизм – повністю знищити існуючу селянську власність, аби створити колективну» [185, с.148]. У зв'язку з цим негативно оцінювали аграристи й взаємодію найманих працівників промислових та сільськогосподарських підприємств. На думку М. Годжі, будь-які твердження комуністів про спільність інтересів зазначених соціальних груп – демагогія, оскільки промислові робітники спільно із підприємцями зацікавлені

у збереженні та навіть посиленні ножиць цін на промислову та аграрну продукцію. Відтак, наполягав на без альтернативності корпоративної консолідації усіх зайнятих у сільському господарстві [281, с.69].

До того ж, аграристи принципово розходилися і з комуністами, і з прихильниками ліберальної ідеї у питанні про кінцевий результат капіталістичної еволюції сільського господарства. Всупереч прогнозам неодмінної концентрації земельної власності за зразком банківської і промислової, вони наполягали, що еволюція сільського господарства йде своїм шляхом, і замикає її дрібна трудова власність. У зв'язку з цим аграристи виступали категорично проти преференцій для банківсько-промислового капіталу, за рахунок виснаження економічних ресурсів села. Навпаки, саме успішний розвиток дрібної трудової власності на землю міг, на думку теоретиків аграризму, сформувати широкий внутрішній ринок здатний поглинати великі обсяги товарів. А це, у свою чергу, виступало базовим аргументом на користь того, що саме чисельне заможне селянство стане відправним пунктом розвитку потужної національної індустрії [185, с.144, 146]. У зв'язку з цим, аграристи висували ідею «трудового капіталізму», який мав, за умови збереження приватної власності дрібних виробників, замінити собою, базовану на експлуатації чужої праці, ліберально-капіталістичну модель розвитку суспільства. З цього приводу провідний теоретик румунського аграризму М.Гельмджану писав: «...у той час, як доктрина ліберальної буржуазії зробила розвиток промислового і банківського капіталу сутністю соціального організму, цараністська доктрина піднесла інтереси сільського господарства на висоту критерія національної організації, протиставивши посередницькому і експлуаторському капіталу – виробничий капітал, у якості знаряддя праці» [184, с. 75].

Механізм суспільної модернізації аграристи пов'язували із забезпеченням переходу до дрібної трудової селянської власності. Хоч у комплексі заходів, що пропонувалися селянськими партіями, першим завданням була аграрна реформа, проте успішний розвиток створених в результаті її

проведення трудових селянських господарств залежав від повномасштабного впровадження різних форм кооперації. Місце кооперації у процесі суспільних перетворень об'єктивно було ключовим, оскільки інших механізмів виживання, а тим більше успішного розвитку дрібнотоварного виробництва за умов конкуренції із великотоварним просто не існувало. Теоретики селянського політичного руху це добре усвідомлювали. Так, один з провідних ідеологів румунського царанізму М. Гельмеджану твердив: «Дрібна власність, основа нашого аграрного ладу зможе дозволити селянству реалізувати свої права на увесь продукт його праці лише за умови, що воно об'єднається в кооперативні асоціації... Боротьба між кооперацією? як виявом економічної емансипації селянства і експансією банківського капіталу в галузі сільського господарства, є лінією спротиву, за допомогою якої селянство зміцнить свою політичну та економічну позицію» [184, с.76–77]. Ще далі йшов один із представників лівого крила польського людського руху С. Мілковський, який твердив, що поступово коопероване селянство досягне такої міці, що протиставить себе навіть картелям, а кооперацію вважав найбільш необхідним доповненням до дрібнотоварного виробництва [295, с. 47–48].

З огляду на це, ідея «кооперативної держави» просувалася лідерами селянських партій, як панацеї від усіх негараздів, привнесених у аграрне середовище одночасно із поширенням капіталістичних відносин. Теоретичною основою кооперативної програми аграристів стали ідеї європейського кооператизму, обґрунтовані Ш. Жидом, В. Тотоміанцем та ін. Особливі сподівання покладали на кооперацію представники лівого, радикального крила європейського аграризму, що знайшло своє відображення насамперед у теоретичних побудовах болгарської та румунської селянських партій. Їх теоретики найбільш активно підтримували ідею розбудови «кооперативної держави» як альтернативного західному капіталізму та радянському комунізму шляху суспільної модернізації аграрних суспільств Центральної та Південно-Східної Європи [230, с. 119–120]. Так, лідери Болгарської землеробської народної спілки розраховували перетворити

кооперацію на другий за важливістю (після політичної влади) інструмент реалізації державної політики, спрямованої на пріоритетний розвиток селянського господарства [278, с. 211]. Вона розглядалась ними як засіб і раціоналізації господарства, і захисту селянства від міського капіталу, ножиць цін [121, с. 31]. Інший представник лівого крила селянського руху, цараніст П. Радукану вважав, що розподіл усіх продуктів має здійснюватись виключно через кооперацію. Для цього він вимагав цілеспрямованої державної політики надання преференцій кооперативним підприємствам, як засобу еволюції соціально-економічного ладу в напрямі базованого на праці виробників [184, с.78].

Варто відзначити, що теоретичні розвідки румунських аграристів (цараністів), зокрема щодо місця кооперації у контексті суспільної модернізації, заслуговують на особливу увагу. Розвиваючись у межах радикального крила аграризму, за умов перебування Цараністської партії в опозиції, вони ґрунтувались на досвіді, в тому числі негативному, реалізації лівого аграристського проекту в Болгарії. Ідеологи румунського селянського руху мали можливість порівняти результативність кооперативної політики БЗНС, що здійснювалась урядом О. Стамболійського на початку 20-х років, і консервативного крила аграризму в Чехословаччині. У решті це сприяло еволюції цараністів вправо. Теоретики царанізму розглядали кооперування сільського населення насамперед з точки зору забезпечення передумов стійкого соціально-економічного розвитку країни. » Аграрна країна, — писав з цього приводу В. Маджару, — може досягнути росту сільськогосподарського виробництва лише використовуючи усі форми кооперації, оскільки держава, яка не має достатнього накопичення капіталу, має саме у такий спосіб організувати використання своїх багатств» [224, с. 206].

Модифікуючи поширені в тогочасній Європі ідеї кооперативізму до специфічних умов Румунії інший теоретик царанізму, Г. Младенац виходив з того, що за умов Південно-Східної Європи кооперативістська теорія «інтегральної кооперації» із традиційним пануванням споживчої форми, не

може розраховувати на успіх. Відтак, процес заміни капіталістичної системи кооперативною, мав відбуватися шляхом розвитку кооперації у трьох напрямках: кожного окремого товариства, кожної окремої форми (кредитної, споживчої, виробничої) з наступним зміцненням зв'язку між ними та шляхом випереджального розвитку кооперативного сектору економіки за рахунок інших [234, с. 9–10]. Для цього, твердив у праці «Проблеми румунської кооперації» лідер селянської партії І. Міхалаке, держава має зайняти активну позицію у створенні суцільної мережі постачальницьких, збутових, спеціалізованих галузевих та кредитних кооперативів райффайзенівського типу [234, с. 9–10].

Як засвідчує аналіз праць теоретиків радикального крила аграризму, вони розглядали кооперацію і як оптимальний варіант вирішення соціальних суперечностей у виробничій сфері. Так, розвиваючи погляди О.Стамболійського, інший авторитетний діяч Болгарської землеробської народної спілки Г. Дреновський стверджував, що кооперація в промисловості «...пом'якшить жорстоку боротьбу між працею та капіталом, захистить світ від потрясінь і кровопролиття, надасть можливість усім народам еволюційним шляхом згладити економічні та соціальні суперечності між класами» [121, с. 32]. У свою чергу цараніст М. Гельмеджану також вбачав єдиний шлях конструктивного вирішення проблеми експлуатації робітників у промисловості у переході власності на підприємства кооперативним асоціаціям робітників. Саме таким чином, на його думку, могла бути досягнута гармонія соціально-економічних відносин між робітництвом, технічним керівництвом підприємств та організованими у кооперативах кінцевими споживачами [184, с. 77]. Щоправда, він наполягав на необхідності еволюційного розвитку виробничої кооперації у промисловості, оскільки в іншому разі (наприклад, запропонованої комуністами експропріації), застерігав Гельмеджану, – існувала б загроза зниження продуктивності народного господарства, а відтак і життєвого рівня населення [184, с.77]. Ще більш обережно підходили аграристи до перспектив виробничого кооперування на селі. Так, уже згаданий

нами Г. Дреновський, з цього приводу писав: «Якою б привабливою вона не була на перший погляд, вона є передчасною. Для неї відсутні умови не лише у нас (Болгарії – *Авт.*), а й у більш розвинутих країнах. Кооперативне виробництво за прибутковістю поступається великому приватному, оскільки там, де селянин особисто не зацікавлений, де він не впевнений, що продукти його праці залишаться йому, там не можливо очікувати тих результатів, котрі може дати дрібне господарство» [121, с. 32].

Проте, значно чіткіше прагматичний підхід до кооперації та завдань, котрі вона мала вирішувати, прослідковується в ідеологів селянських політичних сил, що виникли на території Австро-Угорщини, та здебільшого належали до консервативного крила аграризму. Так, наприклад, лідери хорватського селянського руху – брати Радичі, розглядаючи кредитну та збутову кооперацію селянства, як вагомий фактор економічної емансипації останнього, водночас наполягали на необхідності віддавати перевагу у кредитуванні не тим, хто більше його потребував, а тим, хто з допомогою отриманих коштів зміг би досягнути більших результатів у веденні господарства. На думку А. Радича, лише міцні селяни об'єднавшись, організувавши закупівлі худоби, досконалих знарядь праці, побудову переробних підприємств та складів могли б відстоювати ефективно корпоративні інтереси аграрних виробників, відігравати політичну роль у державі. Саме за умови використання кооперації міцних дрібних господарств він вбачав перспективу протидії концентрації земельної власності та перетворення південнослов'янської Хорватії на «балканську Данію», як ідеал задоволення інтересів селянства у тогочасній Європі [324, с. 130–131].

Найбільш яскраво переваги «прагматичного» підходу до розвитку кооперації над фундаменталістськими проектами форсування побудови «кооперативної держави», які відстоювали теоретики радикального крила селянського руху знайшли своє відображення в доктрині чехословацького аграризму. Його теоретики також вважали кооперацію одним із головних засобів подолання негативних сторін приватної власності та підприємництва.

На їх думку, вона сприяла б вихованню у сільських господарів відповідальності за власну долю, але не шляхом капіталістичної ринкової боротьби за виживання, а солідарного, дружнього соціального прогресу. Відтак, сприяла б зміцненню зв'язків між окремими соціальними верствами чеського суспільства як у селі, так і у місті. У зв'язку з цим кооперування розглядалось представниками чеського селянського руху як засіб національної консолідації суспільства, «безвідмовний захист від нездійснених прагнень до насильницького соціального перевороту» загрозу якого вони пов'язували із комуністичною експансією зі Сходу [281, с. 51].

Саме останню, представники консервативного крила аграризму розглядали як основну загрозу селянству. З цього приводу провідний ідеолог чехословацького аграризму М. Годжа писав, що регіон Центральної та Південно-Східної Європи став полем боротьби між ідеологією поступального розвитку на основі європейських уявлень про соціалізацію демократичним шляхом та радикального руйнівного комунізму, що пропагував насильницьке перетворення суспільства на основі радянського тоталітарного зразка. За умов міжвоєнної Центральної та Південно-Східної Європи М. Годжа не вбачав ефективної протидії комунізму в місті, а тому наполягав на безальтернативності протидії загрози його поширенню саме селянським дрібно-власницьким середовищем [281, с. 74–76]. Кооперація поряд із аграрною реформою, на думку Годжі, мала стати головною протидією загрозі деструктивного впливу більшовизму, і водночас, найбільш життєздатною формою, в котрій «аграрна демократія» зберегла б переваги індивідуалізму і одночасно використала б вигоди колективізму, піднялася б зі своїми дрібними власниками на рівень великих підприємств [281, с. 81–82].

У поширенні кооперативної організації суспільства М. Годжа вбачав переваги «Нової Центральної Європи» над Заходом, оскільки в ній не існує розвинутого капіталізму. Відтак за місцевих умов обмежити індивідуалізм та налагодити колективну взаємодію, на його думку, було б простіше. З допомогою кооперації Годжа пропонував вивести із сфери дії капіталізму сільське

господарство і переоблаштувати його на принципах співробітництва різних категорій землеробів. У такий спосіб мала з'явитися нова форма підприємництва базована не на діяльності заради прибутку, а задля задоволення потреб суспільства, спрямована на знищення спекуляції, «приструнення егоїзму» підприємця [281, с. 148].

Попри це, ініціативи окремих теоретиків чехословацького аграризму радикалізувати його програму, пропонуючи наділити кооперацію розлогими правами у справі обмеження приватного підприємництва, зокрема шляхом законодавчого введення обов'язку всіх членів кооперативів продавати свої вироби та купувати все необхідне виключно за посередництва кооперації не отримали підтримки більшості [281, с. 59]. Як ми побачимо у наступному розділі, саме відмова від «кооперативного фундаменталізму» та ставка на прагматичні інтереси широких кіл власницького селянства виправдали себе, продемонструвавши переваги чехословацької кооперативної моделі над ідеалістичними проектами Болгарської землеробської спілки років правління уряду О. Стамболійського.

* * *

Підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що за умов соціальної нестабільності, яка супроводжувала поширення капіталістичних відносин у європейському суспільстві, ідея кооперативної самоорганізації громадян виявилась у центрі уваги теоретиків різних суспільно-політичних доктрин. Визначальне місце у подоланні гострих майнових суперечностей та соціальної стабілізації суспільства відводили ідеї кооперування прихильники різних шляхів безконфліктного розвитку людства: від соціалістів-утопістів Р. Оуена та Ш. Фур'є до ліберальних реформаторів Г. Шульце-Деліча та Ф. Райффайзена. Проте якщо Р. Оуен та Ш. Фур'є прагнули до побудови на принципах добровільного кооперування замкнених комун, в яких з допомогою суспільного перевиховання були б подолані негативні якості сучасного їм соціуму, то наступні покоління кооператорів значно просунулись у адаптації зазначених утопічних ідей до потреб реального суспільства.

Адекватно оцінюючи особливості капіталістичного ладу, такі мислителі як Ф.Бюше у Франції, У. Кінг у Англії, Г. Шульце-Деліч у Німеччині розглядали необхідною передумовою розвитку загальної кооперації – формування початкового капіталу. Різні форми експлуатації, що домінували у окремих країнах тогочасної Європи (торговельного капіталу у Великій Британії, лихварського у Німеччині та ін.) зумовили специфічні схеми поступального розвитку кооперативної системи самоорганізації громадськості. За умов тотального поширення трук-системи в англійській промисловості, У. Кінг основну увагу приділив розвитку споживчої кооперації, котра мала посприяти заощадженню її членами значних коштів, котрі б стали основою початкового капіталу кооперативів. Натомість за умов панування лихварства вкрай ускладненого доступу дрібних виробників до дешевшого банківського кредиту у Німеччині, Г. Шульце-Деліч запропонував першою ланкою багаторівневої кооперативної системи ощадно-позичкову форму кооперації. Саме з її допомогою, – на думку теоретика, – дрібновласницькі верстви німецького міста мали сформувати необхідний початковий капітал для переходу до «вищих» форм кооперування. Показово, що обидва мислителі, попри відмінність шляхів досягнення, вбачали кінцеву мету у розбудові всеохоплюючої інтегральної кооперації, котра б включала усі свої форми: від споживчої та ощадно-кредитної до збутово-заготівельної та виробничої. Останню форму вони розглядали як найвищу, оскільки саме виробниче кооперування дрібних виробників, на їх думку, мало забезпечити їх захист від великих підприємців.

Запропонована у середині XIX ст. Ф. Райффайзенем сільська кооперація, попри домінування у ній кредитної складової, від самого початку набула інтегральних функцій. Це зумовлювалось концептуальними підходами мислителя, котрий метою «сільських кас» вважав повноцінний захист селянства від руйнівного впливу ринкових відносин, що супроводжувались корозією традиційних моральних установок широких верств аграрного населення. Відтак запропоновані Ф. Райффайзенем об'єднання, – за його

здумом, – мали забезпечити захист інтересів організованого селянства від усіх проявів ринкової стихії: лихварства, торговельного посередництва тощо. Водночас, як засвідчив проаналізований у розділі матеріал, поряд із господарчо-економічними функціями, які покладали на кооперативну форму самоорганізації суспільства її теоретики, головне її завдання вони вбачали саме у зміцненні соціальної стабільності суспільства, його порятунку від деструктивних революційних потрясінь, зумовлених радикалізацією пауперизованих середніх верств європейського соціуму. Кооперування мало стати визначальним засобом у вирівнюванні породжуваних капіталізмом соціальних диспропорцій та формуванні якомога більшої кількості населення зацікавленого у конструктивному поступальному розвитку суспільства.

Натомість, середина XIX ст. стала часом зародження альтернативного підходу до перспективи суспільного розвитку, основоположники якого К. Маркс та Ф. Енгельс абсолютизували деструктивні форми перетворення суспільства за допомогою революційних методів здобуття політичної влади. Будь-які форми громадської самоорганізації суспільства, зокрема й кооперація, розглядалися ними виключно з точки зору їх можливого використання у процесі реалізації зазначеної мети. На думку основоположників комунізму, різні форми кооперування дрібних виробників були ворожими інтересам революційних соціалістичних перетворень, адже мали на меті гальмування процесів пауперизації потенційних найманих робітників, перешкождали радикалізації суспільства та продовжували «агонію» капіталістичного ладу. Відтак, К. Маркс та Ф. Енгельс розглядали кооперацію насамперед з точки зору її можливого використання для пропаганди комуністичних ідей, а також (насамперед у випадку із виробничою кооперацією), як додатковий аргумент на користь того, що виробництво у великих промислових масштабах можливе без участі підприємців.

За умов промислового піднесення, яке супроводжувалось інтенсивним розвитком споживчої та ощадно-кредитної форми кооперації міського населення та інтегрального кооперування селянства у товариствах райф-

файзенівського типу, кооперативна форма самоорганізації суспільства привертала щораз більшу увагу європейських мислителів. Фіксуючи її позитивний вплив на життєвий рівень своїх членів та соціальної стабільності, французький економіст Ш. Жид дійшов висновку про здатність кооперації самостійно забезпечити еволюційний розвиток суспільства, шляхом поступового переходу усієї економіки у власність загальнонаціональної кооперативної організації («кооперативної республіки»). Сформульовані ним ідеї «кооперативізму» у подальшому справили значний вплив на помірковану частину європейської соціал-демократії та лягли в основу кооперативних концепцій теоретиків європейських аграрних партій. Натомість ідеолог російського більшовизму В. Ленін продовжував розвивати базований на ортодоксальних положеннях марксизму утилітарний підхід до використання кооперації у контексті підготовки соціалістичної революції та розбудови тоталітарного комуністичного суспільства. Він обґрунтовував необхідність активізації підривної діяльності комуністів у робітничій кооперації (з метою радикалізації робітничого руху і використання у процесі переходу до соціалістичного ладу) та селянській (з метою розшарування селянства, нав'язування його малоземельній частині твердження про ворожість заможного). Відповідні ідеї знайшли продовження у працях лідерів комуністичного руху країн Центральної та Південно-Східної Європи у міжвоєнний період, котрі прагнули шляхом індоктринації ідеї класової ворожості спровокувати конфлікт у дрібновласницькому середовищі місцевого селянства та хвилю революційних потрясінь у країнах регіону.

Водночас, за умов ігнорування інтересів селянства представниками двох найбільш впливових ідеологій початку ХХ ст. – лібералів та соціал-демократів – країнами Європи поширились ідеї аграризму. Їх прихильники вважали повернення суспільства до пріоритетності сільськогосподарського виробництва панацеєю від кризових явищ промислового перевиробництва, безробіття та породжуваних ними соціальних катаклізмів. У пошуках соціально-економічного підґрунтя, для альтернативного урбаністичному

капіталізму та соціалізму шляху розвитку аграрних суспільств Центральної та Південно-Східної Європи, лідери місцевих селянських партій розглядали ідею загального кооперування, як панацею, що мала врятувати суспільство від прогресуючої соціальної диференціації дрібновласницького населення та поширення деструктивних ідей комунізму. На їх думку, кооперація мала підвищити життєвий рівень чисельно домінуючого селянства, збільшити продуктивність відсталого аграрного сектору економіки та купівельну спроможність сільського населення, а відтак, створити надійне підґрунтя для стабільного розвитку національної промисловості. Саме успішний розвиток кооперації, на їх думку, міг перетворити країни периферійного на той час регіону Європи на осередок соціальної та економічної стабільності, стати базовою передумовою встановлення «аграрної демократії» дрібних виробників-власників як антиподу соціально поляризованого, конфліктного західного капіталізму та тоталітарного радянського соціалізму із його, позбавленим будь-якої власності, пролетаризованим та безправним населенням. Ідейна диференціація на помірковано-консервативну та ліво-радикальну течію знайшла своє відображення і у поглядах на місце кооперації у процесі суспільної модернізації. Представники радикального крила аграризму, які домінували в Болгарській землеробській народній спілці та румунській Цараністській партії, виступали за форсування розвитку кооперації, її активне насадження державою. Натомість представники консервативної течії, яка найбільш чітко виявила себе у Чехословаччині, виступали із більш поміркованими та прагматичними ідеями, що зводились до сприяння розвитку кооперативного руху на основі врахування прагматичних інтересів його членів.

РОЗДІЛ 4

КООПЕРАТИВНА ПОЛІТИКА СЕЛЯНСЬКИХ ПАРТІЙ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У 20-х роках ХХ ст. окремі селянські партії Центральної та Південно-Східної Європи отримала можливість для реалізації власної програми суспільної модернізації. Як було висвітлено у другому розділі, важливою її складовою мало стати використання потенціалу різних видів кооперації. Проте, перш ніж перейти до розгляду здійснюваних аграристами перетворень, варто з'ясувати соціально-економічні та суспільно-політичні особливості, за яких вони відбувалися. Країни регіону залишалися у цей час переважно аграрними із домінуванням дрібновласницьких верств населення не лише у соціальній структурі села, а й міста. Наприклад, в Угорщині на початку 20-х років із 7,5 млн. жителів країни сільське населення становило абсолютну більшість – 4,2 млн. осіб. В містах мешкало лише 3,3 млн. [194, с. 61]. Кількість найманих працівників та службовців хоч і зросла з 1920 до 1930 рр. з 465 до 660 тис., проте більшість з них і надалі залишалась зайнятою у дрібновласницькому (кустарному) виробництві. У свою чергу 60 % робітників великих підприємств концентрувалися у межах Великого Будапешту [266, с. 35]. Серед селянства чітко виділялась група середньо заможних та заможних господарів, що володіли ділянками від 5 до 50 га землі. Охоплюючи понад 26 % усіх селян вони обробляли 37,5 % земельних угідь країни [194, с.61, 65]. У Польщі частка найманих робітників та службовців також зростала дуже повільно (з 27 % у 1921 до 30 % у 1938 рр.). При цьому і серед них традиційно домінували робітники дрібновласницьких (кустарних) підприємств та сільськогосподарські робітники. Лише 12 % усіх найманих працівників країни становили робітники великих підприємств, а це близько 3% населення країни. Місцями їх концентрації були лише три промислових райони: Лодзинський, Варшавський та Домбровський [286,с. 38].

Ще більш яскраво ці особливості виявляли себе у країнах Південно-Східної Європи. Наприклад, у містах Болгарії на початку 20-х років проживало все ще менше 1 млн. осіб. У профспілках після завершення Першої світової війни налічувалося менше 40 тис. осіб, з 200 тис., найманих робітників у промисловості та ремеслах. У країні, населення якої значно перевищувало 4,8 млн. осіб населення становило менше 1% [219, с. 31–32, 34]. У свою чергу найвпливовішою групою селянства в Болгарії були власники 5–30 га землі (52% усіх господарств та понад 70% землі), які у свою чергу, поділялись на групу середньозаможних (близько 35 % господарств та 35% землі, у середньому по 7,3га) та заможних (близько 17% господарств та 34% землі, в середньому по 15га) [219, с. 52]. Саме вони становили абсолютну більшість серед членів сільськогосподарської кооперації країни.

Відповідна специфіка позначилася на кооперативному русі. В усіх країнах регіону серед його членів домінували селяни. Проте, якщо у Чехословаччині це стосувалося лише сільськогосподарських кооперативів, то в Угорщині провідну роль відігравала селянська споживча кооперація, згуртована у спілці «Хангія», (понад 1 млн. членів). Серед членів споживчого руху Польщі (понад 0,8 млн. осіб) частка селян, хоч і поступалася міщанам, проте була значною [145, с.13]. Зокрема, у найбільшій у країні Польській спілці споживчої кооперації «Сполем», станом на 1923 р. фіксувалось майже паритетне співвідношення членів сільських та міських кооперативів (180 та 152 тис. відповідно). Схоже співвідношення спостерігалась і у Спілці споживчої кооперації Познані [144, с. 50–51]. У Румунії частка селянства у споживчій кооперації становила 75% [93, с. 38–39]. Подібна ситуація склалася і у Болгарії, де в сільській місцевості наприкінці 1922 р. концентрувалося майже 60 % загальної чисельності споживчих товариств. Щоправда більшість із них мала невелику кількість членів [140, с. 66]. Незначною була частка селянства лише серед членів споживчих товариств Чехословаччини. Це пояснювалось не лише індиферентним ставленням домінуючої на селі ідеології аграризму до споживчої форми кооперування, а й найвищим серед країн регіону рівнем

урбанізації та індустріалізації. Відтак, саме в споживчій кооперації Чехословаччини склалась специфічна для регіону Центральної та Південно-Східної Європи ситуація, за якої наймані робітники та інші мешканці міст становили майже всю членську базу споживчої кооперації.

Кооперативний рух країн регіону впродовж 20-х років позначався організаційною неоднорідністю. Так, якщо в Угорщині він був не лише інтегрований до загальнонаціонального кооперативного центру – Угорської кооперативної спілки, а й структурований у консолідовані організації споживчої, кредитної та інших форм кооперації, то у Чехословаччині та Польщі процеси інтеграції кооперативного руху тривали у цей період. Це зумовлювалось як особливостями формування їх територій, так і національним складом населення. Зокрема, в Польщі давалося взнаки тривале входження її територій до трьох сусідніх імперій (Російської, Австро-Угорської та Німецької), на яких і відбувалися процеси генези кооперативного руху наприкінці XIX ст. В результаті, у Польщі існували окремі взаємозалежні центри усіх видів кооперації, а у Чехословаччині окремі національні об'єднання сільськогосподарської та споживчої кооперації. Процеси консолідації кооперативного руху наштовхувались на політико-ідеологічні суперечності між тими політичними силами, що контролювали ті чи інші центри. Саме з цієї причини роздробленість польської сільськогосподарської кооперації долалась повільніше аніж чехословацької. Це зумовлювалось не лише відсутністю єдності місцевого аграризму, а й боротьбою за вплив у можливому єдиному центрі – Центральній спілці сільськогосподарських кооперативів. Великі землевласники – члени кооперації колишньої пруської Польщі – у Познані знайшли собі сильних опонентів у особі заможного селянства колишнього Царства Польського, згуртованого аграристами [105, с. 6–8]. У результаті протистояння під егідою познанського центру об'єднались три спілки сільськогосподарських товариств у всіх трьох частинах Польщі, а інші п'ять ревізійних землеробських спілок та дев'ять центральних кооперативів створили у червні 1924 р. альтернативне Об'єднання землеробських кооперативних спі-

лок з центром у Варшаві. Станом на середину 1926 р. до цього контрольованого аграристами центру належали 0,5 млн. членів, серед яких 85% становили селяни (в основному середньо та мало заможні) [111, с. 22–23; 144, с. 54].

У Чехословаччині позначався притаманний кооперації колишньої Австро-Угорщини поділ за національною ознакою. Селянська кооперація була об'єднана у створеній 1921 р. Союзі спілок чеських сільськогосподарських кооперативів, до якого входили сім обласних спілок. Його торговельним центром була Центральна спілка сільськогосподарських кооперативів. Німецька сільськогосподарська кооперація різних частин Чехії – Богемії, Моравії та Сілезії – об'єднувалась у альтернативні чеським Спілки, що, у свою чергу, були консолідовані у створеному 1920 року загальнодержавному Союзі спілок німецьких сільськогосподарських кооперативів [323, с. 48, 51–52]. Загальна чисельність членів товариств, охоплених Центральною спілкою чеських споживчих і виробничих товариств, сягала на початок 20-х років 700 тис. осіб. До німецької Центроспілки належали 239 товариств, з яких 223 були споживчими. Загальна кількість членів німецької Центроспілки сягала 290 тис. осіб. Тут процеси консолідації гальмувалися гострою боротьбою між комуністами та соціал-демократами. Вплив комуністів був особливо значним у слов'янській частині чехословацької кооперації, а в німецьких абсолютно домінували помірковані соціал-демократи, які побоювались ініційованого комуністами злиття двох кооперативних центрів [323, с. 50–52].

Поряд із процесами консолідації кооперативного руху у країнах регіону спостерігалась і тенденція до організаційного виокремлення робітничої споживчої кооперації. Вона теж була зумовлена політико-ідеологічними мотивами, а саме: намаганням соціал-демократів, і особливо комуністів, уникнути розчинення нечисленних робітничих товариств у споживчій кооперації, серед членів якої домінували дрібновласницькі верстви села (насамперед Угорщина) та міста (насамперед Польща). Адже останні знаходились під ідейним впливом аграризму та кооперативізму (в основному польська споживча кооперація). Насамперед відповідна тенденція знайшла свій вияв у

організаційному виокремленні із споживчої спілки «Хангія» Спілки робітничої кооперації в Угорщині (1920) та протидії входженню Спілки робітничої кооперації Польщі до загальнонаціонального об'єднання споживчої кооперації країни «Сполем» у 1924–1925 рр.

Особливості політичного розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи у досліджуваний період також наклали свій відбиток на можливості впровадження в життя базових постулатів доктрини аграризму. Якщо комуністи в СРСР власну програму суспільної модернізації здійснювали за умов партійної монополії на владу, то аграристи в країнах ЦПСЄ змушені були діяти в атмосфері політичного плюралізму та представницької демократії. З огляду на це, їх кооперативна політика реалізовувалась зі значно більшими труднощами, і, водночас, зазвичай у неповному, незавершеному обсязі. Це зумовлювалось необхідністю, з одного боку, її узгодження із партнерами по коаліціях, з іншого, подолання опору політичних опонентів. При цьому, в окремих країнах політичні обставини впродовж цих років по-різному складались для селянських політичних партій. Розглянемо їх.

Найбільш сприятливі умови для впровадження в життя ідей аграризму склалися в Болгарії. Уже 1919 р. після парламентських виборів, які принесли перемогу Болгарській землеробській народній спілці, їх лідер О. Стамболійський очолив коаліційний уряд, до якого увійшли також представники Народної та Прогресивно-ліберальної партій. Однак, уже за підсумками наступних виборів, проведених у березні 1920 р. БЗНС отримала 39% голосів, а «перевірки» їх результатів дозволила аграристам за рахунок скорочення фракцій комуністів та демократів отримати більшість мандатів у парламенті. В результаті, у травні 1920 р. був створений уже однопартійний уряд О. Стамболійського, який отримав можливість перейти до виконання масштабної програми суспільної модернізації відповідно до радикального варіанту аграризму [301, с. 173]. Ще більше зміцнилися позиції БЗНС після квітневих (1923) виборів до Народних зборів, на яких її кандидати отримали майже 53 % голосів і 87 % депутатських мандатів [332]. Проте, загроза встанов-

лення «селянської диктатури» спонукала до консолідації усі опозиційні політичні сили країни, які підтримали військовий переворот у червні 1923 р. Уряд Стамболійського було повалено, його самого вбито. Аграристи втратили владу, а з нею і можливості впровадження власних модернізаційних проектів, до 1931 р. Більше того, в самій Болгарській землеробській народній спілці розпочалася тривала внутрішньопартійна боротьба. Праве, консервативне крило орієнтувалося на чехословацьких аграристів, ліве виступало за спільні дії з комуністами, а центристи відстоювали збереження «самостійного» курсу у відповідності до ідей О.Стамболійського. Протистояння завершилась наприкінці 1926 р. розколом на дві нові політичні сили – БЗНС-Врабча 1, в якій переважали центристи та БЗНС-Помаранчеву, в якій гуртувались представники правого крила [301, с. 175–176]. За нових умов їх зусилля спрямовувались уже на уникнення репресій та збереження впливу у селянських громадських рухах, до яких, зокрема, належав і кооперативний.

Значними були політичні позиції польського людовського руху. Наприклад, на перших виборах у січні 1919 р. три селянських партії (ПСЛ–«Визволення», ПСЛ–«Пяст» та ПСЛ–«Левіца») здобули 27% голосів (відповідно 16, 8 та 3) та близько третини місць у сеймі [212, с. 83]. Першим президентом Польщі було обрано представника ПСЛ–«Визволення» Г. Нарutowича (1922), другим – одного з лідерів ПСЛ–«П'яст» С. Войцехівського (1923–1926). Проте, політична строкатість парламенту (17 фракцій у 1923 р., 26 фракцій у 1926 р.) та відсутність єдності у лавах самих аграристів стала причиною того, що лідери селянських партій так і не спромоглися здобути провідних позицій у коаліціях влади, а частота зміни останніх ослаблювала вплив людовських партій на урядову політику. У свою чергу, термін існування коаліційних урядів, у тому числі й очолюваного лідером ПСЛ–«Пяст» В. Вітосом, коливався від тижня до півроку. Врешті, найбільш стабільним виявився «непарламентський уряд» Грабського, який і керував країною з кінця 1923 до початку 1926 р. [332].

У зв'язку з цим, можливості вирішення аграрного питання та реалізації власної програми суспільної модернізації у представників селянських політичних сил Польщі були мінімальними. Навіть закон про аграрну реформу був прийнятий лише у грудні 1925 р., та й то у поміркованій редакції, що зумовлювалось його компромісною природою: відчуженню підлягали лише землі тих маєтків, що мали понад 180 га (для західноукраїнських та західнобілоруських земель цей показник становив 300 га) [212, с. 85]. Коли ж, після чергових виборів, 10 травня 1926 р. був сформований новий уряд правоцентристської більшості (так звана Хієна – «П'яст») на чолі з лідером консервативних аграристів В. Вітосом, військові під проводом Ю. Пілсудського, за підтримки лівих політичних сил, включно із представниками радикального крила аграристів – ПСЛ–«Визволення» – здійснили державний переворот. Щоб запобігти загостренню ситуації, обоє лідерів ПСЛ–«П'яст» – президент С. Войцехівський та прем'єр В. Вітос – заявили про свою відставку [332]. Проте досить швидко представники ПСЛ–«Визволення», зрозуміли, що не отримають бажаного впливу на політику нового режиму, і також перейшли в опозицію.

Протилежною була ситуація в Чехословаччині. На відміну від Польщі частка селянства у цій країні була меншою від 50 %, а відтак чехословацькі аграристи не могли розраховувати на здобуття абсолютної більшості місць у парламенті країни. Наприклад, під час виборів 1925 р. усі селянські партії країни (Республіканська партія землеробів та дрібних селян Чехословаччини, німецька аграрна та словацька народна) отримали 93 мандати із 300, а у 1929 р. ще менше – 80 [302, с. 118]. Проте, чеським аграристам, які, на відміну від польських, діяли спільно, вдалося утримувати провідні позиції в усіх урядових коаліціях 20-х років, виступаючи їх ядром. Лідер Республіканської партії землеробів та дрібних селян А. Швегла впродовж 1922–1926 рр. очолював уряд, а представники політичної сили займали в ньому кілька ключових посад. З огляду на це, проведення аграрної реформи відбувалось успішно та мало своїм наслідком бажаний для аграристів результат –

зростання частки та економічної ваги середньозаможних і заможних селянських господарств, з одного боку, та наділення землею безземельних, – з іншого. Так, кількість господарств з наділом до 1 га – зросла, 1–5 га – залишилась без змін, 5–100 га – значно збільшилась, а от тих, які володіли понад 100 га – різко зменшилась. Максимальний розмір землеволодіння був обмежений 150–25 га [302, с. 153–154].

Після листопадової революції в Угорщині Партія дрібних сільських господарів висунула вимогу проведення аграрної реформи, яка б обмежила землеволодіння 200 хольдами землі (один хольд – 0,57 га), а отриманий у результаті її проведення фонд мав бути розподілений між малоземельним селянством за викуп [330, с. 13]. На перших виборах до парламенту країни, які відбулись після повалення комуністичної диктатури у 1920 р., ПДСГ, поряд із орієнтованою на режим М. Хорті Об'єднаною національно-християнською партією, отримала перемогу. В обмін на проведення аграрної реформи та зобов'язання економічної підтримки селянства вона підтримала хортистський уряд І. Бетлена [241, с. 174–178]. У січні 1922 р. керівництво цього уряду вступило до ПДСГ, після чого вона була перейменована на Партію єдності (більш відому у історіографії під назвою «урядової партії»). На проведених відразу після об'єднання виборах 1922 р. ця партія здобула абсолютну більшість голосів. І хоч позиції «старих» аграристів у створеній на основі ПДСГ «Партії єдності» після входження впливових урядовців значно послабшали, проте їх вплив на урядовий курс впродовж 20-х років залишався значним [241, с. 184–185]. Лише на початку 30-х років, за умов світової економічної кризи та падіння авторитету правлячої Партії єдності серед селянства, місцеві аграристи вийшли з неї та створили нову – Незалежну партію дрібних сільських господарів (НПДСГ), що перейшла в опозицію.

Цараністська (селянська) партія Румунії була створена наприкінці 1918 р. ідеологом румунського аграризму І. Міхалаке саме на основі згуртування керівних кадрів селянської кооперації (сільської інтелігенції та заможних господарів). Її соціальну базу становили середньо- та малозаможні

селяни, а також дрібновласницькі верстви міста так званої Старої Румунії (довоєнної, без виключених після Першої світової війни територій) [278, с. 217]. На перших загальних виборах, які відбулися в країні у 1919 р., Цараністська партія посіла третє місце і здобула 61 мандат у парламенті країни. Її лідер І. Міхалаке став міністром сільського господарства у коаліційному уряді Ю. Маніу. Проте активний старт реалізації соціально-економічних перетворень у розвиток концепції «аграрної демократії» наштовхнувся на несприйняття фінансово-промисловим капіталом. Так, розроблений і проведений через парламент закон про аграрну реформу, що передбачав обмеження максимальної земельної власності 100 га та сприяння трудовим середньозаможним господарствам, був заветований королем Фердинандом. А через три місяці, під тиском фінансово-промислових кіл об'єднаних у Націонал-ліберальній партії, змушений був піти у відставку і сам уряд Ю. Маніу [278, с. 219–220]. За цих обставин реалізація програми модернізації країни відповідно до ідей «аграрної демократії» була відкладена до кінця 1928 р., коли цараністи уже у складі об'єднаної Націонал-цараністської партії здобули абсолютну перемогу на виборах (77,8% голосів) та створили однопартійний уряд [235, с. 124].

Що стосується Королівства сербів, хорватів та словенців, то тут найвпливовішою була Хорватська республіканська селянська партія, яка на виборах до парламенту 1923 р. отримала 70 мандатів із 313. При цьому, у самій Хорватії із 83 мандатів їй дісталася абсолютна більшість – 61. У результаті ХРСП перетворилася на найбільшу опозиційну політичну силу до правлячої у країні сербської Радикальної партії (107 мандатів). Проте, за умов обмеженого парламентаризму перемога місцевих аграристів не дала їм можливості впливати на урядову політику. Уряд радикалів на чолі з С. Пашичем, спираючись на підтримку короля, відтермінував скликання незручного для себе, вже обраного, складу парламенту, більш як на рік – до 20 жовтня 1924 р. [168, с. 61–62].

Перебуваючи в опозиції, очолювана С. Радичем ХСРП тісно контактувала із прокомуністичними міжнародними організаціями. У липні 1924 р. вона вступила до створеної у Москві прокомуністичної організації – «червоного» Селянського інтернаціоналу [245, с. 74, 87–88]. Однак, такий крок керівництва партії був неоднозначно сприйнятий у країні. Відбувся її розкол, який вилився у створення правим крилом у серпні 1924 р. Хорватської селянської незалежної партії. Водночас, політична сила зазнала репресій з боку уряду. У грудні 1924 р. за зв'язки із пов'язаною з Комінтерном організацією ХСРП було заборонено, а її керівництво, включно із С. Радичем, заарештовано [245, с. 88–89]. За таких умов С. Радич відмовився від орієнтації на Москву, та після виборів Скупщини у березні 1925 р. погодився на входження до урядової коаліції в обмін на розширення національних та станових прав хорватського селянства. У листопаді його було навіть призначено міністром освіти [245, с. 90–92]. Втім, нетривалий (з липня 1925 до лютого 1927 р.) період входження ХСП (від терміну «республіканська» також довелось відмовитись) до правлячої коаліції, так і не дав можливості реалізувати програму суспільних перетворень, з якою хорватські аграристи йшли на вибори. Цей час був позначений політичною нестабільністю, внаслідок чого лише в квітні 1926 р. двічі змінювався уряд [311, с. 115–117]. До того ж, роль ХСП у визначенні його курсу була мінімальною.

Як бачимо, соціально-економічні та політичні умови окремих країн регіону суттєво різнилися. Найбільш сприятливими для реалізації кооперативної політики селянських політичних партій вони були у Болгарії та Чехословаччині. Натомість у Румунії, і особливо у Королівстві сербів, хорватів та словенців популярні серед населення аграрні партії впродовж 20-х років ХХ ст. не мали можливостей для впровадження в життя своїх теоретичних положень.

Спробу реалізації лівого аграристського проекту з використанням кооперації здійснила Болгарська землеробська народна спілка під час правління свого однопартійного уряду на чолі з О. Стамболійським (1920–1923 рр.).

Після приходу до влади, в центрі програми суспільної модернізації, лідери цієї політичної сили поставили проблему підвищення рівня розвитку сільського господарства, базової галузі національної економіки та зміцнення соціальної бази «аграрної демократії». Законами про розширення державних земельних площ (червень 1920 р.) та трудову земельну власність (квітень 1921 р.) було створено передумови для реалізації ключової ідеї суспільної доктрини болгарських аграристів – «вирівняно», справедливо впорядкованої селянської трудової власності. У майбутньому, обмеження максимального землекористування 30 га землі, мало гарантувати стійкість та масовість соціальної опори «селянської демократії» [278, с. 211].

Кооперативна складова політики уряду БЗНС була спрямована на усунення приватних підприємців із посередницької збуто-постачальницької діяльності. Останні, у концепції лідера Землеробської спілки О. Стамболійського, розглядалися як «паразити на тілі селянської країни». Відтак, їх місце мали посісти, створені за підтримки держави, кооперативні синдикати [151, с.109]. У межах відповідного курсу, у 1919 р. О.Стамболійським було створено центр сільськогосподарської кооперації – Землеробський кооперативний банк – центр синдикатів. Саме на нього було покладене завдання розподілу пільгових державних кредитів серед кооперативів країни [140, с. 66]. У липні 1920 р. БЗНС провів через парламент закон про податки на прибутки акціонерних товариств, що був спрямований на створення податкових преференцій для кооперативної форми власності порівняно із приватною. Згідно із законом, кооперативи сплачували 18% податку на прибуток, а приватні акціонерні об'єднання (насамперед банківські та торговельні) – 35 % [309, с. 41].

У такий спосіб, болгарські аграристи намагались досягнути подвійної мети: з одного боку, послабити позиції приватного сектора у найбільш «паразитичних» (за термінологією Стамболійського) галузях, з іншого, – забезпечити необхідні фінансові надходження до бюджету для проведення програм суспільної модернізації. У цілому ж, на реалізацію останньої, уже за

перший рік однопартійного режиму БЗНС, було ухвалено понад 100 законодавчих актів. У результаті, держава почала активно втручатися у виробництво та розподіл національного багатства на користь дрібних виробників села та міста [279, с. 31–32]. У болгарському парламенті часів однопартійного правління аграристів поширення набуло гасло, що «...кооперативи та синдикати не що інше, як перехідна форма від нинішнього життя, до того ідеального, що задумане і яке настане» у результаті проведеної БЗНС суспільної модернізації [252, с. 28].

Важливу роль у процесі стимулювання розвитку кооперативного руху в країні та зміцнення в ньому політичних позицій БЗНС, відводилася місцевим партійно-становим селянським організаціям – «дружбам». Верховна рада Болгарської землеробської народної спілки 10 березня 1921 р. поставила перед «дружбама» вимогу сприяти розвитку усіх видів сільської кооперації, проведенню земельної реформи з метою наділення мало- та безземельного селянства землею з наступним його залученням до кооперації. Гаслом кампанії мало стати «кожній дружбі створити кооператив, а кожному її члену вступити до кооперативу». Для координації відповідної роботи на центральному рівні, урядом О. Стамболійського було створено спеціальну комісію, на яку покладалася розробка та впровадження заходів з розвитку кооперативного руху та зміцнення нових, орієнтованих на БЗНС, кооперативних інституцій. Серед іншого, планом комісії передбачалась популяризація досягнень селянської кооперації у таких країнах як Данія та Нідерланди та принатурення їх досвіду до потреб Болгарії. На розвиток відповідної програми контрольований аграристами Землеробський кооперативний банк – центр синдикатів, 18 квітня 1921 р. ухвалив рішення про розширення пропагандистського кооперативного друку, а на місцеві «дружби» покладалося завдання розповсюджувати видану ним літературу [333, с. 232–233].

Як наслідок, у країні спостерігалось швидке зростання мережі сільсько-господарської кооперації. Залучені до Землеробського кооперативного банку – центру синдикатів, товариства перебрали на себе основну частину заго-

тівельно-збутової та експортно-імпортової діяльності в країні. Ними, не лише здійснювався експорт більшості таких продуктів як зерно, трояндова олія, тютюн, лісоматеріали, а й велика частина імпортованих операцій із необхідними для сільськогосподарського виробництва товарами (техніка, добрива тощо) [151, с. 111]. При цьому особливу увагу уряд О.Стамболійського приділяв розвитку саме спеціалізованої кооперації у тих галузях, що мали ключове експортне значення, а відтак, найбільше страждали від торговельного посередництва приватних структур. Так, чисельність тютюнових кооперативів за період правління БЗНС зросла з 9 у 1919 р. до 30 у 1923 р. [333, с. 201]. Їх частка в експорті тютюну збільшилась до 25%, що суттєво ослабило монополію позиції приватних «Тютюнового консорціуму» та «Об'єднання експортерів та виробників тютюну» [279, с.33]. У результаті ціна закупівлі тютюну у селян збільшилась майже в 5 разів (з 30 до 145 левів) [333, с. 201].

30 вересня 1920 р. парламент країни ухвалив розроблений БЗНС закон про створення кооперативного Консорціуму, який отримав монополію права на експорт зерна. До його правління входили представники Народного, Сільськогосподарського та Кооперативного банку, а також три загальнонаціональних кооперативних центри – Загальна рада землеробської кооперації, Землеробський кооперативний банк – центр синдикатів та Болгарське землеробське товариство. 60% прибутку, отриманого від реалізації зерна за кордон, отримували кооперовані постачальники, 25% – спрямовувалось на будівництво елеваторів, 10% – виділялось для культурно-просвітницької діяльності кооперації, і лише 5% – залишалось на виконання функцій Консорціуму. Про цьому можливий дефіцит коштів останнього мав покриватися за рахунок коштів державного бюджету [252, с. 26].

Однак, введення кооперативної монополії на експорт зерна викликало невдоволення найбільш заможної частини селянства та приватних підприємців. Основним фактором, що використовувався для компрометації Консорціуму, були фіксовані закупівельні ціни на внутрішньому ринку за умов поліпшення світової кон'юнктури в зимовий період 1920–1921 років.

У результаті, співіснування вільної торгівлі зерном у середині країни та експортної монополії швидко зростали масштаби контрабанди. Наприклад, лише один із софійських мірошників вивіз до кінця 1920 р. 1200 т пшениці, що придбав нібито для переробки на борошно. Як наслідок, уже в грудні 1920 – січні 1921 р. склади Консорціуму виявились пустими. У Південній Болгарії, що межувала із зернодефіцитними Туреччиною та Грецією, селяни припинили здавати зерно для експортного Консорціуму. Невдоволенням селянства скористалися представники політичних опонентів аграристів. Так, представник Радикальної партії у парламенті М.Семов, висловлюючи позицію заможного селянства, заявив: «...якщо нам не дають вільно продавати хліб, ми посіємо стільки, скільки споживаємо» [252, с. 29–30].

Проте, лідери БЗНС відреагували на невиконання кооперативним Консорціумом покладених на нього функцій, посиленням власного політичного контролю над ним та подальшим обмеженням некооперативної торгівлі. 26 квітня 1921 р. було ухвалено новий закон, що виводив із керівництва Консорціуму Центральний кооперативний банк та Загальний союз землеробських кооперативів, які контролювалися опонентами аграристів (Радикальною та Демократичною партіями) та виступали проти збереження зернової кооперативної монополії. Водночас, було заборонено і внутрішню приватну торгівлю зерном у тих населених пунктах, де здійснювалась його закупівля кооперативним Консорціумом [252, с. 30–31].

Згідно з концепцією «кооперативної держави», болгарські аграристи поклали на кооперацію розлогі завдання і в інших галузях національної економіки. Це знайшло свій вияв у створенні, так званих водних синдикатів. Вони мали стати інструментом комплексного освоєння гідроенергетичного та транспортного потенціалу болгарських річок в інтересах пріоритетного розвитку сільського господарства. Створювані за участі кооперативів та місцевих громад, «водні синдикати» отримували від Міністерства сільського господарства 30% необхідних коштів у вигляді субсидії, а решту могли залучити як пільгові кредити у Землеробському банку. В цілому, за три роки

правління БЗНС таких синдикатів уже було 30. Вони будували гідроелектро-станції, проводили іригацію, розвивали портову інфраструктуру внутрішніх водних шляхів [333, с. 200].

Хоч виробнича кооперація селянства розглядалась болгарськими аграристами як віддалена перспектива, проте відповідні ініціативи окремих кооперативів на місцях отримували підтримку з боку уряду БЗНС. Започаткування виробничої кооперації у Болгарії пов'язується із кооперативом с. Костієве під Пловдивом, який у результаті успішного розвитку закупівельно-збутової, кредитної та молокопереробної діяльності перейшов до безпосереднього найму працівників, оренди землі, вирощування, зберігання та збуту кінцевої продукції. Таким самим шляхом пішов і інший селянський кооператив у с. Тотлебень під Плевною. Для вивчення перших спроб виробничого кооперування в селах Костієве та Тотлебень було створено спеціальну комісію Міністерства землеробства. Втім, після повалення уряду Стамболійського, втративши державну підтримку, від виробничої діяльності у 1925 р. названим кооперативам довелося відмовитись. Їх нетривале існування підтвердило попередній скепсис теоретиків консервативної течії болгарського аграризму щодо життєздатності виробничої форми кооперування доти, доки кооперація не здобуде домінуючих позицій в інших галузях економіки [334].

Аби завершити розгляд кооперативної політики Болгарської землеробської народної спілки, варто відзначити, що обравши кооперацію у ролі ключового інструменту, перетворення болгарського суспільства відповідно до ідей «аграрної демократії», уряд О. Стамболійського стосовно контролюваного комуністами, найчисельнішого у країні споживчого кооперативу «Визволення», займав двояку позицію. З одного боку, беззаперечним залишається той факт, що саме за часів однопартійного правління болгарських аграристів кооператив досяг свого розквіту. З іншого боку, державні спеціалізовані установи, зокрема Центральний кооперативний банк, утримувалися від кредитування товариства за зразком сільськогосподарської кооперації [72, с. 64]. Наприклад, коли у 1921 р. правління «Визволення» звер-

нулося до контрольованого державою Центрального кооперативного банку за кредитом для відновлення знищеного внаслідок підпалу центрального будинку та друкарні товариства, то отримало відмову. Це було сприйнято комуністами як вияв ворожої позиції уряду О. Стамболійського до споживчої робітничої кооперації, оскільки банк активно кредитував навіть некооперативні організації [96, с.и129]. Проте, на нашу думку, відмова була зумовлена виключно політичними мотивами, оскільки керівництво БЗНС на той час вбачало у комуністах загрозу «селянській демократії». Натомість, ставлення до споживчої робітничої кооперації у болгарських аграристів було загалом нейтральним. Її розвиток вони не розглядали пріоритетом своєї політики, проте, вважали корисним з точки зору розбудови «кооперативної держави» у майбутньому.

Як бачимо, болгарські аграристи першими отримали можливість реалізації власної програми суспільної модернізації. До того ж, на відміну від селянських партій інших країн Центральної та Південно-Східної Європи, перетворення в Болгарії здійснювались за умов однопартійного правління БЗНС. Проте, базуючись на лівій, радикальній платформі аграризму, керівництво Землеробської спілки не переймалося їх значною відірваністю від реалій соціально-економічного життя. Прагнучи форсувати розбудову «кооперативної держави», як гарантії подолання виробничих суперечностей капіталістичного суспільства та перерозподілу національного багатства на користь дрібних виробників, лідери БЗНС не приділили належної уваги життєздатності, створюваних за державної підтримки структур, на випадок втрати ними політичної влади. Цей фактор дав про себе знати після червневого перевороту 1923 р.

Уряд О. Цанкова, що опирався на приватновласницький капітал, відразу ж позбавив кооперативні синдикати, які спеціалізувалися на експортно-імпорتنих операціях за часів правління БЗНС, усіх преференцій. Водночас, приватні експортери отримали від держави 800 млн. левів кредиту, а кооперативи його повністю позбавили. Все це доповнювалось активними спробами

уряду ліквідувати центр постачання сільськогосподарської кооперації – так званий землеробський магазин. У результаті політики нового уряду спостерігалось швидке зростання «ножиць цін» на промислові та сільськогосподарські товари. Перехід експорту сільськогосподарської продукції від кооперативних синдикатів до приватних торговців супроводжувався падінням майже вдвічі внутрішніх цін на відповідні товари. З іншого боку, імпортовані приватними підприємцями промислові товари коштували значно дорожче [151, с. 111].

Лише, з 1926 р. державні субсидії селянству, за посередництва Земельного банку, знову почали зростати, а понад 520 сіл були охоплені урядовою програмою підтримки машинізації та інтенсифікації сільського господарства. При цьому, за техніку сплачувалось 80% вартості із трирічним терміном погашення цієї суми. Проте, здійснюючи політику, спрямовану на модернізацію аграрного сектора країни, яка поширювалось переважно на коопероване селянство, уряд намагався уникати залежності від кооперативних структур [105, с. 12–14]. Водночас, наступним після О. Цанкова, урядом А. Ляпчева підтримувався контрольований державою, раніше опозиційний до аграристів «Загальний союз сільськогосподарських кооперативів». Серед членів його правління, зокрема, був і сам керівник уряду. Преференції, що надавались урядом Ляпчева «Загальному союзу», зумовили його випереджаючий розвиток порівняно із контрольованим аграристами «Кооперативним банком-центром синдикатів». Так, у 1926 році до «Загального союзу» належали 970 товариств із 1814, а через рік – уже 1009. Серед кредитних кооперативів до «Загального союзу» належали понад 2/3 усіх товариств [105, с. 20–26].

Іншим засобом обмеження впливу аграристів на кооперацію, урядові кола розглядали кредитні кооперативи дрібновласницьких верств міста та села, об'єднані в «Спілку народних банків». Ці товариства, що спиралися на членську базу із ремісників, кустарів, дрібних крамарів, сільських лихварів та заможних селян мали великий фінансовий вплив у країні. Так, якщо у 1928 р. пайовий капітал 1300 селянських кредитних кооперативів, побудованих за

корпоративно замкнутими принципами Райффайзена становив 130 млн. левів, то 147 «народних банків» – 372 млн. Відтак, останні виявились головним об'єктом критики кооперативістів із аграристського табору [105, с.195]. Наприкінці 1927–1928 рр. провладні газети «Мир» та «Торговско промишлен глас» розмістили статті, в яких наголошувалось, що «...кооперативи мають бути вилучені із рук тих, хто прагнув реалізувати через кооперативи в Болгарії так званий кооперативний лад». Фактично, це було оголошенням війни традиційно контрольованим аграристами кооперативам та відстоюваним ними ідеалам кооперативної держави. Спроби витискання представників БЗНС із кооперативного руху знайшли свій вияв у вимозі негайно погасити борг «Кооперативного землеробського банку – центру синдикатів» державному Земельному банку. Тоді від банкрутства Кооперативний банк був врятований виключно внаслідок вияву підтримки з боку чеських аграристів. Необхідну для погашення кредиту суму надав Кооперативний банк Чехословаччини [105, с. 14–15].

Таким чином, досвід функціонування створеної у рамках суспільного експерименту болгарських аграристів кооперативної мережі після втрати ними політичної влади засвідчив її недостатню життєздатність за умов відсутності державної підтримки. Після того, як БЗНС опинилась в опозиції, контрольовані нею кооперативні центри почали втрачати позиції в економіці країни. Вагомою причиною цього стала не стільки політика нових урядів Цанкова-Ляпчева, скільки активна політична фрагментація кооперативного руху під час правління Землеробської спілки, яка поглиблювалась з огляду на спроби форсування розвитку «кооперативної держави» без урахування прагматичного інтересу власницького селянства.

Те, що, знаходячись в опозиції, прихильники лівого, радикального крила європейського аграризму не могли реалізувати власної кооперативної програми підтвердив і досвід Румунії. Перебуваючи в опозиції до кінця 1928 р., румунські цараністи свої зусилля спрямовували на збереження принципів рівноправності у відносинах між очолюваною «ворожими», з їх точки

зору, інтересам селянства, керівництвом держави та кооперативним рухом. Зокрема, прослідковується прагнення відстояти такі принципи взаємодії між державним апаратом та кооперацією, які б забезпечили надання необхідної фінансової та законодавчої підтримки без втручання уряду в діяльність кооперативного руху. Прикладом може бути конфлікт на першому після Першої світової війни кооперативному конгресі в Румунії, що проходив на початку січня 1925 р. Тоді голова конгресу, міністр праці та кооперації в уряді націонал-лібералів, Й. Киркулеску вніс резолюцію, спрямовану на фактичне одержавлення кооперації. Нею, зокрема, було передбачено: представництво уряду в керівних органах; створення за його участі «верховного» правління та контрольної комісії; надання державою «моральної та матеріальної підтримки» кооперативному руху [127, с. 27–28].

Представники цараністської та національної (у майбутньому об'єдналися в Націонал-цараністську) виступили проти подібної ініціативи, а представник останньої А. Добреску від імені опозиції вніс альтернативний проект, що передбачав узгодження інтересів держави та кооперативного руху, їх взаємодію, за умови збереження самостійності кооперації як такої. Резолюція передбачала наступну програму дій: держава мала надати кооперації повну свободу розвитку та забезпечити її автономність; держава не повинна була претендувати на опіку, а обмежитись створенням контролюючого органу; керівництво рухом мало б знаходитись у руках особливої виборної комісії із представників окремих спілок. Водночас, згідно з проектом Добреску, задля сприяння розвитку кооперативного руху в країні держава мала надати податкові пільги, субсидію для проведення культурно-просвітницької роботи, безвідсоткові кредити на початковому етапі та помірні – на постійній основі [127, с. 28–29]. Проте, відповідна ініціатива була відхилена керівництвом Конгресу. У відповідь один із лідерів Цараністської партії В. Маджару, розкритикував кооперативний конгрес. Він наголошував на забюрократизованості його складу та згубності, проведених державними чиновниками рішень: «...попри те, що кооперація об'єднує понад 1 млн. селян,

в залі не було видно жодного. Міністр праці і кооперації провів Конгрес абсолютно по казенному. На затвердження конгресу був запропонований Кодекс про кооперацію, який, якщо він буде впроваджений у життя, підпорядкує кооперативний рух капіталістичним трестам, прагне перетворити кооперативи на підприємства великого фінансового капіталу» [93, с. 44].

Більш успішними виявились спроби залучити потенціал кооперації для соціально-економічних перетворень в інтересах селянства, які здійснювались представниками консервативного крила аграризму у Чехословаччині та Угорщині. Станом на 1922 р., у Чехословаччині налічувалось 12 910 кооперативів, серед яких переважали селянські сільськогосподарські та кредитні товариства (7328). Ремісничі та кредитні кооперативи дрібновласницьких верств міста налічувала 2753 товариства. Споживчі та виробничі кооперативи, у якій більшість спілчан становили наймані робітники – 1836, будівельні та житлові кооперативи – 1011 [323, с. 48]. Аграрні партії країни (чехословацька та німецька) мали у селянській кооперації найбільший вплив. Лише в окремих товариствах прослідковувалась перевага клерикальних та націонал-демократичних партій різних народів, що населяли країну (чехів, німців, угорців, поляків тощо). При цьому кооперативна мережа використовувалась політичними силами для утримання партійного апарату, друкованих органів та пропаганди власних ідей розвитку суспільства [195, с. 22]. З іншого боку, тісна взаємодія селянської кооперації із правлячими у країні аграрними партіями забезпечувала сільськогосподарській кооперації преференції у розвитку. Щоправда, необхідність їх узгодження із партнерами по коаліції гальмувала цей процес. Уже протягом 1925–1926 рр., у рамках політики оздоровлення кооперації, сільськогосподарська її форма отримала від держави 171,5 млн. крон дотацій. Для порівняння – усі інші форми кооперативного руху країни отримали лише 178,5 млн. крон [165, с. 42].

У жовтні 1926 року аграристи нарешті провели через парламент Закон «Про підтримку кооперації», розроблений урядом А.Швегли ще 1924 р. У процесі його реалізації селянські кооперативи отримали чергові державні

дотації, які дозволили не лише подолати наслідки Першої світової війни, а й успішно розвивати кооперативну мережу. До того ж, станом на 1926 р. фінансові можливості сільськогосподарської кооперації перевищили по золотому паритету довоєнні вдвічі (у номінальному – у 12 разів) [195, с. 23–24]. Як наслідок, підтримувана правлячою аграрною партією кредитна сільськогосподарська кооперація країни, уже досліджуваний нами період репрезентувала собою потужну фінансову систему із 1,75 млрд. крон залучених коштів. При цьому, менше третини з них (0,58 млрд. крон) були надані у вигляді кредитів своїм членам, решта інвестувалась у інші галузі економіки [165, с. 41–42].

Важливим результатом політики аграристів у селянському кооперативному русі країни стала консолідація слов'янської та німецької частини у загальнодержавному кооперативному центрі. Цього, до речі, так і не вдалося здійснити у контрольованій соціал-демократами та комуністами споживчій кооперації чехословацького міста. В результаті усі п'ять чеських, три німецьких, дві словацькі, польська та українська (закарпатська) регіональні спілки увійшли до єдиного потужного об'єднання. Зростання ролі останнього у суспільстві засвідчила й поступова інтеграція до його складу кілька товариств дрібновласницьких верств міста, зокрема: ремісничих, споживчих та ощадно-кредитних кооперативів у Сілезії [165, с. 41–42]. Водночас, у сільській місцевості корпоративно замкнуті селянські універсальні кооперативи не залишали можливості для поширення самостійної споживчої кооперації. При цьому, вони перебирали на себе більшість їх функцій. І слід відзначити, що робили це досить успішно. У 1926 р. товарообіг сільськогосподарської кооперації Чехословаччини споживчими товарами досягнув 500 млн. крон, перевищивши відповідний показник міської споживчої [165, с. 41–42]. У результаті закупівельно-збутова кооперація фактично перетворилась на монопольного торговельного оператора на аграрному ринку, що швидко збільшувало її економічну вагу. Водночас, отримані фінансові ресурси інвестувались у суміжні галузі агропромислового комплексу.

Здійснювалось це за посередництва Аграрного банку. Наприклад, у 1925 р. в ньому було розміщено 44% усіх ресурсів кооперації країни [302]. Водночас, незважаючи на «фінансовий голод» у країні, Центральне правління спілки сільськогосподарських кооперативів знизило відсоткову ставку по наданих своїм низовим товариствам кредитам з 6,75 до 6,5% [177, с. 37].

Політика пріоритетного розвитку селянської кооперації, що здійснювалась чехословацькими аграристами з використанням своїх позицій в урядовій коаліції, сприяла швидкому зростанню мережі кооперативних товариств у сільській місцевості. Лише за один 1926 р., їх чисельність збільшилась на 920 одиниць (з 8,26 до 9,18 тис. або на 11 %) [195, с. 22]. Насамперед, це стосувалося найперспективніших напрямів розвитку кооперації: електрифікаційних та молокопереробних товариств. Наприклад, якщо у 1920 р. молочарський відділ сільськогосподарської кооперації закупив 3,4 млн. літрів молока, то у 1925 р. цей показник зріс до 35 млн. л (більш як у 10 разів). Зі створених у 1925 р. 257 нових кооперативів 188 (70%) становили електрифікаційні [177, с. 36–37]. Якщо чисельність усіх сільськогосподарських товариств країни зросла за 1919–1929 рр. у 1,5 раза (з 6,4 до 10 тис. відповідно), то за інноваційними напрямами (технічна модернізація, переробка та збут) ці показники були значно вищими. Зокрема, кількість електрифікаційних та машинних кооперативів зросла у 6 разів (з 240 до 1482), спиртово-крохмальних утрічі (з 96 до 299), молочарських – у 1,5 раза (з 268 до 395), збуто-постачальницьких – в 1,3 раза (283 до 359). Натомість, чисельність кредитних товариств, які традиційно становили основу кооперативного селянського руху в країні, зросла лише на 25% (з 4,3 до 5,4 тис.) [180, с. 56].

Підсумовуючи викладене, відзначимо, що кооперативна політика чехословацької Республіканської партії землеробів та дрібних селян мала на меті соціальну стабілізацію суспільства молодій центральноєвропейській держави. У цьому ідеологи аграризму вбачали гарантію збереження та поступального розвитку, здобутої у результаті революції 1918 р. національної державності. Водночас, кооперативний рух країни розглядався як засіб підне-

сення економічного рівня дрібновласницького сільського господарства, реалізації його технічної та технологічної модернізації відповідно до вимог часу.

Як уже відзначалося, у міжвоєнній Угорщині ідеї аграризму відстоювала Партія дрібних сільських господарів (ПДСГ) створена у 1918 р. Уже у першій програмі нею було передбачено реалізацію заходів, що відповідали ідеям «аграрної демократії». Поряд із загальнодемократичними вимогами та вимогами проведення земельної реформи важлива роль відводилась підтримці державою сільськогосподарських збутових кооперативів та створення за вимогою селян виробничих кооперативів, створення системи спеціального навчання веденню сільського господарства. Показовою була особлива увага цієї «аграрної» партії до інтересів дрібновласницьких верств, зайнятих у ремеслах. Так, окремий пункт ПДСГ передбачав державну підтримку кустарного виробництва [330, с. 11–12].

Виданий 1920 р. новий Закон «Про Центральну кредитну кооперативну Спілку», знаменував собою початок тісного співробітництва між урядом та кредитною кооперацією. Так, Спілка була залучена до проведення девальвації національної валюти, отримала від уряду доручення щодо проведення експортних, імпорتنих та внутрішніх фінансових операцій. Зі свого боку, держава взяла участь у значному розширенні її основного та запасного капіталів, а право обрання голови, віце-голови та двох директорів перейшло від зборів пайовиків до уряду. Призначуваний урядом спеціальний представник при правлінні Спілки отримав право накладати вето на усі його рішення [73, с. 72]. Активна підтримка аграристською «Партією єдності» кооперації у середині 20-х років викликала протести торговельних кіл країни. Для їх заспокоєння, міністру фінансів довелося зробити певні критичні заяви щодо діяльності кооперації та масштабів державної підтримки. Проте, на цьому справа й обмежилася, негативних змін у ставленні державної влади країни до кооперативного руху країни, попри зусилля приватних підприємців, досягнути не вдалося. Навіть більше кооперація освоювала нові галузі економіки. Підтримувана урядом, Спілка кредитних товариств, виступила ініціатором

створення мережі виробничих кооперативів. Переробні підприємства, що працювали на сировині, і закупленій через кооперативну мережу, з кожним роком переробляли все більше сільськогосподарських продуктів (фрукти, виноград, молоко тощо). Водночас, торговельному центру угорської кооперації – Товариству гуртових закупівель (ТГЗ) було надано монопольне право у галузі розподілу товарів, пільговий кредит для створення мережі кооперативних складів [266, с. 34].

Таким чином, створена на основі Партії дрібних сільських господарів Угорщини, «Партія єдності» намагалась залучити потенціал кооперації з метою соціально-економічної та політичної стабілізації країни. Кооперативні центри отримували державну підтримку у вигляді пільгових кредитів, торговельних преференцій тощо. Водночас, вони отримували можливість розширювати сферу власної діяльності, поступово проникаючи у суміжні переробні галузі. Метою такої політики було поліпшення можливостей для базової для країни аграрної бази, зростання купівельної спроможності широких верств власницького селянства, а відтак зміцнення соціальної стабільності в країні, що важко відновлювалася після потрясінь революції та громадянської війни 1918–1920 рр. У цілому, відповідні завдання були виконанні, на що вказував стійкий та досить успішний розвиток Угорщини упродовж 20-х років ХХ ст.

Відомо, що ідеологи аграризму, насамперед його консервативного крила, вкрай негативно ставились до поширення в селянському середовищі комуністичних ідей. Така оцінка підтверджувалась досвідом нетривалого панування комуністів в Угорщині, проти якого змушені були вести безпосередню боротьбу місцеві аграристи. Оскільки комуністи відводили особливу увагу можливостям поширення свого впливу серед малозаможного селянства, наймитів та сільськогосподарських робітників, керівництво селянських партій добре усвідомлювало значення розвитку кооперативної форми самоорганізації серед найбільш вразливих верств сільського населення, які б перешкодили їх втягуванню у радикальну політичну боротьбу під проводом

комуністів. Такі підходи отримали своє відображення в процесі соціально-економічних перетворень, які здійснювались аграристами в Чехословаччині. Так, у результаті проведеної на початку 20-х років у Чехословаччині аграрної реформи, площа максимального землеволодіння була обмежена 250 га. За рахунок відчуженої решти земельні ділянки могли придбати окремі, досить заможні селяни або ж отримати колективи колишніх сільськогосподарських робітників та наймитів. При цьому, останнім 75 % необхідних для викупу коштів надавались державою у вигляді безвідсоткового кредиту. Станом на кінець 1924 р. із застосуванням відповідного механізму були створені 43 товариства із 2571 членом та 2066 га землі.

Пайовики таких товариств (так звані халупники) спільно викупували або орендували землю та обробляли її. Окрім цієї, поширення набрала й інша форма виробничого кооперування – створення колективних господарств колишніх робітників приватновласницьких економік на відчужених у останніх землях. До кінця 1924 р. таких артільей було створено близько 200 із загальною площею оброблюваних земель 3 тис. га. Вони активно використовували найману працю, що оплачувалась переважно на тих самих умовах, що й праця пайовиків, однак останні отримували ще й нарахування на пай [8, с. 25]. Всього у результаті аграрної реформи у країні виробничі кооперативи отримали 4200 га землі. Прикладом успішного ведення колективного господарства стали товариства «Рабін» та «Мніхове-Градїще». Наприклад, засноване 18 родинами (36 членів) колишніх робітників маєтку князя Шварценберга у Південній Чехії та надісланим урядом фахівцем-агрономом наприкінці 1922 р., товариство «Рабін» придбало 194,5га землі, на якій окрім пайовиків працювали щорічно 50–60 найманих працівників [7, с. 61–62]. Господарське, за наймом, ощадне та будівельне Товариство «Мніхове-Градїще», засноване 1923 р. на землях графа Вальдштейна, володіло 257 га землі. До його складу належала 41 родина пайовиків та працювали ще 70 найманих працівників. Залучена до обробітку землі, наймана праця оплачувалась на 15–20 % вище, аніж у сусідніх приватних господарствах. При цьому варто

відзначити, що проти його заснування активно виступили соціал-демократи та комуністи, що вбачали у такій формі самоорганізації колишніх сільсько-господарських робітників, заснованій за підтримки уряду аграристів, спробу «ослаблення єдиного пролетарського фронту» [2, с. 111–115].

Відтак, комуністам, що виявляли інтерес до цієї форми сільськогосподарської кооперації, так і не вдалось поширити у середовищі її членів – колишніх сільськогосподарських робітників – свій політичний вплив. Пояснювалось це активною участю, очолюваної аграристами, держави у їх створенні та функціонуванні. Як уже зазначалось, 75% необхідної для придбання землі суми їм надавалося державним Земельним банком, більшість обігових коштів, необхідних для початку ведення виробництва та придбання знарядь праці, також надходило у вигляді кредитів від контрольованих аграристами фінансових структур. Натомість, статuti відповідних товариств передбачали за державою широкі контролюючі функції, що здійснювались надісланим нею, і водночас повноправним членом таких кооперативів фахівцем агрономом. Останній, як і більшість аграрної інтелігенції країни на той час, зазвичай був переконаним прихильником ідей аграризму, а відтак гарантував ввірене йому господарство від комуністичної пропаганди та агітації [6, с. 57].

Заслуговує на увагу й досвід Угорщини, в якій одночасно із дуже помірною чисельністю промислових робітників, соціальна структура традиційно відзначалась значною кількістю наймитів та сільсько-господарських робітників, які володіли символічними ділянками землі. Упродовж 20-х років їх налічувалось у країні 760 тис. родин [142, с. 23]. Попри те, що представники місцевої комуністичної партії поклали особливі сподівання на здобуття підтримки зазначених верств, активність патрованої державою кооперації виявила тут свої позитивні результати. Так, важливим напрямком діяльності кооперації Угорщини у цей час, стала підтримка колишніх наймитів та сільськогосподарських робітників, що отримали після аграрної реформи земельні наділи. Спільною кредитних

товариств та Національною спілкою промислових кооперативів було створено мережу «дрібних сільських житлово-будівельних товариств». На цю форму кооперації покладалось завдання сприяння, щойно наділеному земельними ділянками, селянству, у розвитку власного господарства. Зокрема, вони мали забезпечувати «нових селян» кредитними ресурсами, будівельними матеріалами, а також їх консультування, щодо ведення власного господарства. Урядові кола не приховували, що одним із завдань відповідної політики була протидія поширенню впливу радикальних політичних сил, насамперед комуністів, у середовищі пролетаризованих верств села. Гаслом відповідної роботи було визначено: «захищай себе і не побажай нічого, що належить іншому» [142, с. 23].

Підтримка кооперативної «самопомогі» урядовими колами, в яких важливу роль відігравали представники колишньої Партії дрібних сільських господарів, надавала гаслу «захищай себе і не побажай нічого, що належить іншому» широку підтримку у масах сільського населення. За цих умов, основоположні принципи «класового згуртування» селянства, що проводились комуністичною партією не могли дати бажаного результату. Цей неприємний факт фіксувався і самими кооператорами-комуністами. Зокрема, вони були змушені визнати успішне поширення впливу, контрольованої Селянською спілкою кооперації, у середовищі не лише середньозаможного селянства, а й наймитів та колишніх сільськогосподарських робітників [142, с. 24–25]. В аграрній країні, якою на той час залишалася Угорщина, це різко обмежувало комуністичну перспективу та викликало прогресуючу зневіру у можливості ослаблення впливу аграристів у селянській кооперації.

Як бачимо, наслідком взаємодії аграристських партій та селянської кооперації Чехословаччини та Угорщини, стало обмеження можливостей поширення комуністичного впливу у середовищі малоземельного селянства та наймитів. Це досягалося підтримкою розвитку у їх середовищі різних форм кооперативної взаємодопомоги та виробничої кооперації. У такий спосіб мало заможне селянство отримувало сподівання на можливість

поліпшення свого матеріального становища та перетворення на самостійних господарів, а відтак, уникало участі у пропонованих комуністами радикальних формах боротьби. Масштаби поширення цього визнавались як серйозна загроза розширенню впливу не лише комуністами, а й соціал-демократами, які займали однаково негативну позицію щодо залучення наймитів та сільськогосподарських робітників до «насаджуваних» аграристами кооперативних форм взаємодопомоги.

Складнішими були взаємини аграристів із споживчим кооперативним рухом міського населення. Особливо яскраво це виявило себе в Чехословаччині, де пояснювалось низкою обставин. З одного боку, на доктринальному рівні заперечувалась доцільність існування споживчих товариств на селі, що суперечило б принципу «село – одна сім'я». У результаті, ця форма кооперування була поширеною лише у місті, а її соціальний склад був чужим ідеалам аграризму. З іншого боку, відстоюючи інтереси сільського господарства та намагаючись подолати «ножиці цін» на аграрну й промислову продукцію, уряд аграристів проводив політику високих імпорتنих мит на продовольчі товари і водночас стабілізував ціни (на окремі промислові товари вони навіть знижувались) на промислові товари у середині країни. Такі кроки негативно вплинули на становище споживчої кооперації. Остання змушена була продавати закуплені раніше товари за нижчими цінами, адже дефляція зумовила зниження розмірів номінальної заробітної платні у робітничому середовищі – основному серед покупців кооперативних магазинів.

Подібна урядова політика викликала невдоволення навіть у середовищі поміркованої частини кооперативних функціонерів у споживчому русі. Уже під час IV конгресу Спілки німецьких споживчих кооперативів Чехословаччини, що проходив 14–15 червня 1924 р., член правління Спілки соціал-демократ С. Лоренц різко розкритикував діяльність аграристського уряду. Звинувачення в основному стосувались зростання податкового тиску, вибіркової державної підтримки кооперації, де пріоритет відводився сільсько-

господарській та виробничій. При цьому, влада звинувачувались у повному ігноруванні проблем споживчого кооперативного руху [182, с. 156–157]. За цих обставин, підтримку більшості кооператорів, знаходила позиція комуністів щодо радикальної протидії державній політиці. Наприклад, конфронтація споживчої кооперації та аграристського уряду чітко прослідковується в ухвалених зазначеним з'їздом резолюціях. Показовим було й те, що резолюції про захист мита на сільськогосподарську продукцію, які були спрямовані проти політики аграріїв, у цей час демонстрували єдність соціал-демократичного та комуністичного крила. У зверненні до уряду ставилась вимога відмови від діючої митної політики в цілому, залучення «представників споживачів» (під ними розумілись споживча кооперація та профспілки) до вирішення усіх питань, пов'язаних із митами [182, с. 159–160].

Врешті, на початку 1925 р. центральні органи обох Спілок споживчої кооперації (чеської та німецької) Чехословаччини надіслали прем'єр-міністру та міністру продовольства декларацію, у якій пропонували уряду вжити заходів для зниження цін на продукцію сільського господарства на внутрішньому ринку країни. Зокрема, передбачалась організація фонду зернових продуктів, які мали викидатись на ринок з метою зниження внутрішніх цін, а також введення тимчасової заборони на експорт ячменю і хмелю для забезпечення достатнього рівня виробництва у пивоварній промисловості [199, с. 67]. Зрозуміло, що подібні дії суперечили б інтересам селянства, а відтак були проігноровані урядовими колами. Натомість, споживчій кооперації було запропоновано розширення державної фінансової підтримки. Соціал-демократична більшість правління погодилась із пропозицією уряду, хоч і не відмовлялися від подальшого відстоювання інтересів споживчої кооперації.

Натомість, проблема митної політики стала ключовим питанням кооперативного життя з допомогою якого комуністи намагалися посилити свої позиції серед членів кооперації. Поміrkована соціал-демократична більшість кооперативних конгресів реагувала на відсутність уваги уряду

аграристів до проблем робітничої кооперації у межах конструктивного підходу. Це зумовлювалось входженням соціал-демократів до правлячої в країні коаліції. Методами тиску було ухвалення резолюцій протесту проти підвищення мит, які надсилались до керівництва парламенту. Проте, після чергового переформатування правлячої коаліції у 1926 р. соціал-демократи опинилися в опозиції. У цьому статусі вони знаходились до кінця 1929 р. У зв'язку з цим, можливості впливу на урядову політику, що продовжувала визначатися аграристами, зменшилися.

Водночас, у самому споживчому кооперативному русі загострилася боротьба за вплив між соціал-демократами та комуністами. Комуністичні делегати кооперативних форумів, критикуючи правління за «пасивність», намагались під приводом спротиву митній політиці уряду втягнути кооперацію у фарватер політики Комінтерну на створення «єдиного фронту». Наприклад, під час Конгресу німецької Центроспілки у Карлсбаді у червні 1926 р., замість внесеної правлінням декларації, яка передбачала рішучий протест та закликала споживчий кооперативний рух країн до «енергійного спротиву» митній та податковій політиці уряду, комуністи пропонували внести до резолюції положення про скликання спільної установчої конференції усіх радикальних організацій, що «знаходяться на точці зору класової боротьби». Коли ж подібна спроба політичної радикалізації цілком прогнозовано була відкинута соціал-демократичною більшістю конгресу, це було інтерпретовано як небажання вживати дієвих заходів для захисту інтересів робітників [146, с. 25–26]. Зрозуміло, що за таких обставин достатніх можливостей вплинути на коригування соціально-економічної політики уряду очолюваного аграріями у бік ширшого інтересу споживчої кооперації не було, а відтак урядовий курс, як ми бачили вище, був спрямований на пріоритетний розвиток її сільськогосподарської форми.

В Угорщині, повернувши контроль над сільськогосподарською кооперацією, урядова коаліція перейшла до звуження впливу радикальних прокомуністичних кооперативних функціонерів у робітничій кооперації

країни. У 1921 р. прем'єр-міністр Угорщини призначив уповноваженого для проведення перевірки зловживань під час виборів до правління Всезагальної робітничої споживчої спілки у Будапешті. Результати ревізії, оприлюднені уповноваженим, виявили порушення законодавства, зокрема, спілка приймала на службу чиновників, звільнених за комуністичну пропаганду, брала участь у опосередкованому фінансуванні політичних організацій. За цих умов, аби уникнути репресії, нове соціал-демократичне керівництво пішло на компромісні домовленості з урядом, які надавали йому можливість делегувати до правління Спілки шість своїх представників, які мали контролювати аполітичність її діяльності. Після цього взаємини між урядом та Всезагальною спілкою нормалізувалися, вона навіть почала отримувати від держави значні кредитні ресурси [73, с. 86–89].

Як бачимо, представники консервативного крила селянського руху не приділяли належної уваги розвитку міської споживчої кооперації. Зокрема, ігнорування очолюваним аграристами урядом Чехословаччини інтересів останньої призвело до того, що його взаємини із споживчим рухом країни впродовж 20-х років були наповнені конфліктами. Лише за умов входження соціал-демократів до правлячої у країні коаліції, вимоги контрольованої ними споживчої кооперації частково враховувались. Проте, навіть за таких політичних обставин, Республіканська партія не поступалася своїми пріоритетами, як то: аграрним протекціонізмом, стабілізацією валюти, преференціями державної підтримки, саме сільськогосподарської кооперації тощо. Усі ці заходи обмежували можливості споживчої кооперації, викликали різні форми протесту з її боку. Однак, спроби використання невдоволення політикою аграристів для політизації кооперативного руху, його втягування в фарватер політики Комінтерну, які здійснювались комуністичною меншістю у другій половині 20-х років, викликали несприйняття соціал-демократичної більшості, яка змушена була зосередитись на нейтралізації спроб розколу споживчої кооперації.

Водночас, порівнюючи результати кооперативної політики радикального та консервативного аграризму, слід відзначити, що усі дослідники, незалежно від оцінок ними цих політичних сил, сходяться на думці, що Чехословацька республіканська партія землеробів та дрібних селян у досліджуваній період приділяла кооперації найбільшу серед усіх аграристських партій увагу. В результаті цього, їй вдалося витіснити із керівних органів селянської кооперації усі інші політичні сили, а кооперативний рух став потужною соціально-економічною базою її впливу в країні. На нашу думку, це пояснювалось найбільш адекватним до реалій часу, максимально прагматичним підходом до розвитку кооперації, що різко контрастував із ідеалістичними проектами «кооперативної держави» дрібних та середніх селян у прихильників радикального крила аграристського руху. З цього приводу керівник чехословацького сільськогосподарського кооперативного центру і, водночас, один із керівників селянської партії Я. Кліндер, виступаючи на черговій конференції міжнародного об'єднання аграрних партій Центральної та Південно-Східної Європи – Зеленого Інтернаціоналу – у 1930 р., заявив, що принципом кооперативної політики було надання пріоритету саме найуспішнішим господарям: «...хто має більше товарів, той господар у кооперативі». Водночас він наполягав, що допомога держави має надаватись кооперації саме з метою підтримки найбільш «життєздатних» товарних господарств. У такий спосіб лише й можна було протидіяти аграрній кризі, зміцнювати позиції сільського господарства та селянства в економіці країн Центральної та Південно-Східної Європи [230, с. 207].

Водночас, Кліндер закликав представників інших партій Зеленого Інтернаціоналу приділяти більш серйозну увагу організації сільськогосподарських кооперативів, очолювати їх керівництво та здійснювати контроль над їх роботою, спираючись саме на успішний досвід кооперативної політики аграристів у Чехословаччині [230, с. 207–208]. Проте, можливості апробації чехословацького досвіду аграрними партіями Румунії та Болгарії з'явилися лише після їх повернення до влади, що співпало із поширенням у цих країнах

руйнівних наслідків світової економічної кризи 1929–1933 рр. За цих обставин ухвалений відразу після створення однопартійного уряду Націонал-цараністів наприкінці 1928 р., Закон про реорганізацію селянської кооперації та політика сприяння кооперативному руху болгарського селянства, що здійснювалась створеним у 1931 р. коаліційним урядом за участі БЗНС, мали уже інші результати, аніж отримані Республіканською партією землеробів та дрібних селян Чехословаччини за умов стабільного економічного розвитку цього періоду.

Підсумовуючи проаналізований у розділі матеріал, відзначимо, що можливості реалізації програми суспільної модернізації у різних селянських партій Центральної та Південно-Східної Європи були нерівними. Вони залежали від комплексу об'єктивних та суб'єктивних факторів, що лежали в соціально-економічній та суспільно-політичній площині. З одного боку, неоднаковою була відносна вага селянства у структурі населення країн регіону, а також його соціальна структура. З іншого, аграрні партії функціонували за умов різних політичних систем, від широкої парламентської демократії у Чехословаччині, до конституційної монархії із невисоким рівнем розвитку парламентаризму, в Югославії. Ці фактори доповнювались неоднорідністю самого селянського політичного руху, яка відображалась у співіснуванні окремих аграристських партій-суперників (наприклад Польща) або внутрішніх суперечностях, що теж поступово призводили до розколу (наприклад Болгарія). За таких обставин, вони виявлялись нездатними протидіяти встановленню військових авторитарних режимів, що мало місце в Болгарії 1923 р. та Польщі – 1926 р. Соціально-економічні та політичні обставини знайшли своє відображення і в особливостях розвитку кооперативного руху Центральної та Південно-Східної Європи. Він був позначений організаційною неоднорідністю. Якщо в Угорщині усі види кооперації були інтегровані до загальнонаціонального кооперативного центру, у Чехословаччині та Польщі процеси консолідації тривали, нашттовхуючись на політико-ідеологічні суперечності між тими політичними силами, які

контролювали ті чи інші центри, то у Болгарії кожна партія намагалась створити власні кооперативні об'єднання.

Ці особливості наклали свій відбиток на можливості реалізації аграристами програми суспільної модернізації у цілому та її кооперативної складової, зокрема. На початку 20-х років найсприятливіші умови склалися для Болгарської землеробської спілки, яка здобула абсолютну більшість місць у парламенті країни та сформувала однопартійний уряд, та Республіканської партії землеробів і дрібних селян Чехословаччини, що посідала провідні позиції в усіх урядових коаліціях у цей період. В Угорщині після створення на основі Партії дрібних сільських господарів владної «Партії єдності», аграристи мали можливості впливати на державний курс, проте були обмежені її хортиським керівництвом. Натомість, у Румунії, і особливо Королівстві сербів, хорватів та словенців, популярні серед населення селянські партії взагалі не мали можливостей для впровадження в життя своїх теоретичних положень.

Прагнучи форсувати розбудову «кооперативної держави» як гарантії подолання виробничих суперечностей капіталістичного суспільства та перерозподілу національного багатства на користь дрібних виробників, лідери Болгарської землеробської народної спілки не приділили належної уваги життєздатності, створюваних за державної підтримки структур, на випадок втрати ними політичної влади. Цей фактор дав про себе знати після червневого перевороту 1923 р. Досвід функціонування створеної у рамках суспільного експерименту болгарських аграристів кооперативної мережі після втрати ними політичної влади засвідчив її недостатню життєздатність за умов відсутності державної підтримки. Після того, як БЗНС опинилась в опозиції, контрольовані нею кооперативні центри почали втрачати позиції в економіці країни. Вагомою причиною цього стала не стільки політика нових урядів Цанкова-Ляпчева, скільки активна політична фрагментація кооперативного руху під час правління Землеробської спілки, яка поглиблювалась з

огляду на спроби форсування розвитку «кооперативної держави» без урахування прагматичного інтересу власницького селянства.

Більш успішними виявились спроби залучити потенціал кооперації для соціально-економічних перетворень в інтересах селянства, які здійснювались представниками консервативного крила аграризму у Чехословаччині та Угорщині. Тісна взаємодія селянської кооперації із правлячими у країні аграрними партіями забезпечувала сільськогосподарській кооперації преференції у розвитку. Щоправда, необхідність їх узгодження із партнерами по коаліції гальмувала цей процес. Важливим результатом політики аграристів у селянському кооперативному русі країни стала консолідація слов'янської та німецької частини у загальнодержавному кооперативному центрі. В сільській місцевості корпоративно замкнуті селянські універсальні кооперативи не залишали можливості для поширення самостійної споживчої кооперації. При цьому вони перебирали на себе більшість їх функцій. У результаті закупівельно-збутова кооперація фактично перетворилась на монопольного торговельного оператора на аграрному ринку, що швидко збільшувало її економічну вагу. Водночас, отримані фінансові ресурси інвестувались у суміжні галузі агропромислового комплексу. Політика пріоритетного розвитку селянської кооперації, що здійснювалась чехословацькими аграристами з використання своїх позицій в урядовій коаліції, сприяла швидкому розвитку найбільш перспективних напрямів кооперації: електрифікаційних та молокопереробних товариств. В Угорщині Центральна кредитна кооперативна спілка отримала від уряду доручення щодо проведення експортних, імпорتنих та внутрішніх фінансових операцій. Зі свого боку, держава взяла участь у значному розширенні її основного та запасного капіталів. Кооперативні центри отримували державну підтримку у вигляді пільгових кредитів, торговельних преференцій тощо. Водночас, вони отримували можливість розширювати сферу власної діяльності, поступово проникаючи у суміжні переробні галузі.

Важливим наслідком взаємодії аграристських партій та селянської кооперації Чехословаччини та Угорщини у соціально-політичній сфері стало обмеження можливостей поширення комуністичного впливу у середовищі малоземельного селянства та наймитів. Це досягалося підтримкою розвитку у їх середовищі різних форм кооперативної взаємодопомоги та виробничої кооперації. У такий спосіб малозаможне селянство отримувало сподівання на можливість поліпшення свого матеріального становища та перетворення на самостійних господарів, а відтак, уникало участі у пропонованих комуністами радикальних формах боротьби. Масштаби поширення цього визнавались як серйозна загроза розширенню впливу не лише комуністами, а й соціал-демократами, які займали однаково негативну позицію щодо залучення наймитів та сільськогосподарських робітників до «насаджуваних» аграристами кооперативних форм взаємодопомоги.

Складнішими були взаємини аграристів із споживчим кооперативним рухом міського населення. Особливо яскраво це виявило себе в Чехословаччині, де пояснювалось певними обставинами. З одного боку, на доктринальному рівні заперечувалась доцільність існування споживчих товариств на селі, що суперечило б принципу «село – одна сім'я». У результаті ця форма кооперування була поширеною лише у місті, а її соціальний склад був чужим ідеалам аграризму. З іншого боку, відстоюючи інтереси сільського господарства та намагаючись подолати «ножиці цін» на аграрну й промислову продукцію, уряд аграристів проводив політику високих імпорتنих мит на продовольчі товари і водночас стабілізував ціни на промислові товари в середині країни (на окремі навіть знижувались). Такі кроки негативно вплинули на становище споживчої кооперації. Остання змушена була продавати закуплені раніше товари за нижчими цінами, адже дефляція зумовила зниження розмірів номінальної заробітної платні у робітничому середовищі – основному серед покупців кооперативних магазинів.

РОЗДІЛ 5

ПОЛІТИКА КОМУНІСТІВ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КООПЕРАТИВНОМУ РУСІ

Перш ніж перейти до розгляду політики комуністів у європейському кооперативному русі варто зазначити, що її специфіка визначальним чином залежала від того, чи знаходились вони при владі, чи лише вели боротьбу за встановлення «диктатури пролетаріату». Адже в останньому випадку кооперація не розглядалась з точки зору можливого її використання для реалізації суспільних перетворень, а оцінювалась як інструмент радикалізації охопленого нею населення.

Історично першим був досвід використання кооперації у соціально-економічних перетвореннях у радянських республіках колишньої Російської імперії. Пріоритетною для більшовиків була споживча кооперація, розвиток якої мав завершитись встановленням монопольних позицій у роздрібній торгівлі, а відтак підготувати поступову відмову від товарно-грошових відносин і перехід до системи централізованого розподілу товарів серед населення. Розроблений В. Леніним проект передбачав розбудову на основі кооперативної мережі так званого «загальнонаціонального кооперативу». Усе населення країни зобов'язане було вступити до споживчих товариств. Це мало доповнюватись такими недемократичними принципами як одержавлення (націоналізація) громадських за формою споживчих кооперативів, монополізмом окремо взятих «товариств» на відведеній їм території [319, с. 120–121]. Компартійне керівництво відверто демонструвало несприйняття базових кооперативних принципів і насамперед самостійності кооперації, її незалежності від державних структур [246, с. 117].

Проте, відсутність широкої соціальної бази більшовицького режиму підштовхувала до тимчасового компромісу з найбільш чисельною та впливовою у пореволюційній Росії громадською організацією. У результаті, лідери кооперативного руху погодились на вимогу В. Леніна щодо поста-

чання кооперацією усього населення країни споживчими товарами на однакових умовах, незалежно від того, чи були вони її членами. Натомість, згідно із затвердженням Радою народних комісарів РСФСР 12 квітня 1918 р. декретом «Про споживчі кооперативні організації», їх відносини з державою залишалися формально договірними, зокрема, було збережено внутрішню автономію та демократичні принципи формування членської бази [35, арк. 30; 65, с. 91–92].

Зміцнення власних позицій у кооперативному русі російські комуністи розпочали з робітничої кооперації, яка в серпні 1917 р. організаційно оформилась у Всеросійську раду робітничої кооперації. Уже під час третього її з'їзду в грудні 1918 р., В. Ленін заявив, що «...вихід один – злиття кооперації з радянською владою» [274, с.351], а Всеросійська Рада робітничої кооперації перетворилася на знаряддя політики РКП(б) у кооперативному споживчому русі країни [40, арк. 7]. У результаті у комуністів з'явилася можливість наступу на незалежну кооперацію з двох боків: шляхом нормативно-правового тиску контрольованого ними державного апарату з метою включення до складу кооперативів «класово близьких» незаможних елементів у містах та селах; а також шляхом використанням робітничих кооперативів, які входили до загально споживчих кооперативних об'єднань на місцях [40, арк.8]. Важливу роль у процесі здобуття домінуючого впливу комуністів у російській споживчій кооперації мали відіграти антидемократичні постанови Вищої ради народного господарства щодо позбавлення права голосу у виборах до керівних органів усіх членів, які користувались найманою працею, а також тих, хто жив на «нетрудові заходи», займався торгівлею, був священиком, поліцейським. Проте усі ці заходи лише передували вирішальному удару по кооперації навесні 1919 р. [40, арк. 8].

Активізація більшовицького керівництва щодо остаточного підпорядкування кооперації відбулась під час чергового конгресу споживчої «Центро-спілки» наприкінці січня 1919 р. Провокований режимом розкол кооперативного руху на робітничий та «загальногромадянський» не відбувся

лише внаслідок переходу до прямого декретування одержавлення споживчої кооперації. На черговому засіданні РНК 27 лютого 1919 р. було ухвалено рішення відмовитись від організаційного виокремлення робітничої кооперації із «Центроспілки» та зосередити увагу на примусовій реорганізації її правління з метою його швидкого і повного опанування комуністами [38, арк. 3, 24–26]. 20 березня 1919 р., з ініціативи В. Леніна РНК СРСР видала «Декрет про споживчі комуни», яким на уніфіковану з адміністративно-територіальним устроєм систему «кооперації-комуни» було покладено завдання виконання вказівок державних органів [66, с. 503–507]. За мережею кооперації на всіх рівнях – від низових осередків до Центральної спілки – встановлювався контроль продовольчого відомства РНК – Наркомпроду. Відповідний пункт забезпечувався введенням до їх правлінь представників держави із правом «вето» на будь-які рішення. Окрім того, згідно із березневим декретом РНК система споживчої кооперації ставилась у тотальну фінансову залежність від держави. З одного боку, були скасовані пайові та вступні внески, з іншого, – усі необхідні фінансові ресурси надавались виключно державою. Залишки «громадської форми» кооперації скасовувались згідно із пунктом про примусове членство усіх жителів відповідної адміністративної одиниці у створеній на основі злиття розташованих там споживчих товариств комуни [30, арк. 1-1зв; 63, с. 48–49].

Водночас, сільськогосподарська та кустарна кооперації у перші роки після жовтневого перевороту, ігнорувалися російськими комуністами. На відміну від споживчої, спроб їх одержавлення вони не робили. Це зумовлювалося як розгортанням зазначеного вище конфлікту із найбільш «класово-близькою» формою кооперації, так і прагненням уникати додаткових конфліктів із об'єднаннями дрібновласницьких верств населення (кустарів та селян). Натомість, у серпні 1918 р. в сільськогосподарській кооперації активувались процеси організаційної консолідації, що завершилися створенням у грудні Всеросійської спілки зі збуту та постачання сільського господарства знаряддями виробництва («Сільськоспілка») та Ради об'єднаної сільськогосп-

дарської кооперації як ідейного центру селянського кооперативного руху. Більшість членів Ради формувалась «Сільськоспілкою» (50% обирались його з'їздом, а ще одного призначало правління), решта делегувалась іншими сільськогосподарськими кооперативними центрами [20, арк. 244–245; 29, арк. 2–19; 174, с. 36–37].

У подальшому заходи щодо одержавлення сільськогосподарської кооперації здійснювались шляхом її інтеграції до уже опанованої режимом споживчої кооперації. Наприкінці 21 січня 1920 р. було видано декрет РНК РСФСР «Про об'єднання усіх видів кооперативних організацій» [39, арк. 4], яким кооперацію було визнано «...кращим технічним апаратом для здійснення державних завдань у галузі розподілу та частково заготівель», і водночас наголошено, що «деякі види кооперації» (йшлося про сільськогосподарську та кустарно-промислову) досить часто відображають інтереси класових ворогів. Відтак було ухвалено рішення про злиття сільськогосподарської, кредитної та промислової кооперації із раніше одержавленою споживчою [67, с. 147–149]. За допомогою консолідованої у такий спосіб кооперації, більшовицьке керівництво розраховувало перевести соціально-економічне життя в країні на безпосередній продуктообмін, ліквідувати товарно-грошові відносини у країні. Замість центрів сільськогосподарської кооперації із переданих Центроспілці усіх видів селянських кооперативів було створено окрему Сільськогосподарську секцію. 1 червня 1920 р. Головний комітет у кооперативних справах Наркомпроду ухвалив відповідну постанову [9, арк. 1-1зв]. Партійні інструкції на місцях про роботу в сільськогосподарській кооперації завдання цього кроку визначали таким чином: щоб об'єднання заможних селян у сільському господарстві та кустарній промисловості припинили своє існування і злились із губернськими спілками (секціями) Центросоюзу. На партійні організації на місцях покладалося завдання сприяти підпорядкуванню різних видів сільськогосподарських та промислових кооперативів спілкам споживчих товариств [32, арк. 9].

З переходом до НЕПу, кооперація стала розглядатися у фокусі її використання, як інструменту партійно-державної політики у збуто-постачальницькій галузі за нових ринкових умов. В. Ленін спробував адаптувати до соціалістичних реалій кооперативістську ідею всезагального кооперування. Однак, на відміну від кооперативістів, які вбачали наслідком всеохоплюючої системи кооперації – особливий «кооперативний лад», лідер російських комуністів, розраховував, що за умов політичної диктатури однієї партії, всезагальне кооперування вдасться використати для переходу від дрібної приватної до загальнонаціональної соціалістичної власності. За цих обставин, весною 1921 р. кооперація отримала можливості для повернення до своїх принципів економічної діяльності. Відбулося зовнішнє відновлення окремих кооперативних центрів, що мали символізувати розширення можливостей для громадської активності. Декрет РНК «Про споживчу кооперацію» від 7 квітня 1921 р. повернув їй право закупівельно-збутової діяльності [84, с.150]. Декретами РНК РСФСР від 7 липня та 16 серпня 1921 р. «Про промислову кооперацію» та «Про сільськогосподарську кооперацію» відповідно, проголошувалось відновлення організаційної самостійності означених видів кооперації [87, с.322; 88, с.434]. Впродовж непівської доби кооперативний рух європейських радянських республік репрезентували (окрім українського такі російські та білоруські центри: «Центро-спілка», «Белкоопспілка», «Сількоспілка», «Всекопромспілка», «Белкуст-промспілка», «Всекоопбанк» та центри малочисельних видів кооперації [59, с. 121, 154, 201, 273, 393, 427, 748].

Водночас, прагнення комуністичної партії обмежити самостійність відновлених кооперативних об'єднань, поширити свій вплив в органах управління лише посилилось. Впродовж НЕПу діяльність споживчої кооперації декретувалось вищим партійним керівництвом. Постанови пленумів ЦК РКП(б) були головним керівництвом для дій «виборних» органів останньої. Не поспішали відмовлятися більшовики й від ідеї «загальнонаціонального кооперативу». Наприклад, у травні 1922 р. В. Ленін у

відповідь на звернення голови Центроспілки Л.Хінчука щодо можливості добровільного членства заявив: «Кооперація має залишитися обов'язковою у сенсі членства. Це нам потрібно для майбутнього» [298, с. 52–53]. Лише 24 вересня 1923 р. пленум ЦК РКП(б), розглянувши подані ЦВК і РНК проекти постанов по споживчій кооперації, ухвалив рішення про реформування її роботи. Вперше від часу «комуністичного штурму» було визнано переваги добровільного членства. Комуністичне керівництво країни змушене було констатувати, що за умов динамічних міграцій населення збереження обов'язковості «приписки» усього населення окремих територій до визначеного товариства неодмінно зумовлювало б появу «мертвих душ», обмеженість масштабів реального кооперування населення країни. Рішення Центрального комітету партії було оперативно імплементоване під час чергової, дев'ятої сесії Центроспілки, що пройшла у вересні того самого року [233, с. 197–198].

Проте розширення господарчих можливостей кооперативного руху не змінило ставлення комуністів до його місця у суспільно-політичному житті країни. Водночас, у зв'язку із відносним «роздержавленням» кооперації та зростанням її ролі у житті країни механізми її контролю з боку компартії зазнали певної трансформації. Створена 1921 р., спеціальна партійна комісія, що займалася питаннями кооперативного будівництва, була в квітні наступного року реорганізована на Постійну кооперативну нараду при ЦК РКП(б). Цим органом регулярно фіксувалася інформація про особливості розвитку кооперативного руху в країні [113, с. 2]. Найбільш насиченою партійними кадрами у 20-х роках залишалась російська споживча кооперація. Попри певне послаблення присутності комуністів серед членів Правління Центросоюзу, до РКП(б) належали 2/3 його складу. Близько 10 % становили комуністи серед усіх співробітників апарату [70, с. 64]. Щоправда комуністи мали більшість лише у правліннях губернських спілок. Що ж стосується первинних об'єднань, то вони, як і раніше, залишалися під контролем так званих «старих кооператорів». Подібний стан пояснювався відсутністю

комуністичних функціонерів у середовищі досвідчених кооператорів [33, арк. 34]. Ще менш значною була частка комуністів у керівних органах сільськогосподарської кооперації. Навіть за даними на 2 грудня 1924 р., відсоток насиченості комуністами сільського кооперативного апарату у більшості районів не перевищував 15–20% [246, с.146]. Відтак, у 1925 р. для роботи у сільськогосподарській кооперації було спрямовано 1,7, а потім ще 4 тис. комуністів і 2 тис. комсомольців [310, с. 74].

Санкціонувавши відновлення кооперації дрібновласницьких верств населення, російські комуністи зіштовхнулися із проблемою забезпечення власного впливу в ній. На Установчому з'їзді Всеросійської спілки сільськогосподарської кооперації, що проходив 20–24 серпня 1921 р., до складу правління і ради були обрані у переважній більшості авторитетні «старі» кооператори, що виступали за вихід із під партійно-державного контролю, відновлення повної самостійності російського кооперативного руху [13, арк. 23; 20, арк. 108–109; 157, с. 9]. Поміж іншим це пояснювалось тим, що на момент його скликання не було завершено процес ліквідації так званої Сільськогосподарської секції «Центроспілки» внаслідок чого право вирішального голосу отримали лише 7 делегатів від тих об'єднань сільськогосподарської кооперації, а 5 представників регіональних секцій Сільгоспсекції Центроспілки користувались лише дорадчим голосом. За цих умов більшовицьке керівництво прагнуло зміцнити свої позиції в керівних органах шляхом делегування представників державних органів. 22 серпня 1921 року заступник наркома землеробства І. Теодорович від імені колегії НКЗ висунув вимогу про надання відомству 2 місць у правлінні. Проте відповідний ультиматум було відхилено [20, арк.159, 165-167]. В результаті до правління представники НКЗ так і не увійшли. Проте, згідно із декретом від 17 травня 1921 року, яким санкціонувалось відновлення сільськогосподарської кооперації, затвердження її статуту ВЦВК потребувало попередньої візи Наркомзему. За цих обставин, недосягнення компромісу із цією державною

структурою загрозувало самій можливості відновлення функціонування сільськогосподарської кооперації [20, арк. 166-168 зв].

Результатом переговорів з цього приводу стало бажане для режиму введення двох представників відомства (А. Лежава та П. Месяцев) до складу ради «Сільськоспівки» (складалася із 17 членів) [13, арк. 23]. Під час наступного з'їзду в жовтні 1922 р. комуністам, використовуючи методи адміністративного тиску вдалося довести частку делегатів від РКП(б) до 40 % (на серпневому 1921 р. їх було лише 3 %). Головним чином, цьому сприяло делегування великої кількості представників нечисленних «виробничих кооперативів». У результаті, у правління з 10 членів чотири були комуністами, а в Раді з 27 членів – 12 [16, арк. 25; 21, арк. 1–22; 33, арк. 23–25]. Уже в 1923 р. в правлінні «Сільськоспівки» половина членів була більшовиками. У наступному році – уже більшість. Подібна тенденція спостерігалася і в інших виборних органах сільськогосподарської кооперації, де частка комуністів у 1924 р. перевищила 60% [34, арк. 10–15, 18–21, 28]. У результаті уже під час другого з'їзду уповноважених, що проходив 22–27 лютого 1924 р., президію очолював згаданий нами вище функціонер Наркомзему І.Теодорович, а серед її членів фігурували такі комуністи як П.Месяцев, А.Анцелович (голова Всеробітземлісу), А.Лежава (Нарком внутрішньої торгівлі) тощо. До складу «почесної президії» було обрано далеких від кооперації партійно-державних функціонерів, таких як М. Калінін, Л. Каменев, А. Смирнов (Нарком землеробства), О. Риков, А. Цюрупа [22, арк. 1–5; 24, арк. 1–2].

Поява можливостей для відновлення самодіяльності, поєднанні із преференціями, які надавалися державою кооперації, порівняно із приватною торгівлею, сприяли її динамічному розвитку впродовж НЕПу. Зокрема, споживча її форма, на яку режим покладав завдання підготовки до усупільнення торгівлі до середини 20-х років (на 1925/26 господарчий рік) контролювала 39% усього товарообігу в СРСР. Загальний обсяг кооперативної торгівлі сягнув 6,9 млрд. крб. До 1 жовтня 1926 р. до «Центроспівки»

входили кооперативи із загальною чисельністю пайовиків у 11,4 млн. осіб [193, с. 25]. На відміну від міста, де поряд із кооперативною торгівлею поступово впроваджувалась безпосередньо державна торговельна мережа, на селі споживчій кооперації відводилась головна роль у витисканні приватного підприємництва. Частка кооперованих нею селянських господарств за результатами 1925/26 господарчого року сягнула 24,5 %, зокрема у Росії – 25,3 %, Білорусі – 21,7 % [5, арк. 11]. Водночас, режим докладав адміністративних зусиль для пришвидшеного розвитку споживчої кооперативної мережі у аграрних регіонах. Так, у Білорусі за рік (з 1 жовтня 1925 до 1 жовтня 1926 р.) чисельність членів у сільській мережі «Центроспілки» зросла на 43%, пайового капіталу – на 91 % [159, с. 45–46]. За рахунок активного обслуговування некооперованого населення було досягнуто майже двократне зростання товарообігу споживчої кооперативної мережі Білорусі (120 млн. крб. у 1925–1926 рр. проти 63 млн. крб. у 1924–1925 рр.) [159, с. 45–46].

У другій половині 20-х років в СРСР процес швидкого, проте зазвичай формального зростання членської бази споживчої кооперації, тривав. Якщо у 1927 р. було кооперовано 16 млн. осіб, то у 1928 р. уже 22,7 млн. При цьому, щоправда, випереджаючими темпами розвивалась споживча кооперація України. Російська та білоруська значно повільніше. Так, у 1927–1928 рр. зростання кількості членів по СРСР становило 42 %, Україні – 45 %, натомість у Росії – 40%, а Білорусі – 13 %. Серед членів споживчої кооперації у другій половині 20-х років уже домінувало сільське населення. Так, у жовтні 1928 р. воно налічувало 13,7 із 22,7 млн. При цьому лише за два роки (жовтень 1926 по жовтень 1928 р.) чисельність селян, залучених у систему споживчої кооперації, зросла майже вдвічі з 7,26 до 13,72 млн. (на 90 %). У результаті, станом на кінець 1928 р. частка охопленого нею селянства сягнула в РСФСР 55 %, а БСРР – 40,3 %. У контексті партійних пріоритетів серед залучених до споживчої кооперації селян, непропорційну частку становили малозаможні. Серед залучених за цей час 6,46 млн. членів їх налічувалося 2,4 млн. (майже 40 %) [59, с. 93, 95].

За умов зміцнення позицій споживчої кооперації у роздрібній торгівлі, держава, більше розглядає її як потенційного донора запланованих соціалістичних перетворень у промисловості. Фінансове відомство СРСР не лише розпочало у 1925 р. забирати надані раніше 22 млн. крб. довгострокових кредитів, а й зменшило щорічні асигнування «Центроспілки» у 2,5 раза (з 25 до 10 млн. крб.). Масштабність означених сум стає зрозумілою з огляду на розміри капіталів споживчої кооперації, що обмежувались 470 млн. крб. При цьому за 1925/26 р. пайові внески членів становили 45 млн. крб. Ще 15 млн. були залучені у вигляді вкладів сільського населення [193, с. 24]. З 1928/29 фінансово-економічного року рішенням РНК СРСР було ухвалене рішення про збільшення податкового навантаження та споживчу кооперацію. Прибутковий податок зріс майже вдвічі (з 12 до 20 %) [220, с. 63].

З перших років НЕПу динамічно розвивалася сільськогосподарська кооперація СРСР. Якщо влітку 1921 р. налічувалось менше 600 сільськогосподарських кооперативів, то вже до початку 1922 р. їх чисельність зростає у 20 разів (12 тис.), а до липня 1922 р. досягнула 19273 кооперативів [27, арк. 6–7]. Якщо на 1 січня 1923 р. в об'єднаних «Сільськоспілці» кооперативах нараховувалося 2,2 млн. членів, то через 1,5 року (1 липня 1925 р.) – 3,9 млн. [176, с. 74]. За умов підпорядкування «Сільськоспілки» компартиїному контролю, відбулося й зміцнення її позицій в російській сільськогосподарській кооперації. Так, влітку 1923 р. поза об'єднанням залишалися лише 38 із 345 різнорівневих регіональних та спеціальних спілок [162, с.8]. Якщо кількість кооперованих сільськогосподарською кооперацією членів у другій половині 1922 р. скоротилася на 206 тис. (з 2,4 до 2,2 млн.), то об'єднаних у системі «Сільськоспілки» зросло на 320 тис. (з 1,85 до 2,17 млн.) [157, с. 9]. Випереджаючими темпами йшло зростання чисельності сільськогосподарських кредитних товариств (з 7,2 тис. на 1 липня 1924 р. до 12 тис. на 1 липня 1925 р.). При цьому, загальна чисельність товариств по країні зростає лише на 4000 (з 25 до 29 тис.) [176, с.74-75]. Все це було наслідком широкого розмаху селянської ініціативи на місцях. Так, за умов

стабільності карбованця пересічний баланс кожного товариства зріс із 12 до 30 тис. крб. (у 2,5 раза) за рік (з 1 липня 1924 до 1 липня 1925р.) [176, с.75].

У 1926/27 господарчому році чисельність кооперативних селянських господарств зросла з 7,3 до 10 млн., а чисельність товариств з 66 до 79,3 тис. До початку 1928 р. система сільськогосподарської кооперації замкнула на собі 63% усього постачання села технікою та знаряддями виробництва, а також заготівлю 100% цукрового буряка, 97,2% бавовни, 93,1% тютюну, 65,6% вовни, масла – 71,8%, м'яса – 48,4%, яєць – 52,1%, 44,6% льону [117, с.3; 310]. Проте, найбільш швидкими темпами, з огляду на партійні пріоритети, зростали виробничі кооперативи. Їх чисельність до 1 жовтня 1927 р. сягнула 20,9 тис. (26% усіх кооперативів), а за наступні півроку (до 1 травня 1928р.) зросла до 33 тис. [117, с.3]. Прикладом швидкого зростання чисельності селянських кооперативів може слугувати Білорусь, де з 69 товариств на початку 1922 р. їх кількість зросла до 919 на початку 1925 р. [175, с. 80–81]. У подальшому спостерігались ще більш швидкі темпи кооперування білоруського селянства. Так, якщо на початок 1925 р. його частка становила лише 7,4%, то уже до 1 жовтня 1927 р. вона зросла до 36% (286 тис. господарств), а на 1 липня 1928 р. – 46% (370 тис. сільських господарств). На 1 жовтня 1927 р. чисельність товариств досягнула 1273 та продовжувала зростати до 1 липня 1928 р. і становила 2747 товариств. Найшвидшими темпами зростали такі інноваційні форми кооперування як машинні та меліораційні товариства (на 274 та 285% відповідно) [203, с.12]. Як і у решті країн, кооперація була переважно середняцькою (56,2% членів), заможне селянство не перевищувало 8,3%. Все це вказувало на її обслуговування потреб найширших верств тогочасного білоруського суспільства, яку становило селянство [203, с.13]. Якщо у 1923–1924 рр. (перший рік роботи кредитної кооперації у країні) товариства Білорусі видали 103 тис. крб. кредитів, то у 1925–1926 – 799 тис., а у 1926–1927 рр. – 1,876 млн. У цій частині кооперації спостерігалась навіть більша частка середняків – 62,5% і значно менша заможних – 2,9% [192, с.15]. У зв'язку з цим компартійний

режим прагнув посилити присутність у її складі класово близьких мало-заможних верств. У жовтні 1925 р. пленум РКП(б) ухвалив рішення про вжиття комплексу заходів для зміни соціального складу селянської кооперації у країні. Зокрема, було визначено кілька преференцій, спрямованих на залучення малозаможних селян (пільгові умови внесення внесків і паю, розширення та полегшення умов кредитування. Уже в 1926/27 р. на підтримку залучення до кооперації бідноти було асигновано 4 млн. крб. із державного бюджету [310, с. 74].

З набуттям комуністичним режимом у СРСР найбільш одіозної форми – сталінізму – нехтування принципами організаційної автономності кооперативного руху набуває нових масштабів. У червні 1927 р. Політбюро ЦК РКП(б) ухвалило постанову «Про об'єднання сільськогосподарської кооперації», згідно з якою було утворено Союз спілок сільськогосподарської кооперації, до якого мали увійти спеціалізовані центри: республіканські і обласні спілки, а також кредитні спілки. Лише для формальної імплементації такого кроку було запропоновано зібрати з'їзд сільськогосподарської кооперації країни «з обмеженим представництвом у 150–200 осіб». 11 липня 1927 р. відповідний з'їзд було скликано, на якому слухняно імплементавалось ухвалене РКП(б) рішення [319, с. 239–240]. Як наслідок, до 30-х років російська кооперація, що зазнала деформації, зберегла лише назву. Вона перестала в повному та точному розумінні відповідати визначенню «кооперація» [312, с. 90]. Сталінське керівництво вважало, що кооперативи та кооперативні спілки «заражені» так званою виробничою демократією, а відтак підлягають одержавленню зі збереженням лише кооперативного антуражу. Першим кроком до одержавлення кооперативної сільськогосподарської кооперації можна вважати трансформацію до певної міри демократичної «Сільськоряди» до Союзу спілок сільськогосподарської кооперації, до якої було включено і колгоспи. Водночас функції кредитної та страхової кооперації у цей час перебрали на себе державні установи: Центральний сільськогосподарський банк та Держстрах. Все супроводжувалось

встановленням «загального керівництва» заготівельною, постачальницькою та збутовою діяльністю сільськогосподарської кооперації народним комісаріатом внутрішньої торгівлі. При цьому уся діяльність сільськогосподарської кооперації підпорядковувалась загальній системі Держплану СРСР. Спроби відомих кооператорів на кшталт А.Чаянова, Н.Кондратьєва, Н.Макарова, С.Маслова та інших протидіяти подальшому одержавленню селянських господарств під вивіскою «поглиблення кооперації» у формі колективізації зазнали жорсткої критики, а самі ці кооператори потрапили у лещата репресивної машини сталіністського тоталітарного режиму [308, с.65].

Починаючи із кінця 1926 р., розпочалося масове зміщення кваліфікованих кадрів із середовища «класово ворожих» елементів. Спочатку вони понижувались на посаді (з голів на замів, з членів виборних органів у кандидати), а потім взагалі переводились на звичайну роботу або й звільнялися із кооперації. Кооперація, по суті, втратила працездатні органи управління. Натомість вакансії виявились зайняті людьми, ладними виконувати будь-які директиви [319, с. 221–222]. Партійні функціонери були схильні пояснювати «протиріччя між господарчим і фінансовим ростом кооперативних організацій незадовільністю їх проведенням класової лінії» складом кооперативних кадрів у низових та середніх ланках кооперації. Спеціально проведена за рішенням ЦК ВКП(б) перевірка працівників сільськогосподарської та споживчої кооперації виявила «недостатню» частку робітничо-селянського прошарку. Натомість, критику викликав факт значної частки службовців у середніх ланках кооперації (68% – сільськогосподарська та 73% – споживча) і заможного селянства з низової мережі. Хоч за результатами перевірки компартійна верхівка змушена була визнати кричущу непрофесійність комуністів у кооперації та констатувало, що «...значну частину партійців довелося при перевірці зняти за діловими якостями», втім курс на заміну кооперативного апарату комуністами було продовжено. Ситуацію, за якої комуністи, становлячи 38,6 % співробітників кооперації,

серед голів правління становили 72,4 %, а серед інструкторів – 38,4 %, було оцінено як недостатньо задовільну [202, с. 10].

Восени 1928 р. компартійне керівництво ініціювало проведення спеціальної перевірки складу працівників кооперації. Її результатами стало виявлення 14% «класововорожих» та «розкладницьких» елементів у низових та середніх ланках кооперації [298, с. 247]. На виконання жовтневої (1928) інструкції ЦК ВКП(б) про «Перегляд груп бідноти» керівництво Союзу спілок опублікувало в листопаді звернення до сільськогосподарських кооперативних центрів і спілок «Про участь сільськогосподарської кооперації в огляді груп бідноти». Ставилась вимога негайного створення організованих «груп бідноти» у складі правлінь, ревізійних комісій, рад кооперативів всюди, де їх не менше трьох осіб [97, с. 5]. Якщо до початку політики суцільної колективізації серед колективних господарств (на 1 червня 1928 р. об'єднували лише 1,7 % селян) домінували Товариства зі спільної обробки землі (60%), то в же у 30у році частка артілей серед них сягнула 74 %, а у 1931 р. – 92%. Частка колективізованих селянських господарств у 1930 р. зросла до 23,6 %, у 1931 – до 52,7 %, а 1932 – до 61,5 %. Водночас 75,6 % площ посівів у 1932 р. уже оброблялися колгоспами. Хоч колгоспи в офіційній політиці продовжували розглядатися як кооперативи, однак фактично вони ними не були. Насамперед, було порушено ключовий принцип кооперації – добровільного членства [310, с. 123–124, 128]. 24 вересня 1930 р. ЦК ВКП(б) у циркулярному листі розкритикувало спроби «...підмінити організацію артілей сільськогосподарськими кооперативними товариствами». Якщо вони десь залишаються «внаслідок слабкого колгоспного руху», то ставилась вимога їх «переростання на колгоспи» [294, с. 23].

Здійснення більшовицьких експериментів у сільському господарстві, розгром залишків громадської ініціативи та масові чистки кадрів у селянській кооперації призвели до катастрофічного становища із забезпеченням працівниками одержавленої кооперації [208, с. 29–29; 209, с. 32–34]. Однак, цькування та переслідування кооперативних кадрів

продовжувались і у подальшому. Спостерігаються факти зневажливого ставлення до пайовиків [206, с. 28; 211, с. 32–34]. Підсумки розвитку споживчої кооперації країни до кінця 20-х років були дуже суперечливими. Станом на жовтень 1929 р. у споживчій кооперації налічувалося 33 млн. членів, товарообіг сягнув 19,3 млрд. крб., що становило 57,% від усього по країні. Порівняно зі станом кооперації напередодні Першої світової війни, коли через неї реалізовувалось менше 7 % усього товарообігу в країні це видавалося великим досягненням [6, арк. 2]. Проте, це був лише зовнішній бік справи. Зімкнулись напрями руйнування кооперації – підміна реального контингенту обслуговування, деформація кооперативних принципів і функцій, злам організаційної структури. Тоталітарна система, підпорядкувавши кооперацію в ідейно-політичному, організаційному та фінансовому відношенні, маніпулювала нею як маріонеткою, змушувала її через розставлених на ключових позиціях є ній своїх представників беззаперечно проводити в життя директиви, що спускалися їй згори [319, с. 242–243].

За умов поглиблення процесів одержавлення кооперації, її остаточного перетворення у придаток до партійно-державного апарату тоталітарного сталінського режиму, набирають завершеного вигляду потворні форми її утилітарного використання, підміни її природніх функцій служити інтересам своїх членів на знаряддя їх визиску. Щодалі більша роль у цьому контексті надається використанню апарату кооперації для викачування коштів зі своїх членів шляхом долучення до позичкових кампаній, що здійснювались режимом [210, с. 4]. Водночас, її перетворення на механізм дозованого, вкрай обмеженого розподілу найнеобхідніших для населення за умов форсованої індустріалізації та мілітаризації споживчих товарів [204, с. 20]. У відповідь відзначалося індиферентне ставлення формальних членів сільських споживчих «товариств» (сільпо). Не отримуючи жодних переваг за умов одержавлення та «всезагальності» кооперації, вони її ігнорували. Архівні документи містять інформацію про те, що «...члени кооперативу по лінії сільпо протягом останніх років жодних переваг не мають. Кооперативною книжкою

ніхто не цікавиться. Тому багато хто не знає, де знаходиться їхня книжка. Надзвичайно важко скликати збори пайовиків. Кажуть, що пайова книжка втратила своє значення, і люди йдуть на ці збори не як пайовики, а просто як громадяни того чи іншого села» [8, с. 6, 12]. За цих умов кооперативна мережа виступала донором для інших форм постачання населення. За результатами обстеження кооперації весною 1930 року НК РСІ було взято курс на «повсюдну ліквідацію низової кооперативної мережі» [246, с. 194].

Як бачимо, попри чергування більш різких кроків та тактичних відступів, політика комуністів у російському кооперативному русі після жовтневого перевороту була спрямована на підпорядкування найбільш чисельної форми самоорганізації російської громадськості, перетворення її на інструмент вирішення комплексу внутрішньополітичних завдань. Відповідний курс щодо кооперативного руху природно викликав опір його керівництва, сприяв зростанню антибільшовицьких настроїв у середовищі кооперованої громадськості. У відповідь правляча партія переходила до бруталного тиску із використанням важелів державного апарату. З переходом до НЕПу у кооперації з'явилися можливості для часткового відновлення самодіяльності, проте, вона лімітувалася соціально-економічною діяльністю. Кооперативний рух, як суспільно-політичне явище, навпаки стало об'єктом посиленого тиску та втручання з боку комуністичної партії, яка активізувала зусилля щодо його внутрішнього підпорядкування. З цією метою масово застосовувались втручання у виборчий процес під час проведення загальнонаціональних кооперативних конгресів, а самі вони шляхом виставлення ультимативних вимог змушені були ухвалювати потрібні режиму рішення. Відтак, уже в перші роки НЕПу усі керівні органи були перебрані делегованими компартією емісарами, що не володіли достатнім рівнем компетентності та професіоналізму. Їх завданням було визначено просування партійного впливу в глибину місцевих організацій, а відтак руйнацію залишків кооперативної форми самоорганізації російського суспільства.

З огляду на те, що російські комуністи традиційно розглядали територію Російської імперії (пізніше – СРСР) у більш широкому контексті – реалізації ідеї «пролетарської революції» у загальносвітовому масштабі, здобуття контролю над російською кооперацією було лише першим кроком до загального опанування наймасовішого на той час громадського руху у планетарному масштабі. Кінцевою метою було опанування національних та міжнародних організацій з метою втягування кооперованого населення до політичної боротьби. Навесні 1921 р. комуністи спробували створити альтернативу Міжнародному кооперативному Альянсу – Міжнародне організаційне кооперативне бюро (МКБ). Під час проведення III Конгресу Комінтерну влітку 1921 р. воно поповнилось іноземними делегатами-кооператорами. III конгрес Комінтерну 9 липня 1921 р. ухвалив внесені російським більшовиком М. Мещеряковим «Тези про роботу комуністів в кооперації». У них головним завданням було визначено допомогу трудящим у революційній боротьбі за завоювання політичної влади, а там, де ця влада уже здобута, допомогу у соціалістичному будівництві. Показовим став факт диференціації різних видів кооперативного руху з точки зору відповідності утилітарним підходам комуністів до кооперації. Так, у тезах констатовалось, що різні форми та види кооперації не можуть рівною мірою слугувати революційним завданням. Найбільш придатною для цього була визначена споживча кооперація, але і вона не розглядалась як єдине ціле, адже у її середовищі резолюція Комінтерну фіксувала «...багато кооперативів, які об'єднують буржуазію». «Такі кооперативи ніколи не стануть на бік пролетаріату в його революційній боротьбі» – наголошувалось у тезах, а відтак, було визначено курс на ідейну та організаційну самостійність робітничої кооперації [289, с. 2–3].

Резолюція конгресу визначила завданням комуністів поряд із пропагандою свого бачення завдань кооперативного руху, створення в кожній країні окремого центру робітничої революційної кооперації. Але це мало відбуватись без виділення із загальних кооперативних об'єднань, адже

кінцевою метою подібних таємних осередків врешті мало стати захоплення контролю над кооперацією цих країн у цілому. Конгрес Комінтерну було накреслено схему безпосередньої діяльності комуністів у світовому кооперативному русі. Серед основних завдань визначалось зближення з компартіями та прокомуністичними профспілками; безпосередню та опосередковану участь кооперативів у політичній боротьбі шляхом залучення до демонстрацій і політичних кампаній; матеріальна підтримка компартій та їх друкованих органів; матеріальна підтримка страйкарів та робітників, що зазнали локауту; боротьба проти втручання у справи радянських республік та за якнайшвидше встановлення торговельних відносин із ними [289, с. 3]. Створена на основі цих рішень Кооперативна секція Комінтерну розгорнула інтенсивну роботу в світовому кооперативному русі. Центром пропаганди комуністів став журнал «Кооперація та класова боротьба» – офіційний орган Кооперативної секції Комінтерну. Показово, що Кооперативна секція Комінтерну утримувалася на кошти Центроспілки [41, арк. 9].

Координація діяльності комуністів у кооперативному русі європейських країн (насамперед Чехословаччини, Німеччини, Франції, Норвегії, Швеції та Швейцарії) здійснювалася шляхом проведення міжнародних конференцій комуністів-кооператорів, що репрезентували спеціальні кооперативні відділи при центральних органах компартій відповідних країн [242, с. 314]. Уже на першій Міжнародній конференції комуністів-кооператорів, скликаній 1 листопада 1922 р. у Москві, склад її делегатів виявив масштаби впливу комуністів у кооперативному русі окремих країн. Найбільшу групу делегатів надіслала Німеччина та країни Скандинавії (разом вісім осіб) та радянські республіки – РСФСР, УСРР, Грузія, Азербайджан, Вірменія та Далекосхідна республіка. Так, серед неєвропейських країн була репрезентована лише Австралія [119]. У Першій міжнародній конференції комуністів-кооператорів брали участь представники дев'ять країн Європи (Англія, Австрія, Німеччина, Швейцарія, Данія, Швеція, Норвегія, Чехословаччина та Польща) [43, арк. 24]. Делегати констатували незначний вплив комуністичної ідеї

у середовищі кооперативного населення Європи; було визнано, що у сільськогосподарську кооперацію комуністичний вплив зовсім не проникає «...навіть у таких країнах як Болгарія». Було відзначено, що аполітизм кооперації виявляється і в тому, що кооперація відмовляється підтримувати не лише революційні виступи робітників а й утримується від матеріальної допомоги страйкуючим. У підсумковій резолюції, в якій визначалися основні принципи деструктивної позиції комуністичного впливу в кооперації найважливішими завданнями комуністичної роботи залишались: залучення робітників до боротьби проти капіталу і безжалісна критика «старої кооперації».

Резолюція завершувалась символічною констатацією примату утилітарного підходу: «...кооперативний рух має слугувати загальним цілям боротьби пролетаріату з капіталом. Його не можна розглядати як самостійний рух» [119].

IV Конгрес Комінтерну в ухваленій резолюції з кооперативного питання акцентував, що всі члени партії мають бути членами споживчих кооперативів і проводити в них комуністичну лінію. У кожній кооперативній організації комуністи-кооператори мали створювати свій комуністичний осередок. Всі вони мають бути об'єднані в окружні організації, а ті – у загальнонаціональну, очолювану Кооперативною секцією при ЦК компартії відповідної країни. Робота у кооперації мала відбуватися на основі суворої партійної дисципліни під керівництвом центральних комітетів відповідних компартій. Завданням цих осередків було визначено зв'язок із широкими масами робітників-кооператорів, критика в їх середовищі принципів аполітичності кооперативного руху, згуртування незадоволених політикою кооперативного керівництва з метою створення «єдиного фронту боротьби проти капіталу і капіталістичної держави» [44, арк. 9].

Курс комуністів в європейському кооперативному русі, інституційно оформленому в Міжнародному кооперативному Альянсі продемонстрував прагнення перенести утилітарні підходи до кооперації, що були апробовані в

радянських республіках на кооперацію навколишнього світу. Ігноруючи більшість, власне кооперативних проблем, представництво комуністичних кооперативів фокусувало увагу на політичних питаннях, що врешті призвело до загострення їх конфлікту із більшістю кооперативних центрів європейських країн та керівництвом Альянсу, яке апелювало до принципів аполітичності кооперативного руху, ухвалених ще 1910 р. Однією з основних ліній конфронтації, що загрожувала єдності світового кооперативного руху в 20-х роках стала політизація так званого профспілкового питання. Спроби співробітництва МКА та Амстердамського Профінтерну, які були оформлені спеціальною угодою після завершення Першої світової війни, наштотувалися на протидію з боку радянської кооперації, яка вимагала укладення аналогічної угоди із тонально залежним від Комінтерну Червоним Інтернаціоналом профспілок. Під час конгресу МКА в Генті у 1924 р. радянській кооперації вдалося провести неоднозначну резолюцію про співробітництво Альянсу з «міжнародними профспілковими об'єднаннями». Розмитість відповідного формулювання, намагання комуністів поширити дію відповідної резолюції на Червоний Профінтерн зумовили протидію з боку конструктивної більшості в правлінні Альянсу, що знайшло свій вияв у постанові наступного після Конгресу засідання Виконавчого комітету МКА у Франкфурті на Майні. Рішення передбачало уточнення у членів організації «...з яких питань та з якими об'єднаннями вони вважають за необхідне встановити зв'язок» [56, арк. 1].

Активізація деструктивної діяльності комуністів у світовому кооперативному русі, їх активні спроби використати МКА у контексті радикалізації європейської кооперації викликали цілком прогнозовану реакцію з боку керівництва Альянсу, яке прагнуло зберегти єдність світового кооперативного руху. Виявом цього стало ухвалення на Гентському конгресі нової резолюції «Про нейтралітет», внесеної найвпливовішою, британською кооперацією. У резолюції вкотре наголошувалось, що «...альянс, незважаючи на організації, що входять до нього, у жодному разі не збирається миритися із

порушеннями свого нейтралітету, оскільки принцип нейтралітету є основним положенням його Статуту». Резолюцією керівним органам МКА – Центральному та Виконавчому комітетам – було доручено у разі необхідності вимагати дотримуватись принципу нейтралітету Альянсу та не втручатися у внутрішні справи національних кооперативних організацій. Спроба радянських кооперативних центрів провести альтернативний проект, що вимагав «класової пролетарської солідарності» в МКА зазнав поразки. За конструктивну ініціативу британської кооперації проголосували 397 делегатів, проти – 185 [338, с. 219, 225–226]. У свою чергу, на засіданні Центрального комітету МКА в Брюсселі (квітень 1927 р.) було відхилено радянську ініціативу про запрошення на черговий конгрес Альянсу у Стокгольмі представника Червоного Профінтерну. Натомість кооперація СРСР була звинувачена у порушенні принципу нейтралітету кооперації та діях на шкоду єдності кооперованому руху [46, арк. 56]. Підставою стала стаття керівника Кооперативної секції Комінтерну Е. Варьяша в якій той категорично відкинув засадничий принцип кооперативного руху: «Коли ми вступили в МКА, ми не давали обіцянки визнати принцип політичного нейтралітету, саме навпаки – ми з першого дня нашого вступу до Альянсу боремось проти цієї догми» [57, арк. 1–2].

Централізовані методи розширення членської бази кооперації в СРСР зумовили швидке, зростання чисельності її членів. Станом на 1927 р. у радянській кооперації нараховувалось уже до 24 млн. осіб, тоді як у світовій – ледь більше 45. Підконтрольна комуністичному режиму в СРСР кооперація володіла більш як половиною всіх членів організованого в МКА кооперативного руху. Відповідно зростала й частка представників радянської кооперації у центральних органах МКА [58, с.51]. За оцінками представника української кооперації в Альянсі В. Целаріуса під час XI Конгресу МКА в Генті прокомуністичне крило, основу якого становили представники радянських кооперативних центрів, становили 30–35 % усіх делегатів [329, с. 70–71]. Лише делегація повністю контрольованих комуністами радянських

кооперативних центрів (Центросоюз, Всекоопбанк, Вукоопспілку, Україн-банк, Сільський господар, Цекавширі, Айкооп, Азсоюз) становили 137 із 455 делегатів [95, с.8]. Серед 600 делегатів Стокгольмського конгресу МКА Кооперативна секція ВККІ орієнтувалася отримати до 60 комуністів (50 від СРСР, а решту – від Чехословаччини, США та Великобританії). Кооперативні центри Франції, Німеччини та Швейцарії відмовились включати до складу делегацій комуністів. Лише з чеською делегацією уже напередодні конгресу було досягнуто домовленостей про спільні дії [46, арк.55].

Відтак, аби унеможливити загрозу внутрішнього завоювання Альянсу підконтрольними Комінтерну радянськими кооперативними центрами представники німецької та французької кооперації на засіданні Виконавчого комітету МКА у Франкфурті в 1926 р. ініціювали зміни до Статуту організації. Вони були спрямовані на обмеження представництва кооперативних центрів окремих радянських республік, не були самостійними, а становили частину СРСР – однієї держави. На Стокгольмському конгресі 1927 р. ці зміни були підтримані: представництво будь-якої країни не могло перевищувати 20 % складу керівних органів конгресу та 14 місць у Центральному комітеті організації [56, арк. 2]. Такий крок керівництва МКА, з одного боку, усунув загрозу внутрішнього завоювання Міжнародного кооперативного Альянсу з допомогою розширення залежних від компартійного режиму радянських кооперативних центрів, але натомість ще більше актуалізував завдання внутрішнього опанування окремих національних організацій-членів Альянсу. Упродовж 20-х років комуністи намагались використати можливості МКА для посилення контрольованих компартіями країн Центральної та Південно-Східної Європи кооперативів.

Як і у більшовицькій Росії, під час існування Угорської радянської республіки кооперація була перетворена на інструмент напівнатурального (неринкового) розподілу продуктів та товарообміну між містом та селом. Встановлення «твердих» (максимальних) цін викликало повний колапс приватної торгівлі. Кооперативні правління були або замінені на комуністів, або

поставлені під контроль окремих комісарів. Надзвичайно конфліктними були й відносини уряду із робітничою Загальною споживчою спілкою. У результаті, навіть попри конфіскацію дрібних крамниць, мережу магазинів кооперативу вдалося розширити за час комуністичної диктатури лише вдвічі – з 102 до 201. Натомість спроби брутального тиску на керівництво робітничої кооперації з боку комуністів значною мірою пришвидшили падіння їх диктатури [73, с. 84–85]. Водночас, використовуючи можливості розгалужених мереж споживчої кооперації «Хангія» та Центральної кредитної кооперативної спілки, комуністичне керівництво прагнуло вгамувати господарчий хаос та подолати товарний голод. «Хангія» отримувала від Комісаріату продовольства, споживчі товари, які за «твердими» цінами продавав у своїх сільських осередках селянству, натомість скуповуючи сільськогосподарську продукцію за такими самими «твердими» цінами. Втім, здебільшого ціни на продовольчі товари були занижені, що викликало невдоволення широкої селянської маси. До того ж, конфіскувавши великі поміщицькі землеволодіння, лідери комуністичного режиму в Угорщині спробували реалізувати марксистську утопію про створення на їх основі колективних господарств у формі «виробничих кооперативів» [130, с. 82–83]. Особливо вороже селянство сприйняло небажання угорських комуністів визначити нижню межу конфісковуваних маєтків. Такий підхід оцінювався як прямий замах на право широких верств мало – та середньозаможного селянства отримати землю [330, с. 15]. Після того, як селянство переконалось у небажанні комуністів розподілити конфісковані землеволодіння та ігнорванні інтересів аграрного сектора, більшість селян підтримала придушення «радянської республіки». Кооперативна політика угорських комуністів, не отримавши підтримки жодної соціальної групи, виявила свою неспроможність.

У подальшому, за умов відсутності політичної влади комуністи країн Центральної та Південно-Східної Європи спрямували свої зусилля в кооперативному русі у напрямі радикалізації його членів, їх втягування у

політичну боротьбу відповідно до концепції «єдиного фронту». При цьому єдиною європейською країною, де комуністам вдалося створити потужну кооперативну організацію за умов відсутності політичної влади, стала Болгарія часів правління аграристського уряду О. Стамболійського (1919–1923). Кооператив «Визволення», повністю контрольований місцевою компартією, об'єднував близько половини усіх членів споживчих товариств країни [42, арк. 3]. На відміну від решти кооперативів країни, що будувались на демократичних принципах, він був жорстко централізованою структурою – єдине товариство із великою кількістю філій-крамниць. Центральне правління знаходилось у столиці країни Софії [72, с.46, 50–51]. Складна соціально-економічна ситуація, що склалась у Болгарії після Першої світової війни, та популістська пропаганда комуністів-«тесняків» зумовили швидкий ріст членської бази товариства. Засноване 1919 р., воно об'єднувало 2,3 тис. членів, до кінця 1920 р. їх чисельність зроста майже у 16 разів – до 36 тис. [41, арк. 32]. Станом на 30 червня 1922 р. 58 тис. членів «Визволення» становили уже більше половини кооперованих у споживчі кооперації країни мешканців, а через рік їх чисельність зроста до 70 тис. Головним фактором, що сприяв швидкому зростанню кооперативу, був продаж товарів за цінами значно нижчими за ринкові – порушення ключового кооперативного принципу, якого дотримувались товариства-члени контрольованої місцевими соціал-демократами Спілки «Наперед» [72, с. 46–47]. Звичайно, це суперечило інтересам кооперативного руху, але давало можливість реалізовувати політичні амбіції комуністичного керівництва «Визволення» – розширювати поле для пропаганди.

Надвисокий рівень централізації діяльності, фактичне переведення її на індустріальні методи роботи, хоч і позбавляли кооператив громадської сутності, проте забезпечували необхідний пропагандистський ефект. Будівельний відділ товариства зводив «народні будинки» не лише у Софії, Варні та Пловдиві, а й інших містах та навіть найбільших селах. Кооператив володів власними деревообробними, лісопильними, цегельними та іншими

підприємствами, що виробляли необхідні будівельні матеріали. Проте значно більшу роль виконувало товариство «Визволення» як засіб комуністичної пропаганди. Видавничий його відділ мав 400 представників по всій країні, а кількість назв брошур, книг, журналів та газет, що ним видавались, досягала 600–700 позицій на рік. Тираж видань кооперативної друкарні, в якій працювали понад 60 працівників в 1921–1922 рр., становив близько 9 млн. екземплярів щорічно [72, с. 48–49]. Використання комуністами потенціалу кооперативного центру «Визволення» під час підготовки антиурядового повстання проти режиму О. Цанкова у вересні 1923 року та подальшої антиурядової пропаганди, зумовили його ліквідацію за рішенням суду у березні 1924 року. За таких обставин, під час конгресу Міжнародного кооперативного Альянсу в Генті комуністи спробували задіяти потенціал цієї організації для тиску на болгарський уряд. Представник «Визволення» Г. Ісаков закликав делегатів конгресу висловити протест проти дій уряду Цанкова та вимагати відновлення кооперативу. Однак, представник іншої болгарської Спілки споживчих товариств «Наперед» – Д. Ганєв – відразу ж заявив, що «Визволення» діяло як суто політична організація і було ліквідовано внаслідок рішення суду, а винесене Ісаковим питання оцінив, як недоцільне для розгляду, оскільки воно суперечило б принципам політичного нейтралітету Альянсу [81, с. 50–51]. Більше того, Ганєв розкритикував попередню діяльність «Визволення» за відсутність будь-якого інтересу до громадської чи кооперативної роботи. За цих умов лише активна позиція чисельної радянської делегації, які апелювали до принципів кооперативної солідарності, підштовхнули більшість конгресу до ухвалення резолюції протесту [54, арк. 2]. Втім, відповідне рішення конгресу видалось комуністам недостатнім. Головною перешкодою на шляху повномасштабної політизації діяльності Міжнародного кооперативного Альянсу вони вважали принцип нейтралітету кооперації. Як аргумент для відмови від нього, представник російського «Центросоюзу» А. Бару називав те, що за умов зростання напруженості між авторитарними урядами та радикально налаштованими

представниками робітничої кооперації «це вже не нейтралітет, це захист чужої, ворожої кооперації мети» [95, с. 3].

У роботі МКА знайшло свій вияв і загострення конфлікту між комуністами та поміркованим керівництвом споживчої кооперації Чехословаччини. Саме у ній серед кооперативних рухів усіх країн Європи комуністи мали на початку 20-х років ХХ ст. найбільш сильні позиції [43, арк.24]. У чехословацькій компартії було створено одну з перших у Європі кооперативну секцію (вперше у регіоні ЦПСЄ). Серед слов'янської частини споживчого руху комуністи на початку 20-х років здобували до половини місць на кооперативних конгресах, що було безпрецедентним результатом серед усіх капіталістичних кооперативних центрів [42, арк.2]. Офіційний орган Кооперативної секції Комінтерну журнал «Міжнародна кооперація» на початку 1925 р. визнавав, що: «Чехословаччина – єдина країна, в якій наш вплив поширився на широкі маси кооперованих робітників» [107, с. 6].

Споживчій гілці кооперативного руху країни була притаманна національна роздробленість: існували самостійні об'єднання споживчих товариств німецької меншини та слов'янського населення. Чеські соціал-демократи та комуністи змагались за вплив на кооперативи, які входили до складу Центральної спілки чеських споживчих і виробничих товариств (1373 кооперативи), німецькі – у Центральній спілці німецьких споживчих та виробничих кооперативів (239 товариств). Осередками комуністичного впливу у країні були кооперативи великих промислових центрів, зокрема у Празі, Кладно, Моравській Оставі, Брно. Водночас, диференціація ідейного впливу мала місце і за етнічною ознакою. Так, у німецьких споживчих товариствах переважав вплив поміркованої соціал-демократії, а у слов'янських – комуністів [323, с. 50–52]. Рівень впливу комуністів на німецьку частину кооперації яскраво демонструє інформація про склад делегатів чергового Конгресу Німецької спілки споживчих товариств у Чехословаччині, що проходив 5–7 червня 1926 р. у Карлсбаді. Із 13 делегацій від окружних спілок репрезентованих 137 представниками лише одна складалася

із комуністів (сім делегатів) [146, с. 24–25]. З огляду на вкрай незначну присутність у центральних органах німецької Центроспілки, комуністичні делегати намагались будь-що зміцнити власний вплив. Проте, здебільшого агресивні випадки проти правління та неприхована демагогія наштовхувалась на несприйняття більшості. У вересні 1925 р., напередодні парламентських виборів, у німецькій споживчій кооперації Чехословаччини розгорівся конфлікт довкола питання фінансування кооперативними організаціями політичної пропаганди. Спровокували його комуністи, що опублікували у партійній газеті «Форвертс» витримки із циркулярного листа членів правління Товариства оптових закупівель (ТОЗ) німецької споживчої кооперації у Чехословаччині Крейського та Лоренца, які зверталися до споживчих товариств на місцях із закликом збирати по 1 кроні на фінансування передвиборчої кампанії. Комуністична меншість заявила про неприпустимість фінансування соціал-демократичної партії. У відповідь соціал-демократи оприлюднили інформацію про систематичне та тривале фінансування тими споживчими кооперативами Спілки, що очолювалися комуністами, партійною номенклатурою та ін. Особлива увага зверталась на ситуацію із великим окружним кооперативом у Распенау. Аргументи соціал-демократів виявились настільки серйозними, що комуністична опозиція Спілки німецьких споживчих товариств змушена була визнати факт фінансування компартії кооперативом Распенау з 1921 р., але продовжувала наполягати, що це стосувалось виключно культурно-просвітницької роботи останньої [196, с. 50–51].

Слабкість комуністичної опозиції у межах німецької частини споживчої кооперації Чехословаччини вивела у розряд її пріоритетних завдань злиття із слов'янською частиною споживчого руху країни, що дозволяло розраховувати на можливість опанування комуністами уже об'єднаної кооперації. З цією метою на Калсбадський конгрес Центроспілки прибув авторитетний кооператор чеської частини руху, член Центрального комітету Міжнародного кооперативного Альянсу, комуніст Фішер. Апелюючи до

досвіду інтернаціонального МКА, він закликав до консолідації споживчої кооперації багатонаціональної Чехословаччини. При цьому, нав'язуючи заздалегідь неприйнятну для поміркованої більшості платформу: активізацію класової боротьби у межах «єдиного фронту» [146, с. 25].

У слов'янській частині споживчої кооперації під час ІХ Конгресу її Центральної спілки в Пльзені 25–29 вересня 1926 р. частка делегатів-комуністів та «співчуваючих» перевищила 40 % [107, с. 6]. За таких обставин, кооперативна секція Комінтерну вимагала від КПЧ змінити підходи до кооперативного руху, утилізувавши здобутий на ниві власне кооперативної роботи авторитет на політизацію кооперованого населення, його втягування у фарватер політичної боротьби [107, с. 6]. Популістська риторика комуністичних делегатів переважала на з'їзді: 15 із 20 виступів були виголошені саме комуністами (75 %) [148, с. 27–29]. Зокрема, після доповіді члена правління Спілки соціал-демократа Люстіга про участь в МКА, комуністи внесли на розгляд конгресу резолюцію, в якій засуджувалися німецькі представники в Альянсі за спроби виключити з його складу радянську кооперацію або ж значно обмежити її представництво. Пропонувалось вимагати включення до порядку для чергового конгресу МКА у Стокгольмі (запланованому на 1927 р.) питань щодо участі Альянсу в «єдиному фронті». У зв'язку з цим представникам чехословацької кооперації на форумі пропонувалось виступити з доповідями, зокрема, про співробітництво із профспілками (насамперед «червоними»), організацію кампаній боротьби проти високих цін на споживчі товари, ставлення кооперації до робітничих політичних партій та ін. Спеціальна резолюція, внесена делегатами-комуністами, вимагала не лише надсилання в СРСР чеської кооперативної делегації, а й винесення її делегатами в МКА пропозиції щодо надсилання туди кооперативних делегацій інших країн. Відповідні резолюції підкріплювалися виступами представників міжнародних прокомуністичних центрів, зокрема Гальмана від Червоного Профінтерну та Шейна від російської Центроспілки [148, с. 31–32]. Втім, хоч і не значною, проте

більшістю делегатів, комуністичні проекти резолюцій були відхилені. Лише окремі їх положення були враховані у підтриманих соціал-демократичною більшістю альтернативних проектах. Зокрема, це стосувалося підготовки делегації для відвідування СРСР.

Натомість, під час IX Конгресу Центральної спілки чеської споживчої кооперації комуністи спромоглися значно зміцнити власні позиції у її керівних органах. Так, у правління (25 членів) були обрані дев'ять комуністів (36 %) замість 3 із 15 (20 %) у попередньому, до ревізійної комісії (п'ять членів) увійшли два комуністи (40 %). Все це заохочувало комуністів до подальшої агресивної тактики, спрямованої на дискредитацію конструктивних сил у кооперативному русі та його втягування у політичну боротьбу як сателіта партії та Комінтерну [148, с. 33]. У зв'язку з цим взаємини між ними та соціал-демократичним правлінням різко загострились. 11 грудня 1926 р. Центральне правління Спілки чехословацької споживчої кооперації заборонило своїм членам створювати комуністичну групу. Відповідна постанова отримала підтримку делегатів на черговому засіданні Кооперативної ради Спілки 24 квітня 1927 р. Більше того, за постанову, що передбачала поширення цієї норми на усіх кооперативних функціонерів, включно із місцевими товариствами проголосували 52 з 57 членів Ради, серед них і деякі комуністи. Водночас резолюція Кооперативної ради визнавала за усіма членами кооперації право на вільну участь у політичному житті, але за межами кооперативних установ [101, с.27–28].

Боротьба за вплив на споживчу кооперацію Чехословаччини знайшла своє відображення і під час XII конгресу МКА 1927 р. у Стокгольмі. Прорадянські виступи делегатів-комуністів від чехословацької кооперації (Крейц, Канівська тощо) наштотували критику з боку іншого представника делегації Гакеля, який закликав Конгрес «...не думати, що чехословацька делегація складається виключно із комуністів. Ми досить терпимо ставимось до комуністів, але Чехословаччина не вважає за потрібне беззастережно підкорятися всім настановам із Москви» [61, с. 17, 21]. Якщо

до 1927 р. представники чеської кооперації у МКА займали стосовно радянських ініціатив у цілому лояльну позицію, то уже під час сесії ЦК МКА в Брюсселі у квітні 1927 р. виступили активними противниками збереження за делегатами кооперативних центрів радянських республік ексклюзивного представництва в 10 представників у ЦК. Відповідна пропозиція була внесена як компромісна бельгійською делегацією, підтримана англійською та французькою та попри різкий спротив чехів і німців здобула більшість у 21 голос проти 5 під час Брюссельського засідання ЦК МКА [90, с. 27]. Водночас у неполітичних питаннях чехословацькі делегати продовжували демонструвати лояльність до радянської делегації, зокрема вони підтримали внесену радянськими представниками ініціативу щодо надання російській мові статусу офіційної в Альянсі та запрошення на Стокгольмський конгрес МКА представників Червоного Профінтерну [90, с. 28].

Це було віддзеркаленням складних процесів, що тривали в комуністичній партії країни та були викликані спробами Комінтерну здійснити так звану «більшовизацію» комуністичних партій центральноєвропейських країн. Фактично, чехословацький випадок був зразком для інших країн ЦПСЄ. Проте це було не результатом діяльності Кооперативної секції Комінтерну, а навпаки – інерції попередніх часів. Якщо напередодні Другої конференції комуністів кооператорів (1924 р.), аналізуючи результативність комуністичної політики комуністів у кооперативному русі Чехословаччини, її функціонери констатували масштабність останнього [44, арк. 35], то посилення втручання ззовні зумовило вкрай негативні наслідки. Уже в 1924 р. в КПЧ загострилися внутрішні суперечності. Частина партійних функціонерів на чолі із керівництвом Празького обласного комітету компартії Чехословаччини Бубником виступила проти нав'язуваного Комінтерном курсу та була виключена з партії [244, с. 143–144]. На кооперативній нараді VI розширеного пленуму Виконавчого комітету Комінтерну в березні 1926 р. чехословацькі комуністи були розкритиковані за те, що, здобувши сильні позиції у чеській кооперації, обмежились чисто кооперативною роботою», не

пов'язуючи її з політичними вимогами, недостатньо активно використовували можливості мобілізації кооперованого населення для так званої загальної боротьби [45, арк. 2, 9]. Насправді ж, саме виявлена, починаючи із 1926 р., «ініціатива» та досягнуті «успіхи» у втягуванні кооперативних організацій у політичну боротьбу зумовили швидку втрату впливу на кооперовані верстви робітництва країни.

22 грудня 1926 р. друкований орган центральних органів Центроспілки «Дружестевнік» розмістив спеціальну статтю, в якій відзначалась занепокоєність підривною діяльністю кооперативної секції компартії Чехословаччини, спрямованою на розкол організації [143, с. 18–19]. Відповідні побоювання керівництва кооперативного руху не були безпідставні. Використовуючи популістську агітацію та так зване злиття первинних кооперативних організацій, комуністи спромоглись встановити свій контроль над більшістю товариств у таких великих промислових центрах країни як Прага, Брно, Кладно, Німбург. Масштаби залучення партійного ресурсу до кооперативної роботи знайшли своє відображення у оформленні до початку 1927 р. окремих окружних кооперативних комісій при окружних комітетах партій у 13 з 19 округ країни. Зміцнивши свої позиції у низових кооперативах комуністи наприкінці 1926 р. організували масові демонстрації під приводом «боротьби з дорожнечею», але із переважанням політичних вимог, у Празі, Пльзені та інших містах [118, с. 43–44].

Весною 1927 р. правління чехословацької Центроспілки ухвалило рішення про заборону створення комуністичних груп в правліннях та інших органах кооперативних організацій. Відповідна постанова була підтримана впливовими кооператорами-комуністами, зокрема, членом правління Центроспілки Надвірним та керівником найбільшого робітничого кооперативу країни в Брно – Ковандою. У відповідь КПЧ виключила з партії Надвірного та розпочала кампанію цькування правління кооперативу в Брно [109, с. 22–23]. Відтоді «група Команди» діяла спільно із соціал-демократичною більшістю чехословацької кооперації. Так, уже під час грудневого

засідання кооперативної ради чехословацької Спілки у 1927 р. відбулось зближення позицій Кованди та голови правління Центроспілки соціал-демократа Ієрасика на ґрунті відстоювання власне кооперативних інтересів. Спільна позиція зводилась до необхідності проведення більш жорсткої лінії щодо антикооперативних дій урядової коаліції, однак у конструктивному руслі. Показово, що запропонована за цих умов резолюція Кованди із осудом соціальної політики уряду отримала безпрецедентну для комуністів підтримку абсолютною більшістю голосів [137, с. 25–26].

Конфлікт спрямовуваного ззовні кооперативного відділу КПЧ із «групою Кованди» завершився лише розколом у контрольованому раніше компартією найбільшому кооперативі країни. Під час чергових зборів уповноважених у березні 1928 р. на боці Кованди виступили не лише його прихильники із КПЧ, а й соціал-демократи та прихильники виключеного з компартії «за правий ухил» ще 1925 р. попереднього керівника кооперативу в Брно Бубника. Результати голосування продемонстрували, що опозиційні групи Кованди, комуністичні делегати перетворились на меншість, що спромоглася зібрати лише 122 із 368 (33 %) мандатів за резолюцію з осудом правління. Натомість збори уповноважених підтримали ініціативу Кованди щодо початку випуску офіційного друкованого органу комуністів-кооператорів, невдоволеною кооперативною політикою спеціалізованого відділу КПЧ [170, с. 38–39].

Загалом період між двома конгресами чехословацької Центроспілки в Пльзені 1926 р. та Моравській Оставі 1929 р. завершився втратою здобутих у першій половині 20-х років позицій у кооперативній частині руху. Посилення деструктивних ліворадикальних установок, що особливо активно почали нав'язуватись Комінтерном комуністам у кооперативному русі з утвердженням в СРСР сталінізму зумовили розколи у середовищі комуністів-кооператорів. До початку X Конгресу чехословацької Центроспілки із лав КПЧ було виключено не лише уже згаданих Надвірного та Кованду, а й інших авторитетних кооператорів, яких звинувачували у «правому ухилі» та

опортунізму. Подібна доля спіткала навіть «старійшину» кооперативного руху країни, члена Центрального комітету Міжнародного кооперативного Альянсу А. Фішера. Подібна тенденція хоч і камуфлювалася партійними органами численними заявами про «боротьбу з бюрократією», проте, не могла приховати головного – відриву залежних від інструкцій Комінтерну та Кремля партійних функціонерів із кооперативного відділу КПЧ від реальних інтересів та потреб широких мас кооперованого населення країни. Як наслідок під час останнього у 20-х роках конгресу чехословацької гілки кооперативного руху країни у Моравській Оставі, що проходив 5–7 липня 1929 р. частка делегатів комуністів зменшилась більш як удвічі – з 200 на Пльзенському до 90 осіб (майже 40% та менше як 18% відповідно) [158, с. 41–42]. Як бачимо, зусилля комуністів у Чехословаччині так і не дали бажаних результатів. Навпаки, деструктивна тактика місцевих компартій призвела до втрати навіть тих позицій які мали комуністи у кооперації у цей період, а частина авторитетних адекватно мислячих функціонерів компартій у кооперації були виключені із лав партій у процесі їх так званої більшовизації.

Подібним чином розвивалась ситуація й у кооперації Польщі. Осередком комуністичного впливу в країні була Робітнича спілка споживчої кооперації. Хоч у 1920 р. комуністи втратили контроль над цим товариством, проте у першій половині 20-х років їх вплив у ньому залишався значним. Однак, підривна діяльність комуністів поєднана із нездатністю комуністів зосередитись на вирішенні конструктивних завдань кооперативного робітничого руху, зумовила поступову втрату їх позицій, полегшили їх витискання із правління спілки поміркованими представниками Польської партії соціалістичної (ППС) [144, с. 55]. За умов підпільної роботи забороненої компартії Польщі «збори кооперативів» нерідко перетворювались на зручне прикриття для політичної діяльності та пропаганди радикальних анти-державних ідей, провокування класової ненависті. Причетність до фінансування та організації пропаганди контрольованих компартією

кооперативів зумовлювала їх закриття органами влади. Аби ослабити підривну діяльність комуністичних елементів з боку соціал-демократичного керівництва Спілки застосовувались активні заходи (наприклад, відкриття альтернативних споживчих кооперативів у районах, де існували лише контрольовані комуністами). До цього додалися репресії уряду, що стали відповіддю на терористичні акти здійснених комуністами та ведення ними систематичної антидержавної агітації з використанням кооперації. Особливого поширення вони набували після чергових атак комуністів-терористів, таких як, наприклад, вибуху порохових складів Варшавської цитаделі у жовтні 1923 р. У кооперації Домбровського промислового району були заарештовані члени правління, що брали участь у конгресах Комінтерну [166, с. 64–66].

Звичайно ж, атмосфера перманентних поліцейських «нальотів», арештів та перевірок призводила до занепаду контрольованих підпільною компартією Польщі кооперативів, а відтак втрат звичайних членів. Усе це забезпечило поступову заміну керівників окремих товариств на соціал-демократів, а також сприяло створенню нових соціал-демократичних кооперативів на місці занепалих комуністичних. Поступово відповідна тенденція призвела до остаточної втрати позицій комуністів у Робітничій спілці споживчої кооперації Польщі, що була підсумована на її черговому конгресі у червні 1924 р. Більшість делегатів ухвалили рішення про злиття із Центральною спілкою польської споживчої кооперації більш відомої як «Сполем» – аполітичною організацією, що орієнтувалась на пріоритет власне кооперативної роботи. Проти виступила лише прокомуністична меншість, частка якої серед делегатів уже не перевищувала 25% [139, с. 65].

Завершення процесу повноцінного вступу Робітничої спілки споживчої кооперації, перейменованої на Ревізійну спілку робітничих споживчих товариств (РСРСТ), до Центральної спілки відбулось під час спеціального позачергового з'їзду 25 квітня 1925 р. Комуністи попри активну кампанію критики правління незначно розширили свій вплив. Наприклад, проти резолюції, внесеної соціал-демократичним правлінням, проголосували лише

26 % делегатів [139, с. 67]. Не спромоглися комуністи повернути втрачені позиції і під час V Конгресу Спілки робітничих кооперативів 14–15 червня 1925 р. Критика правління Спілки за намагання обмежити вплив комуністів у споживчій кооперації шляхом відкриття поблизу контрольованих комуністами нових товариств завершилась у цілому безрезультатно. Внесена резолюція, якою пропонувалось визнати «діяльність Спілки в галузі пропаганди та організації незадовільною, а в деяких випадках (що засвідчив досвід роботи в Домбровському басейні) шкідливою для інтересів класового кооперативного руху», була підтримана лише 25 прокомуністично налаштованими делегатами та чотирма представниками Бунду (Єврейського робітничого Союзу), абсолютна більшість делегатів з'їзду відхилила її [82, с. 148]. Схожа доля спіткала і решту провокаційних ініціатив комуністичної частини конгресу. Зокрема, проект резолюції із різкою критикою дій уряду щодо ліквідації контрольованих ліворадикальними елементами кооперативів було відхилено уже редакційною комісією. Її тональність могла лише наразити Спілку на урядові репресії, а відтак правомірно розглядалась її керівництвом як неприйнятна. Натомість, була внесена альтернативна резолюція, що позитивно вирізнялась на фоні попередньої. У ній не лише констатувалось, що робітничий рух зазнає переслідувань, а й вживались формулювання, в яких уряд засуджувався за «посилення реакції», «переслідувань робітничого руху, що виявились з особливою грубістю за останній час» [82, с. 154–155]. Як бачимо, соціал-демократичне керівництво Спілки досить жорстко реагувало на урядові репресії, але намагались утримуватись від непродуктивних провокацій.

У комуністичних проектах і надалі гіпертрофована роль відводилась політичній пропаганді з використанням можливостей кооперації. Зокрема, у внесеній на XIV конгресі об'єднаної Спілки «Сполем» резолюції наголошувалось, що «...пропаганду з метою залучення нових членів необхідно пов'язати із загальним робітничим класовим рухом, підкреслювати, що лише за умови створення робітничо-селянського уряду кооперація зможе виконати

свої завдання» [147, с.и35]. Однак, створення єдиної Спілки споживчої кооперації Польської республіки знаменувала різке ослаблення впливу комуністів у центральних органах кооперативного руху. До його правління увійшов лише один представник комуністичної опозиції. Натомість більшість серед 21 членів становили представники дрібновласницьких верств міста та соціал-демократи [139, с.и68]. Це знайшло свій вияв на першому ж конгресі Спілки споживчих товариств Польської республіки («Сполем») 29–30 травня 1926 р. у Варшаві. Незважаючи на домінуючу на конгресі невдоволеність діями урядової коаліції ініціативи комуністичної меншості щодо втягування кооперативного руху до «єдиного фронту», організацію кооперативної кампанії проти дорожнечі, митної політики та «мілітаризації» були відхилені більшістю делегатів [139, с. 34–36]. Подібна тенденція спостерігалась і у подальшому. Наприклад, під час XVI конгресу спілки «Сполем» у липні 1928 р. внесений комуністами список кандидатів на членів кооперативної ради Спілки отримав лише 12,5 % голосів підтримки. Відхилені були й усі без винятку проекти резолюцій внесені комуністичною групою [183, с. 61–63]. Навпаки, спроби використати кооперативний форум з метою радикалізації руху, вихваляння тотально залежної від радянської держави та комуністичної партії кооперації в СРСР, заклики до перетворення кооперації на знаряддя політичної боротьби в країні не лише не отримували підтримки на конгресі Спілки, а й змушували забути про власні конфлікти «кооперативістів» та соціалістів.

Як бачимо, після підпорядкування кооперації на теренах колишньої Російської імперії комуністи зосередили увагу на завоюванні світового кооперативного руху. Метою політики комуністів у міжнародному кооперативному русі було втягування багатомільйонних мас кооперованого населення до політичної боротьби. Організаційним та координаційним центром реалізації політики комуністів у світовому кооперативному русі було обрано Кооперативну секцію Комуністичного інтернаціоналу. Під її керівництвом мав вироблятися курс комуністичних партій окремих країн щодо

національних кооперативних рухів та міжнародного кооперативного об'єднання – МКА. Особливістю кооперативного руху країн Центральної та Південно-Східної Європи було не лише домінування сільськогосподарської кооперації в національному масштабі, а й неучасть переважної більшості селянських кооперативних центрів у діяльності Міжнародного кооперативного Альянсу. Такий стан справ зумовлювався глибокими суперечностями між переважно споживчою кооперацією контрольованою здебільшого соціал-демократами, що становили основу МКА та сільськогосподарським кооперативним рухом із домінуючим впливом ідеї дрібновласницького селянства – аграризму.

Політика комуністів щодо кооперативного руху країн Центральної Європи у 20-х роках ХХ ст. засвідчила домінування утилітарного підходу до громадських кооперативних інституцій. Інтереси кооперації та її членів ігнорувалися на догоду політичній боротьбі. Центральним питанням у комуністичному русі для комуністів було ініціювання втягування кооперативних центрів до «єдиного фронту» з іншими прокомуністичними організаціями. У цьому контексті вироблялась позиція щодо процесу злиття кооперативних організацій у національному масштабі. Так, наприклад, наполягаючи на необхідності об'єднання німецької та слов'янської частини споживчого руху у Чехословаччині, комуністи займали різко ворожу позицію щодо об'єднання споживчого кооперативного руху в Польщі.

Однак, за умов соціально-економічної стабілізації, що тривала у країнах Центральної Європи у 20-х роках, реалізація курсу Комінтерну на внутрішнє завоювання кооперативного руху та його перетворення на інструмент політичної боротьби ускладнилась. Спроби комуністичної меншості спекулювати на проблемах взаємовідносин із орієнтованими на пріоритетність розвитку аграрного сектора урядами Чехословаччини та Польщі, швидко себе вичерпали. Певне зростання впливу комуністів у слов'янській частині споживчої кооперації Чехословаччини вичерпалось із переходом до відвертої конфронтації із соціал-демократичною більшістю

руху. Робітничче середовище щодалі більше орієнтувалось на вирішення поточних проблем кооперативного руху, віддавало перевагу конструктивними ініціативам перед популістськими спробами компартійних функціонерів у кооперації залучити кооперативний рух до політичної боротьби. Особливо яскраво це виявило себе у робітничій кооперації Польщі, де, зазнавши втрат від репресивних заходів уряду щодо причетних до анти-державної діяльності контрольованих комуністами кооперативів, робітники воліли вступати до очолюваних соціал-демократами товариств. Загалом, попри активні зусилля комуністичних партій, спрямовані на підпорядкування кооперативного руху країн Центральної Європи політичним цілям світового комуністичного руху, впродовж 20-х років ХХ ст. бажаних результатів досягнути не вдалося.

ВИСНОВКИ

Аналіз історіографії засвідчив відсутність спеціальних праць, присвячених вивченню кооперативного руху в теорії та практиці комуністичних та аграристських партій країн Центрально-східної Європи. Висвітлювались лише окремі аспекти означеної проблеми. Дослідниками європейського кооперативного руху першої чверті ХХ ст. було напрацьовано значну фактологічну базу. При цьому автори в оцінках кооперації, її місця у соціально-економічному розвитку та модернізації суспільних відносин керувались власними переконаннями. Натомість, з переходом до одержавлення та фактичної ліквідації кооперації в СРСР на межі 20–30-х років, справді наукове вивчення кооперативної проблематики припинилось, оскільки, громадський кооперативний рух, що подовжував існувати за кордоном тоталітарного СРСР, оцінювався як ворожий інтересам трудових верств населення. Натомість великою кількістю праць вирізняється радянська історіографія кооперативної політики комуністів та особливостей розвитку кооперації в СРСР. Проте, їх метою був не критичний аналіз, а індоктринація твердження про правильність, здійснюваних правлячою партією, перетворень. Вони обмежувались глорифікаційним змальовуванням досягнень комуністів у розвитку кооперації, що приводили до утвердження вищих та досконаліх форм кооперативної організації.

Особливістю радянської історіографії, присвяченої проблемам теорії та практики європейського аграризму, було те, що феномен селянського політичного руху розглядався з точки зору інтересів альтернативної йому комуністичної ідеології. Оціночні судження представників радянської історіографії коливались від скептично-критичних до різко негативних. Кооперативний аспект і у доктринальних поглядах, і у безпосередній діяльності аграристів розглядався лише побіжно. З огляду на це, формування цілісної

картини кооперативних поглядів та кооперативної політики аграристів вимагає копіткої аналітико-синтетичної роботи, співставлення окремих сюжетів досліджень, присвячених діяльності селянських політичних сил із інформацією, розкиданою в окремих працях; соціально-економічному розвитку, економічним та політичним перетворенням та історії розвитку кооперації в окремих країнах, де були здійснені спроби впровадження в життя аграристської доктрини суспільної модернізації.

Зацікавленість феноменом селянського політичного руху, яка спостерігалась у російській історіографії на початку 90-х років минулого століття, виявилась нетривалою. В Україні після розпаду СРСР досліджувалась лише суспільно-політична діяльність Болгарської землеробської народної спілки та її окремих лідерів. Автори поодиноких досліджень із історії країн Центральної та Південно-Східної Європи, які вийшли друком останнім часом у Росії та Україні, спеціальної уваги проблемам аграризму, а тим більше кооперативному аспекту у теорії та практиці селянських партій не приділяють. Значно далі просунувся процес переосмислення історичного досвіду розвитку кооперації за умов тоталітарного комуністичного режиму, а також з'ясуванню її реального місця та ролі у суспільному та соціально-економічному житті до більшовицького перевороту. Водночас останнім часом спостерігається пожвавлення інтересу до вивчення політики комуністів у Міжнародному кооперативному Альянсі. З іншого боку, й досі відсутні спеціальні праці, присвячені політиці Комінтерну у кооперативному русі країн Центральної та Південно-Східної Європи 20-х років ХХ ст.

Проведена нами пошукова робота засвідчила наявність достатньої джерельної бази для вирішення поставлених у дисертації завдань. Це – фонди російських та українських архівів, періодика досліджуваного періоду, праці теоретиків європейського комунізму, соціал-демократії та аграризму, опубліковані документи та матеріали, тематичні збірки останніх. З точки зору

достовірності та репрезентативності ключове місце посідають архівні матеріали Російського державного архіву соціально-політичної історії та Російського державного архіву економіки, Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Багатий інформаційний матеріал містить архівна періодика, саме з даних якої можна скласти оригінальне уявлення про особливості зародження та розвитку кооперативного руху у європейських країнах крізь призму сприйняття сучасниками.

Зародження кооперативного руху в країнах Європи стало реакцією на негативні прояви капіталістичної еволюції. Розвиток кооперації розпочався у середовищі міського населення Англії, де провідну роль відігравала її споживча форма. Натомість, генеза сільськогосподарської кооперації у її базовій та найбільш поширеній – кредитній – формі бере свій початок у Німеччині середини XIX ст. Переважна більшість середньозаможного селянства, менш пов'язаного із ринком великих міст та промислових районів, надавала перевагу корпоративно замкнутим кредитним касам Райффайзена, які репрезентували аграристські прагнення консервативного селянства. Натомість, ощадно-кредитні «народні банки» Шульце-Деліча основну увагу приділяли оптимізації фінансових результатів діяльності товариств. За умов постійного зростання попиту на продовольство з боку провідних промислових центрів Європи наприкінці XIX – напочатку XX ст. в селянському середовищі кількох європейських країн набула поширення споживчо-збутова форма кооперування.

Поширення кооперативного руху у селянському середовищі країн Центральної та Південно-Східної Європи відбувалося на основі засвоєння західноєвропейського досвіду. Водночас, за специфічних соціально-економічних та суспільно-політичних умов регіону відбувалась модифікація традиційних форм кооперації до потреб кожної окремо взятої країни. Переважання дрібновласницького селянства, його невисока заможність (порівняно із

західноєвропейським) посилена незначною пов'язаністю із європейським та відсутністю ємного внутрішнього сільськогосподарського ринку, зумовлювали гострий дефіцит фінансових ресурсів у аграрному середовищі. При повільному проникненні до сільського господарства науково-технічних здобутків та актуалізації необхідності національно-політичної та суспільно-просвітньої роботи у середовищі селянства кооперативні організації перетворювались на інструмент, котрий прагнула використати як державна влада, так і широкі кола свідомої інтелігенції. Окрім Угорщини, де тісна пов'язаність із експортом продовольства зумовила переважання споживчо-збутової форми кооперування селянства, у країнах регіону кредитні товариства Райффайзена перетворились на осердя решти форм кооперативного руху, які або інтегрувалися до кредитних, або залежали від них організаційно.

Свої особливості мав процес зародження та розвитку кооперації на території Російської імперії. З одного боку, стартові умови, що склалися на початку 60-х років XIX ст. в аграрній країні із залишками кріпосницьких відносин були менш сприятливими, ніж у країнах Південно-Східної Європи. Поширення кооперування на широкі верстви сільського населення стримувалось відсутністю необхідної законодавчої та обмеженістю соціальної бази через переважання кредитно-ощадних товариств, побудованих за принципами Шульце-Деліча. Водночас розвиток споживчої кооперації стримувався внаслідок відсутності великих промислових центрів та відносно пізнього початку індустріалізації країни. Натомість з кінця XIX– початку XX ст. розпочинається бурхливий розвиток кооперації, внаслідок чого за відносно короткий проміжок часу вона перетворилась у на найчисельнішу форму самоорганізації населення імперії.

Визначальне місце у подоланні гострих майнових суперечностей та соціальної стабілізації суспільства відводили ідеї кооперування прихильники

різних шляхів безконфліктного розвитку людства: від соціалістів-утопістів Р. Оуена та Ш. Фур'є до ліберальних реформаторів Г. Шульце-Деліча та Ф. Райффайзена. Проте, якщо Р. Оуен та Ш. Фур'є прагнули до побудови на принципах добровільного кооперування замкнених комун, у яких із допомогою суспільного перевиховання були б подолані негативні якості сучасного їм соціуму, то наступні покоління кооператорів значно просунулись у адаптації зазначених утопічних ідей до потреб реального суспільства. Запропонована у середині XIX ст. Ф. Райффайзенем сільська кооперація, за його задумом, мала забезпечити захист інтересів організованого селянства від усіх проявів ринкової стихії: лихварства, торговельного посередництва тощо. Водночас кооперування мало стати визначальним засобом у вирівнюванні породжуваних капіталізмом соціальних диспропорцій та формуванні якомога більшої кількості населення, зацікавленого у конструктивному поступальному розвитку суспільства.

Натомість, основоположники комунізму К. Маркс та Ф. Енгельс абсолютизували деструктивні форми перетворення суспільства за допомогою революційних методів здобуття політичної влади. З їх точки зору форми кооперування дрібних виробників були ворожими інтересам революційних соціалістичних перетворень, адже мали на меті гальмування процесів пауперизації потенційних найманих робітників, перешкождали радикалізації суспільства та продовжували «агонію» капіталістичного ладу. Відтак, К. Маркс та Ф. Енгельс розглядали кооперацію насамперед з точки зору її можливого використання для пропаганди комуністичних ідей, а також (у випадку із виробничою кооперацією) як додатковий аргумент на користь того, що виробництво у великих промислових масштабах можливе без участі підприємців. Ідеолог російського комунізму В. Ленін продовжував розвивати базований на ортодоксальних положеннях марксизму утилітарний підхід до використання кооперації у контексті підготовки соціалістичної революції та

розбудови тоталітарного комуністичного суспільства. Він обґрунтував необхідність активізації підривної діяльності комуністів у робітничій кооперації (з метою радикалізації робітничого руху і використання у процесі переходу до соціалістичного ладу) та селянській (з метою розшарування селянства, нав'язування його малоземельній частині твердження про ворожість заможного). Відповідні ідеї знайшли продовження у працях лідерів комуністичного руху країн Центральної та Південно-Східної Європи у міжвоєнний період.

У пошуках соціально-економічного підґрунтя для альтернативного урбаністичному капіталізму та соціалізму шляху розвитку аграрних суспільств Центральної та Південно-Східної Європи, лідери місцевих селянських партій розглядали ідею загального кооперування, як засіб перетворення країн периферійного на той час регіону Європи у осередок соціальної та економічної стабільності. Розвиток кооперації мав стати базовою передумовою встановлення «аграрної демократії» дрібних виробників-власників як антиподу соціально поляризованого, конфліктного західного капіталізму та тоталітарного радянського соціалізму. Ідейна диференціація на помірковано-консервативну та ліворадикальну течію знайшла своє відображення і у поглядах на місце кооперації у процесі суспільної модернізації. Представники радикального крила аграризму, які домінували в Болгарській землеробській народній спілці та румунській Цараністській партії, виступали за форсування розвитку кооперації, її активне насадження державою. Натомість теоретики консервативної течії, яка найбільш чітко виявила себе у Чехословаччині, виступали із більш поміркованими та прагматичним ідеями, що зводились до сприяння розвитку кооперативного руху на основі врахування прагматичних інтерсів його членів.

Можливості реалізації програми суспільної модернізації у різних селянських партій Центральної та Південно-Східної Європи були нерівними.

Вони залежали від комплексу об'єктивних та суб'єктивних факторів, що лежали в соціально-економічній та суспільно-політичній площині. З одного боку, неоднаковою була відносна вага селянства у структурі населення країн регіону, а також його соціальна структура. З іншого, аграрні партії функціонували за умов різних політичних систем – від широкої парламентської демократії у Чехословаччині, до конституційної монархії із невисоким рівнем розвитку парламентаризму, в Югославії. Ці фактори доповнювались неоднорідністю самого селянського політичного руху, яка відображалась у співіснуванні окремих аграристських партій-суперників (наприклад, Польща) або внутрішніх суперечностях, що теж поступово призводили до розколу (наприклад, Болгарія).

Досвід функціонування створеної у рамках суспільного експерименту болгарських аграристів кооперативної мережі після втрати ними політичної влади, засвідчив її недостатню життєздатність за умов відсутності державної підтримки. Після того, як БЗНС опинилась в опозиції, контрольовані нею кооперативні центри почали втрачати позиції в економіці країни. Вагомою причиною цього стала не стільки політика нових урядів Цанкова-Ляпчева, скільки активна політична фрагментація кооперативного руху під час правління Землеробської спілки, яка поглиблювалась з огляду на спроби форсування розвитку «кооперативної держави» без урахування прагматичного інтересу власницького селянства. Більш успішними виявились спроби залучити потенціал кооперації для соціально-економічних перетворень в інтересах селянства, які здійснювались представниками консервативного крила аграризму у Чехословаччині та Угорщині. Тісна взаємодія селянської кооперації із правлячими у країні аграрними партіями забезпечувала сільськогосподарській кооперації преференції у розвитку.

Важливим наслідком взаємодії аграристських партій та селянської кооперації Чехословаччини й Угорщини у соціально-політичній сфері стало

обмеження можливостей поширення комуністичного впливу у середовищі малоземельного селянства. Це досягалося підтримкою розвитку у їх середовищі різних форм кооперативної взаємодопомоги та виробничої кооперації. У такий спосіб малозаможне селянство отримувало сподівання на можливість поліпшення свого матеріального становища та перетворення на самостійних господарів, а відтак уникало участі у пропонуваніх комуністами радикальних формах боротьби. Складнішими були взаємини аграристів із споживчим кооперативним рухом міського населення. Особливо яскраво це виявило себе в Чехословаччині. Відстоюючи інтереси сільського господарства та намагаючись подолати «ножиці цін» на аграрну і промислову продукцію, уряд аграристів проводив політику високих імпорتنих мит на продовольчі товари і водночас стабілізував ціни на промислові товари в середині країни. Такі кроки негативно вплинули на становище споживчої кооперації.

Попри чергування більш різких кроків та тактичних відступів, політика комуністів у російському кооперативному русі після жовтневого перевороту була спрямована на підпорядкування найбільш чисельної форми самоорганізації російської громадськості, перетворення її на інструмент вирішення комплексу внутрішньополітичних завдань. З переходом до НЕПу у кооперації з'явилися можливості для часткового відновлення самодіяльності, проте вона лімітувалася соціально-економічною діяльністю. Кооперативний рух, як суспільно-політичне явище, навпаки, став об'єктом посиленого тиску та втручання з боку комуністичної партії, яка активізувала зусилля щодо його внутрішнього підпорядкування. З цією метою масово застосовувались втручання у виборчий процес під час проведення загальнонаціональних кооперативних конгресів, а самі вони шляхом виставлення ультимативних вимог змушені були ухвалювати потрібні режиму рішення. Відтак, уже в перші роки НЕПу усі керівні органи були перебрані делегованими ком-

партією емісарами, що не володіли достатнім рівнем компетентності та професіоналізму. Їх завданням було визначено просування партійного впливу в глибину місцевих організацій, а відтак руйнацію залишків кооперативної форми самоорганізації російського суспільства.

З огляду на те, що російські комуністи традиційно розглядали територію Російської імперії (пізніше – СРСР) у більш широкому контексті – реалізації ідеї «пролетарської революції» у загальносвітовому масштабі, здобуття контролю над російською кооперацією було лише першим кроком до загального опанування наймасовішого на той час громадського руху у планетарному масштабі. Кінцевою метою стало опанування національних та міжнародних організацій з метою втягування кооперованого населення до політичної боротьби. Організаційним і координаційним центром реалізації політики комуністів у світовому кооперативному русі було обрано Кооперативну секцію Комуністичного Інтернаціоналу. Під її керівництвом мав вироблятися курс комуністичних партій окремих країн щодо національних кооперативних рухів та міжнародного кооперативного об'єднання – МКА. Центральним питанням у комуністичному русі для комуністів було ініціювання втягування кооперативних центрів до «єдиного фронту» з іншими прокомуністичними організаціями. У цьому контексті вироблялась позиція щодо процесу злиття кооперативних організацій в національному масштабі. Однак за умов соціально-економічної стабілізації, що тривала у країнах Центральної Європи у 20-х роках робітниче середовище більше орієнтувалось на вирішення поточних проблем кооперації, віддавало перевагу конструктивним ініціативам перед популістськими спробами компартійних функціонерів залучити кооперативний рух до політичної боротьби.

Проведений нами компаративний аналіз розвитку кооперативного руху в теорії та практиці аграристських і комуністичних партій країн Центрально-Східної Європи у 20-х роках ХХ ст. дав можливість виявити спільні риси та

особливості. З одного боку, європейській кооперації аналізованого періоду була притаманна позитивна динаміка зростання. Водночас, цей процес відбувався нерівномірно за різних суспільно-політичних обставин. Так, за умов становлення тоталітаризму на контрольованих комуністами територіях кооперація була обмежена соціально-економічною сферою діяльності, можливості для розвитку кооперативної форми самоорганізації громадськості як суспільно-політичного феномену наштовхувались на невідповідність моделі тоталітарної держави, що формувалася за умов однопартійної диктатури більшовиків. Ігнорування самостійних кооперативних інтересів, субпідрядні оцінки її ролі з точки зору перетворення суспільства знайшли своє відображення і у політиці комуністів у кооперативних рухах нерадянських країн Європи та їх міжнародному центрі – МКА. Спробу волонтаристського втручання в діяльність кооперації здійснили під час свого першого приходу до влади і представники радикального крила європейського селянського руху – лідери Болгарської землеробської спілки часів однопартійного уряду О. Стамболійського. Проте, форсування кооперативного переоблаштування країни, небажання враховувати соціально-економічні умови, за яких здійснювались ініційовані ними суспільні перетворення, виявила свою безперспективність відразу ж після втрати ними політичної влади у країні. Більш вдалою була кооперативна політика представників поміркованого крила східноєвропейського аграризму, що знайшла своє відображення в Чехословаччині та, меншою мірою, в Угорщині. Вона базувалась як на урахуванні реального рівня розвитку кооперації, так і безпосередніх інтересів її найбільш активних членів. Подібний прагматичний підхід, навіть за обмежених чинниками можливостей реалізації програми суспільної модернізації, забезпечив успішний розвиток селянського кооперативного руху в Чехословаччині та Угорщині.

Виходячи з отриманих результатів, дисертант сформулював такі практичні рекомендації:

– На основі матеріалу, викладеного у дисертації та сформульованих у ній положень, розробити окремий спецкурс для студентів, які навчаються за спеціальностями: історія, політологія, економіка, спрямований на їх ознайомлення із проаналізованим досвідом взаємодії політичних сил із найчисельнішою у 20-х роках ХХ ст. формою самоорганізації європейської громадськості – кооперацією.

– Включити порушені проблеми до програми науково-практичних семінарів, круглих столів, ініціювавши відкрите обговорення проблем та перспектив взаємодії громадських та політичних організацій України.

– Використовувати наведені у дисертації факти та зроблені на їх підставі висновки під час розробки державних програм по сприянню розвитку громадянського суспільства в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

Архівні матеріали

Російський державний архів економіки (РДАЕ).

Ф.484. Центральный союз потребительских обществ СССР (Центросоюз)

Оп. 1. Секретариат, Центральная тройка по расчетам с кооперацией по комиссионному вознаграждению за государственное распределение («Центротройка»), Бюро союзов республик и областей национальных меньшинств при правлении Центросоюза («Нацбюро»), Бюро Центросоюза по обслуживанию интегральных кооперативных организаций на окраинах Севера («Севбюро»), Особая комиссия немощи голодающим при президиуме Центросоюза («Помгол») (1917–1947)

1. Спр. 1. Протоколы заседаний 30–34 Собраний уполномоченных Московского союза потребительских обществ и Всероссийского центрального союза потребительских обществ (22 октября 1915/сентябрь 1917 – 1 февраля 1919). – 152 арк.

2. Спр. 10. Положения инструкции и циркуляры Центросоюза за 1917 – 1920 гг. (1917 – 1920). – 217 арк.

3. Спр. 10а. Устав Центросоюза, утвержденный 14 октября 1918 г. (14 октября 1918). – 51 арк.

4. Спр. 193. Доклад об истории Всероссийского Центрального союза потребительских обществ («Центросоюз») с 1898 по 1921 г. с материалами к нему (1921). – 74 арк.

5. Спр. 673. Доклад управления Центросоюза об итогах деятельности потребительской кооперации по РСФСР в 1925/26 г. (192526 г.). – 70 арк.

6. Спр. 1675. Доклад правления Центросоюза СССР потребительской кооперации к 12-й годовщине Великой Октябрьской социалистической революции (1929). – 8 арк.

7. Спр. 1913. Резолюции совещания правления Центросоюза СССР и РСФСР совместно с председателями республиканских, краевых, областных и национальных союзов по вопросу о проведении в жизнь решений ЦК ВКП(б) и СНК СССР «об изменении системы работы потребкооперации» с материалами к ним (5 января 1931). – 125 арк.

8. Спр. 2729. Материалы по принятию примерного устава сельпо (протокол, справка, докладные записки) (19 июня – 20 октября 1936). – 21 арк.

Ф. 531. Сельскохозяйственная секция при Всероссийском центральном союзе потребительских обществ (Центросекция)

Оп. 1. (1920 – 1921 гг.)

9. Спр. 2. Положение Совнаркома РСФСР о сельскохозяйственной секции при Центросоюзе (1920). – 8 арк. (Положение на арк.1-зв.)

10. Спр. 4. Положение о Совете объединенной сельскохозяйственной кооперации при Селькосоюзе (1920). – 6 арк.

11. Спр. 8. Положение о сельскохозяйственных кооперативных секциях. Протоколы правления Сельскохозяйственной секции при Центросоюзе за июнь-июль 1920 г. Подлинные. Выписки из протоколов правления сельскохозяйственной секции за июль–ноябрь 1920 г. (июнь–ноябрь 1920 г.). – 122 арк.

12. Спр. 14. Доклад Т.Немировского по вопросу о положении сельскохозяйственной кооперации (ноябрь–декабрь 1920). – 9 арк.

13. Спр. 18. Декрет Совнаркома РСФСР о потребительской кооперации. Инструкция Центросоюза о порядке и сроке ликвидации селькосекции (июнь – сентябрь 1921). – 48 арк.

14. Спр.23. Циркуляры сельскохозяйственной секции при Центросоюзе за август 1920 – апрель 1921 гг. (август 1920 – апрель 1921). – 154 арк.

Ф. 4106. Всероссийский союз сельскохозяйственной кооперации по снабжению сельского хозяйства средствами производства (Сельско-союз)

Оп. 1. Правление 1921–1929 гг.

15. Спр. 4. Протоколы заседание президиума Сельскосоюза за 1921 – 1927 гг. Подлинные (1921 – 1927).

16. Спр. 7. Протоколы заседаний правления Сельскосоюза с 2 января – 30 декабря 1922 г. Копии (2 января – 30 декабря 1922 г.). – 128 арк.

17. Спр. 17. Переписка с ЦК ВКП(б) по личному составу Сельскосоюза (руководящие работники – члены ВКП(б)) (22 октября – 6 мая 1923).

18. Спр. 180. Доклад правления Сельскосоюза о деятельности сельскохозяйственной кооперации за 1926 г. Сформировано и россыпи (1926).

19. Спр. 314. Материалы учредительного съезда Союза союзов сельскохозяйственной кооперации (23 июня – 30 июля 1927).

Оп. 2. Общий отдел

20. Спр. 2. Материалы съезда уполномоченных кооперативных союзов по учреждению Всероссийского союза сельскохозяйственной кооперации и «Сельскосоюз» за 20-24 августа 1921 года (20 августа – 24 августа 1921 г.). – 261 арк.

21. Спр. 11. Материалы первого собрания уполномоченных Сельскосоюза от 14 – 18 октября 1922 года (1922). – 97 арк.

22. Спр. 39. Материалы 2-го собрания уполномоченных Сельскосоюза от 22 – 27 февраля 1924 г. (февраль 1924).

23. Спр. 810. Устав Всероссийского союза сельскохозяйственной кооперации (1925).

Оп. 3. Организационно-инструкторский отдел (1921–1928)

24. Спр. 317. Протокол (копия) заседания второго собрания уполномоченных Сельскохозяйственного союза 22 – 27 февраля 1924 г. (1924). – 4 арк.

25. Спр. 319. Выписка из протокола № 61 от 4 июля 1924 г. заседания правления Сельскохозяйственного союза о вступлении Сельскохозяйственного союза в Международный крестьянский Совет (4 июля – 19 июля 1924 г.). – 2 арк.

Оп. 5. Статистико-экономический отдел (1921 – 1929)

26. Спр. 24. Погубернский список союзов сельскохозяйственной кооперации – членов Сельскохозяйственного союза за 1921–1922 гг. (1921–1922). – 104 арк.

27. Спр. 35. Доклады и докладные записки сотрудников Статистико-экономического отдела Сельскохозяйственного союза о деятельности союзов сельскохозяйственной кооперации за 1922 – 1923 гг. (1923).

28. Спр. 133. Доклад председателя правления Сельскохозяйственного союза о работе и достижениях сельскохозяйственной кооперации, программа и заключение по программе обследования сельскохозяйственной кооперации в 1926/1927 г., справка о состоянии сельскохозяйственной кооперации СССР и РСФСР (без Украины) и другие сведения о состоянии сельскохозяйственной кооперации (1926–1927).

Ф. 7018. Совет центров сельскохозяйственной кооперации при Всероссийском союзе сельскохозяйственной кооперации (Сельскохозяйственного совета)

Оп. 1. (декабрь 1918 – 27 января 1920)

29. Спр. 1. Положение и устав Совета объединенной сельскохозяйственной кооперации (17 декабря 1918 – 10 мая 1919).

30. Спр. 2. Положение о строительстве потребительских коммун и тезисы докладов Сельскохозяйственного совета о порядке проведения в жизнь декрета о потребительских коммунах (1918). – 17 арк.

Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ)

Ф. 17. Центральный комитет КПСС (ЦК КПСС) (1898, 1903–1991)

Оп. 3. Политическое бюро (Политбюро ЦК) (1919–1952)

31. Спр. 637. Протокол № 106, 107 заседания Политбюро ЦК ВКП(б) от 28 мая, 2 июня 1927 г. – 10 арк.

Оп. 5. Отдел по работе в деревне (1918 –1921).

32. Спр. 192. Доклады, отчеты, инструкции, тезисы Петроградского губкома РКП(б) и отдела по работе в деревне, протоколы заседаний ответственных организаторов по работе в деревне, заводских, волостных ячеек РКП(б) и воинских частей, письма отдельных лиц о партийной работе, об организации и укреплении партийных, советских, профсоюзных и кооперативных аппаратов в губернии, о доставке литературы и др. (январь 1920 – декабрь 1920 гг.). – 145 арк.

Оп. 11. Организационно-инструкторский отдел (1919–1924)

33. Спр. 200. Обзор отдела о руководстве партии кооперативными органами и их работой (январь–сентябрь 1923 г.), сводка о работе партийных органов в кооперации и информационные документы Центросоюза, Всекобанка и др. (декабрь 1922 – январь 1924). – 36 арк. (Это бывшая опись 167, ед. хр. 167).

Оп. 68. Организационно-распределительный отдел (1920–1930)

34. Спр. 595. Обзор отдела о руководящих кадрах кооперации, справки и сводки Центросоюза о работе учетно-распределительского отдела, о персональном составе ответственных работников кооперативных органов, списки членов партии, направленных в 1923 году на усиление местных кооперативных органов; материалы о работе кооперативно-хозяйственной комиссии месткома секретариата ЦК РКП(б). – 307 арк.

Ф. 19. Протоколы Совета народных комиссаров (СНК РСФСР), Комиссии при СНК РСФСР (Малого Совнаркома), Совета рабоче-крестьянской обороны (СТО) РСФСР (1917 – 1922) – Оп.1.

35. Спр. 93. Протокол Совета народных комиссаров СССР (10 апреля 1918г.). – 87 арк.

36. Спр. 224. Протокол Совета народных комиссаров СССР (21ноября 1918 г.) № 224. – 71 арк.

37. Спр. 250. Протокол Совета народных комиссаров СССР (25 января 1919 г.). – № 250.

38. Спр. 261. Протокол Совета народных комиссаров СССР (27 февраля 1919г.). – № 261.

39. Спр. 343. Протокол Совета народных комиссаров СССР (27 января 1920 г.). – 147 арк.

Ф.506. Кооперативная секция ИККИ. – Оп.1.

40. Спр. 1. Справки по истории и организации потребительской кооперации в Советской России (1919). – 59 арк.

41. Спр. 15. Протоколы заседаний Кооперативной секции ИККИ (1-й экз.) (05.01.1922). – 98 арк.

42. Спр. 21. Письмо в Президиум ИККИ о задачах Кооперативной секции ИККИ (1922). – 50 арк.

43. Спр. 29. Отчет, письмо в ИККИ и резолюции по организационным и тактическим вопросам, принятые на 1 конференции коммунистов-кооператоров в Москве 1–6 ноября 1922 г. (01.11.1922 – 06.11.1922 гг.). – 83 арк.

44. Спр. 47. Отчет Кооперативной секции ИККИ, тезисы докладов, обращения, проекты резолюций и справка о 2-й международной конференции коммунистов-кооператоров (03.06.1924 – 17.06.1924). – 6 арк.

45. Спр. 64. Тезисы кооперативного совещания при ИККИ о работе коммунистов в кооперации (04.03.1926 – 19.04.1926 гг.). – 49 арк.

46. Спр.79. Подготовленные документы к Международному кооперативному конгрессу в Стокгольме: проекты тезисов, инструкций, резолюций и др. (78. – 1-й экземпляр: 19.01.1927 – 29.11.1927). – 212 арк.

47. Спр. 80. Справки, информационные сообщения о кооперативном движении во Франции, Чехословакии, Англии (31.01.1927 – 05.11.1927). – 58 арк.

48. Спр. 90. Отчеты, предложения и статьи о международном кооперативном движении (29.02.1928 – 12.1928). – 96 арк.

49. Спр. 91. Отчеты, статьи и справки о положении кооперативного движения в зарубежных странах (26.01.1928 – 1928). – 64 арк.

50. Спр. 120. Информационный бюллетень Бюро иностранной кооперации Центросоюза СССР. – № 2, 6, 7, 10, 11 (12.01.1930 – 17.06.1930). – 36 арк.

51. Спр. 128. Отчеты и сообщения о состоянии кооперативного движения в зарубежных странах (05.03.1931 – 03.11.1931). – 21 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО)

Ф. 807. Об'єднане представництво українських кооперативних спілок у Лондоні.

52. Спр. 15. Загальні кооперативні питання. Листування з Укркооп-центрами і радянськими установами за кордоном, різними чужоземними кооперативними установами. Кооперативна виставка в Генті, лютий 1924. – березень 1930 р.

53. Спр. 16. Загальні кооперативні питання. Листування з Інтернаціональним кооперативним Альянсом та Інтернаціональним кооперативним Товариством гуртових закупівель. – Січень 1924 – травень 1930. – 673 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО)

Ф. 1. Комуністична партія України.

Оп. 20. Центральний комітет

54. Спр. 1904. Доклады и приложения к ним Международного кооперативного союза «Альянс», Всеукраинского общества торговли «ВАКОТ», паевого товарищества народного питания «Нарпит» в ЦК КП(б)У об их деятельности (1 января – 23 сентября 1924 г.). – 63 арк.

55. Спр. 2087. Циркулярные письма, тезисы докладов, проекты постановлений, резолюций, инструкции, положения ЦК КП(б)У, местных партийных, советских и профсоюзных органов о состоянии и перспективах раз-

вития сельскохозяйственной, промышленной и потребительской кооперации, задачах кооперативных совещаний при партийных органах, кооперативно-пропагандистской работе среди населения, международном деле кооперации (1925 г.). – 137 арк.

56. Спр. 2098. Краткий обзор Кооператсовещания при ЦК КП(б)У о «Международном кооперативном Альянсе и Украинской кооперации». Отчет заседания исполкома Международного кооперативного Альянса об итогах работы. Письмо Э.И. Квиринга на имя И.В.Сталина о позиции советской делегации в Альянсе. Переписка с Всеукраинским кооперативным банком «Украинбанк», кооперативными союзами о взаимоотношениях украинских кооперативов с международным Альянсом (8 января – 19 октября 1925 г.). – 94 арк.

57. Спр. 2797. Докладные записки, справки, переписка, протоколы заседаний Всеукраинского союза потребительской кооперации («ВУКООП-СПЛКА»), переписка с партийными и советскими организациями по вопросам работы потребительской кооперации в городе и на селе. В деле имеются протоколы совещаний, письма об установлении организационно-хозяйственных связей с кооперацией Западной Украины (7 января – 19 декабря 1928 г.). – 123 арк.

Опубліковані документи та матеріали:

58. Вся кооперация СССР. Справочник-ежегодник для кооператоров и хозяйственников / Под. ред. Д.Бейка, А.Киссина, Ю.Новаковского и др. – М.: Изд-во газ. «Кооперативная жизнь», 1928. – 1003с.

59. Вся кооперация СССР. Ежегодник для кооперативов и хозяйственников / Под ред. Д.Бейка, А.Киссина, С.Комиссарова и др.; Отв. ред. М.Кантор. – М.: Изд-во газ. «Кооперативная жизнь», 1929. – 1172 с.

60. Вся кооперация СССР. Справочник-ежегодник для кооператоров и хозяйственников / Отв. ред. Ю.Новаковский. – М: Изд-во газ. «Кооперативная жизнь», 1930. – 544 с.

61. XII Международный кооперативный конгресс // Международная кооперация. – 1927. – №9-10. – С.9-53.
62. Девятый съезд РКП(б). Март-апрель 1920 г.: Протоколы. – М., 1934.
63. Декрет Совета Народных Комиссаров о потребительских коммунах (20 марта 1920) // Кооперативная жизнь. – 1919. – № 4–6. – С. 48–49.
64. Декрет Совета народных комиссаров об объединении всех видов кооперативных организаций // Кооперативная жизнь. – 1920. – № 1–2. – С. 2.
65. Декреты Советской власти. – Т.2: 17 марта – 10 июля 1918 г. – М.: Политиздат, 1959. – 686 с.
66. Декреты Советской власти. – Т.4: 10 ноября 1918 – 31 марта 1919 – М.: Политиздат, 1968. – 731 с.
67. Декреты Советской власти. – Т.7: 10 декабря 1919 – 31 марта 1920 г. – М.: Политиздат, 1975. – 676 с.
68. Директивы ЦК КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов. – Т.1: 1917 – 1928. – М.: Госполитиздат, 1957. – 736 с.
69. Ежегодник Московского союза потребительных обществ. – 1914. – М., 1916. – Вып. 4.
70. К XIV съезду РКП(б). – М.-Л.: ГИЗ, 1925. – 456 с.
71. Календарь-справочник для членов общества потребителей «Кооперация». – М.: Издательство Центросоюза, 1919. – 76 с.
72. Кооперативное движение в Болгарии // Международный справочник по кооперативному движению. Ежегодник кооперативной секции Коминтерна. – М.: Изд. Кооперативной секции ИККИ. – 1925. – Вып. 3. – С. 45–66.
73. Кооперативное движение в Венгрии // Международный справочник по кооперативному движению. Ежегодник кооперативной секции Коминтерна. – М.: Изд. Кооперативной секции ИККИ. – 1925. – Вып. 3. – С. 67–91.

74. Кооперативно-колхозное строительство в Белорусской ССР 1917-1927гг.: Сб. документов и материалов / Сост.: Т.А. Воробьева и др.; Ред. кол.: М.П. Костюк и др. – Минск: Наука и техника, 1980. – 310 с.

75. Кооперативно-колхозное строительство в Нижегородской губернии (1917–1927 гг.): Документы и материалы / Главное архивное управление при Совете Министров СССР и др.; [Сост.: В.В. Колябин]. – Горький: Волговятское книжное издательство, 1980. – 303 с.

76. Кооперативно-колхозное строительство в СССР, 1917 – 1922: Документы и материалы / АН СССР. Ин-т истории ССР и др.; Отв. ред. В.П. Данилов. – М.: Наука, 1990. – 399с.

77. Кооперативно-колхозное строительство в СССР, 1923 – 1927: Документы и материалы / АН СССР. Ин-т истории ССР и др.; [Сост.: Е.А. Тюрин и др.]. – М.: Наука, 1991. – 426 с.

78. Кооперация в СССР за десять лет / Ком. акад. Кооп. секция. Центр. кооп. совет; Отв. ред. В.П. Милютин. – М.: Изд-во Ком. акад., 1928. – 330с.

79. Кооперирование и коллективизация бедноты в кустарно-промышленной кооперации. – Сборник материалов. 4-е изд., доп. и испр. – М.: РИО Всекопромсоюза, тип. «Рабочий коммунары», 1930. – 56с.

80. Международный союз сельскохозяйственной кооперации // Международный справочник по кооперативному движению. Ежегодник кооперативной секции Коминтерна. – М.: Издание кооперативной секции ИККИ, 1924. – Вып. 1. – С. 62–63.

81. XI Международный кооперативный конгресс // Международный справочник по кооперативному движению. Ежегодник кооперативной секции Коминтерна. – М.: Издание кооперативной секции ИККИ, 1925. – Вып. 2. – С. 5–90.

82. 5-й съезд Союза рабочих кооперативов в Польше // Международный справочник по кооперативному движению. Ежегодник кооперативной секции Коминтерна. – Вып. 2. – С. 148–155.

83. Собрание узаконений рабоче-крестьянского правительства РСФСР. – 1920. – № 6.
84. Собрание узаконений рабоче-крестьянского правительства РСФСР. – 1921. – № 26.
85. Собрание узаконений рабоче-крестьянского правительства РСФСР. – 1923. – № 11.
86. Собрание узаконений рабоче-крестьянского правительства РСФСР. – 1925. – № 14.
87. Собрание узаконений рабоче-крестьянского правительства РСФСР. – 1921. – № 53.
88. Собрание узаконений рабоче-крестьянского правительства РСФСР. – 1921. – № 61.
89. Съезд союза немецких кооперативов в Чехословакии // Международный справочник по кооперативному движению. Ежегодник кооперативной секции Коминтерна. – М.: Издание ИККИ. – 1925. – Вып. 2. – С. 156–169.

Періодика досліджуваного періоду:

90. Апрельская сессия Центрального комитета Альянса // Международная кооперация. – 1927. – №5. – С.25-29.
91. Арборе-Ралли Е. Положение крестьянства в Румынии и Румынская крестьянская партия / Е. Арборе-Ралли // Крестьянский Интернационал. – 1924. – № 7–9. – С. 55–62.
92. А. Бадулеску К IV съезду Румынской крестьянской партии / Бадулеску А. // Крестьянский Интернационал. – 1924. – № 10–12. – С. 29–38.
93. Бадулеску А. О кооперативном движении в Румынии / А. Бадулеску // Международная кооперация. – 1925. – № 9. – С. 35–44.
94. Болгария. Наступление фашизма на рабочую кооперацию // Международная кооперация. – 1926. – № 10. – С. 38–39.

95. Бюллетень Кооперативной Секции Коминтерна. – 1924. – №12.
96. Варьяш Э. Болгарская кооперация и болгарский фашизм / Э. Варьяш // Крестьянский Интернационал. – 1924. – № 3–4. – С. 126–133.
97. Владимирский М. Об участии сельскохозяйственной кооперации в смотре групп бедноты / М. Владимирский, А. Штейнгарт // Сельскохозяйственная кооперация. – 1928. – № 21. – С. 4–6.
98. Всероссийский съезд рабочей кооперации // Кооперативная жизнь. – 1918. – № 2. – С. 24–28.
99. Всероссийскому Совету кооперативных съездов // Кооперативная жизнь. – 1920. – № 1–2. – С. 3.
100. Генкин Д.М. Государство и кооперация // Кооперативная жизнь. – 1918. – № 2. – С. 1–3.
101. Герман Р. Раскольническая политика социал-демократов в Чехословакии / Р. Герман // Международная кооперация. – 1927. – № 7–8. – С. 26–31.
102. Главнейшие постановления Всероссийского кооперативного съезда // Кооперативная жизнь. – 1918. – № 1. – С. 38–42.
103. Голос рабочей кооперации. – 1918. – № 24. – С. 28–29.
104. Гонения на кооперацию // Кооперативная жизнь. – 1919. – № 4–6. – С. 39–41.
105. Горов М. Кооперация и борьба за крестьянство в Болгарии / М. Горов // Международная кооперация. – 1929. – №3. – С.12-19.
106. Горов М. Политическая передвижка крестьянства в капиталистических странах и борьба за крестьянство / М. Горов // Крестьянский Интернационал. – 1924. – № 10–12. – С. 3–16.
107. Достижения и задачи коммунистов в кооперации // Международная кооперация. – 1925. – № 3–4. – С. 5–8.
108. Украинская кооперация в Галиции / А. Евдокимов // Кооперативная жизнь. – 1913. – № 9. – С. 23–26. – С. 23–24.

109. За революционную линию в кооперации // Международная кооперация – 1928 – № 3. – С. 22–24.
110. Западноевропейская потребительская кооперация в 1913 году // Союз потребителей. – 1914. – № 1. – С. 26–27.
111. Иванюк В. Возникновение и современное положение кооперативного движения в Польше /В. Иванюк // Международная кооперация. – 1926. – № 7. – С. 15–23.
112. Из деятельности Совета Всероссийских кооперативных съездов // Кооперативная жизнь. – 1919. – № 7–9. – С. 42–45.
113. Известия ЦК РКП(б). – 1921. – № 36.
114. Известия ЦК РКП(б). – 1922. – № 3.
115. Известия на Богларската народна Банка. – 1928. – № 8–9.
116. К вопросу о международном обществе оптовых закупок // Союз потребителей. – 1908. – № 17. – С. 335–336.
117. К сессии Совета Союза союзов // Сельскохозяйственная кооперация. – Издание союза союзов сельскохозяйственной кооперации. – 1928. – № 13. – С. 3–5.
118. Кампания протеста потребкооперации Чехословакии против дороговизны // Международная кооперация. – 1927. – № 1. – С. 43–45.
119. Качинский В. 1-ая Международная Конференция кооператоров-коммунистов /В. Качинский // Украинский Кооператор. – Х., 1922. – № 6–7.
120. Кість А. Кооперативний маєток у Мніховім Градіщі в Чехії / А. Кість //Кооперативний Альманах – орган неперіодичний. – Подєбради: Видання «Товариства по розповсюдженню кооперативного знання при Українській господарчій академії». – Кн..2. – Грудень 1923. – С.108-124.
121. Коларов В. «Аграризм» как теория «социального мира» / В. Коларов // Коммунистический Интернационал. – 1928. – № 20. – С. 31.
122. Коларов В. Сельскохозяйственная кооперация и задачи коммунистов / В. Коларов // Аграрные проблемы. – Кн. 7. – 1932. – С. 14–16.
123. Коммунист. – 1932. – № 1.

124. Коммунист. – 1932. – № 34–35.
125. Коммунистическая революция. – 1931. – № 1.
126. Конгресс потребительских обществ союза «Hangua» // Союз потребителей. – 1908. – № 41. – С. 816.
127. Конгресс потребительской кооперации в Румынии // Международная кооперация. – 1925. – № 2. – С. 27–29.
128. Кооперативная хроника // Вестник сельскохозяйственной кооперации. – 1923. – № 23. – С. 50–52.
129. Кооперативное движение в Болгарии // Международный справочник по кооперативному движению. Ежегодник кооперативной секции Коминтерна. – М.: Изд. ИККИ. – 1925. – Вып.3. – С. 45–66.
130. Кооперативное движение в Венгрии // Международный справочник по кооперативному движению. – 1925. – Вып.3. – С. 67–91.
131. Кооперативное слово. – 1916. – № 2.
132. Кооперативы в Дании // Союз потребителей. – 1908. – № 25. – С. 492.
133. Кооперативы в Дании // Союз потребителей. – 1908. – № 32. – С. 611–612.
134. Кооперативы в Швеции // Союз потребителей. – 1908. – № 30. – С. 576.
135. Кооперация в Венгрии // Союз потребителей. – 1914. – № 26. – С. 797.
136. Кооперация в оккупированной Бессарабии // Международная кооперация. – 1925. – № 3–4. – С. 56–58.
137. Кооперация и борьба против ухудшения социального законодательства // Международная кооперация. – 1928 – № 3. – С. 25–26.
138. Крестинтерн и Хорватская республиканская партия // Крестьянский Интернационал. – 1925. – № 6–7. – С. 124–127.
139. Ликвидация Рабочего союза потребительской кооперации // Международная кооперация. – 1925. – № 5–6. – С. 65.
140. Маєвський Й. Сільськогосподарська кооперація в Болгарії / Й. Маєвський // Сільський Господар. – 1925. – № 21–22. – С. 65–67.

141. Маєвський Й. Сільськогосподарська кооперація в Румунії / Й. Маєвський // Сільський Господар. – 1925. – № 19–20. – С. 76–79.
142. Марциус У. О кооперативном движении в Венгрии / У. Марциус // Международная кооперация. – 1926 – № 11–12. – С. 23–25.
143. Махлин Б. Единство чешской кооперации под угрозой / Б. Махлин // Международная кооперация. – 1927 – № 2. – С. 18–22.
144. Махлин Б. Кооперативное движение в Польше / Б. Махлин // Международная кооперация. – 1925. – № 3–4. – С. 47–55.
145. Махлин Б. Положение и перспективы потребительского кооперативного движения / Б. Махлин // Международная кооперация. – 1925. – № 9. – С. 12–23.
146. Махлин Б. Съезд немецкой потребительской кооперации Чехословакии / Б. Махлин // Международная кооперация. – 1926. – № 7. – С. 24–26.
147. Махлин Б. Съезд потребительской кооперации в Польше / Б. Махлин // Международная кооперация. – 1926. – № 7. – С. 34–36.
148. Махлин Б. Съезд Чешского союза потребительской кооперации / Б. Махлин // Международная кооперация. – 1926. – №10. – С.27-33.
149. Международная федерация обществ оптовых закупок // Союз потребителей. – 1908. – № 43. – С. 871–872.
150. Международная федерация обществ оптовых закупок // Союз потребителей. – 1908. – № 47. – С. 960.
151. Международное крестьянское движение. Болгария. // Крестьянский Интернационал. – 1924. – № 3–4. – С. 109–115.
152. Международный Крестьянский Совет И.Михаляке // Крестьянский Интернационал. – 1926. – № 1–2. – С. 120–121.
153. Международный Крестьянский Совет С.Радичу // Крестьянский Интернационал. – 1926. – № 1–2. – С. 121.
154. Меркулов А. Насилие над кооперацией / А. Меркулов // Кооперативная жизнь. – 1918. – № 1. – С. 6–10.
155. Месячни статистически известия. – 1928. – № 10. – С. 20–26.

156. Минин А.Н. Государственная разруха и кооперация / А.Н. Минин // Кооперативная жизнь. Издание Совета Всероссийских кооперативных съездов. – 1918. – №1 (апрель). – С.3-6.

157. Минин А.А. Сельскохозяйственная кооперация и экономика страны / А.А. Минин // Вестник сельскохозяйственной кооперации. – 1923. – № 21–22. – С. 9–14.

158. Недельчев Д. По стопам гамбургцев (Съезд Чешского союза потребительской кооперации) / Д. Недельчев // Международная кооперация. – 1929. – № 6–7. – С. 40–47.

159. Некоторые итоги работы потребкооперации БССР за 1925–1926 хозяйственный год // Коопэрацыйнае жыццё. – Двухтиднёвы коопэрацыйна-экономічны часопіс. – Орган центральнага коопэрацыйнага савету БССР. – Менск, 30 лістапада 1926. – № 22 (40). – С. 45–46.

160. Николаев А. Третий съезд рабочей кооперации, как один из симптомов современной разрухи / А. Николаев // Кооперативная жизнь. – 1919. – № 1–3. – С. 6–8.

161. Объединенные кооперативы в Германии // Союз потребителей. – 1908. – № 12. – С. 230–231, 257–263.

162. XI сессия Совета Сельскосоюза // Вестник сельскохозяйственной кооперации. – 1923. – №21-22. – С.4-8.

163. Первый Всеевропейский конгресс трудящегося крестьянства // Аграрные проблемы. – М., 1930. – Кн. 4–5. – С. 3–21.

164. Первый очередной всероссийский кооперативный съезд в Москве 18–24 (5–11) февраля 1918 г. // Кооперативная жизнь. – 1918. – № 1. – С. 34–38.

165. Положение сельскохозяйственной кооперации в Чехословакии // Международная кооперация. – 1927. – № 1. – С. 41–43.

166. Преследование рабочей кооперации в Польше // Международная кооперация. – 1925. – № 3–4. – С. 64–67.

167. Производительная кооперация во Франции // Союз потребителей. – 1908. – № 18. – С. 362.

168. Радич С. Современная Хорватия, как новый тип государственного строительства (Целый народ в одной революционной крестьянской организации) / С. Радич // Крестьянский Интернационал. – 1924. – № 3–4. – С. 47–62.
169. Ралиу И. Программа правительства национал-царанистской партии Румынии / И. Ралиу // Аграрные проблемы. – 1929. – Кн. 1. – С. 75–91.
170. Ренегаты столкнулись с социал-демократами // Международная кооперация. – 1928 – №4. – С37-39.
171. Ріпій В. Колгоспи в Чехії / В. Ріпій // Сільський Господар. – 1926. – № 20–21. – С. 57.
172. Ріпій В. Кооперативне господарство «Рабін» у Південній Чехії / В. Ріпій // Сільський Господар. – 1926. – № 6. – С. 61–63.
173. Ріпій В. Про кооперацію в Чехословаччині / В. Ріпій // Сільський господар. – 1926. – № 12. – С. 24–26.
174. Сельсксовет (Совет Объединенной сельскохозяйственной кооперации) // Кооперативная жизнь. – 1919. – №1-3. – С.36-38.
175. Сільськогосподарська кооперація Білоруської СРР // Сільський господар. – № 25. – № 17–18. – С. 80–81.
176. Сільськогосподарська кооперація СРСР (за матеріалами обслідування на 1 липня 1925 р.) // Сільський господар. – 1925. – № 19–20. – С. 74–75.
177. Сільськогосподарська кооперація Чехословаччини // Сільський Господар. – 1926. – № 6. – С. 36–37.
178. Собрание уполномоченных Центросоюза // Кооперативная жизнь. – 1919. – № 1–3. – С. 28–29.
179. Совет Всероссийских кооперативных съездов // Кооперативная жизнь. – 1919. – № 4–6. – С. 31–34.
180. Стан Чехословацької сільськогосподарської кооперації (10-і роковини) // Кооперована громада. – 1929 – № 13–14. – С. 5–57.
181. Статистика потребительской кооперации во Франции // Союз потребителей. – 1908. – № 42. – С. 838–839.

182. Съезд союза немецких кооперативов в Чехословакии // Международный справочник по кооперативному движению. Ежегодник кооперативной секции Коминтерна. – М.: Издание ИККИ. – 1925. – Вып. 2. – С. 156–169.

183. Съезд Союза потребительской кооперации Польской республики // Международная кооперация. – 1928 – № 7–8. – С. 57–63.

184. Тимов С. Царанизм / С. Тимов // На аграрном фронте. – 1926. – № 5. – С. 71–84.

185. Тимов С. Царанизм / С. Тимов // На аграрном фронте. – 1926. – № 7–8. – С. 144–153.

186. Тотомианц В. Конгресс «Всеобщего кооперативного союза» во Франкфурте на Майне / В.Тотомианц // Союз потребителей. – 1908. – № 34. – С. 670–679.

187. Тотомианц В. Кооперативная жизнь за границей / В. Тотомианц // Кооперативная жизнь. – 1912. – №1-2. – С.16-18.

188. Тотомианц В. Кооперативная жизнь за границей / В. Тотомианц // Кооперативная жизнь. – 1913. – №3-4. – С.14-16.

189. Тотомианц В. Кооперативная жизнь за границей / В. Тотомианц // Кооперативная жизнь. – 1913. – № 5–6.– С. 23–26.

190. Тотомианц В. Кооперативная жизнь за границей / В. Тотомианц // Кооперативная жизнь. – 1913. – № 9. – С. 19–23.

191. Тотомианц В. Кооперативная жизнь за границей / В. Тотомианц // Кооперативная жизнь. – 1913. – № 10. – С. 34–36.

192. Трамдах К. Першы сельска-гаспадарчы крэдытны союз / К. Трамдах // Шлях каапэацыі. – 1928. – № 12–13. – С. 15–18.

193. Фикс А. Итоги XVII сессии Совета Центросоюза / А. Фикс // Коопэрацыйнае жыццё. – 30 сьнежня 1926. – № 24(42). – С. 24–25.

194. Хевешии А. Проблема венгерского крестьянства (земельный вопрос) / А. Хевешии // Крестьянский интернационал. – 1924. – № 1. – С. 61–75.

195. Хромский И. Сельскохозяйственная кооперация Чехословакии в 1927 году // Международная кооперация. – 1927. – №6. – С. 22–24.
196. Хроника. Чехословакия. «Демократизм» социал-соглашателей // Международная кооперация. – 1925. – № 10. – С. 50–52.
197. Центральный Союз германских потребительских кооперативов в 1907 г. // Союз потребителей. – 1908. – № 1. – С. 14–16.
198. Четверть века (К двадцатипятилетию Центросоюза) // Вестник сельскохозяйственной кооперации. – Орган Всероссийского Союза сельскохозяйственной кооперации. Выходит 2 раза в месяц. – 1923. – № 21–22. – С. 1–3.
199. Чехословакия. Декларация кооперативных центров по поводу дороговизны // Международная кооперация. – 1925. – № 3–4. – С. 67–68.
200. Шретер В. Декрет о потребительских коммунах / В. Шретер // Кооперативная жизнь. – 1919. – № 4–6. – С. 1–4.
201. Югославия. Преследование рабочей кооперации // Международная кооперация. – 1926. – № 1.
202. Яковлев А. За улучшение кооперативной работы (к итогам проверки кооперативных кадров) / А. Яковлев // Сельскохозяйственная кооперация. – 1927. – № 21. – С. 9–11.
203. Аксющыц Сельска-гаспадарчая каапэрацыя ў БССР за адзінаццаці годзьдзя кастрычнікавае рэвалюцыі // Шлях каапэрацыі: Штомесячны Бюлетень. Каапэрацыйных у экстраў БССР пры ўдзеле Белсельбанку і Ўсекабанку. – Менск, 1928. – № 12–13 (72–73). – кастрычнік-лістапад. – С. 11–15.
204. Альпяровіч. За жорстокае і эаномнае выдаткаваньне прадуктаў // Коопэрацыя Б.С.С.Р. – 1931. – № 7. – С. 20–22.
205. Известия на Богларската народна Банка. – София, 1928. – № 8–9. – С. 3.
206. Кулацкія падпявалы (Капыльскі раён, вёска Ванелевічы) // Коопэрацыя Б.С.С.Р. – 1931. – № 3–4. – С. 28.

207. Месячни статистически известия. – 1928. – № 10. – С. 20–26.

208. Смалякоў А. Не ігнороваць пастановы партыі аб падрыхтоўцы кадров / А. Смалякоў // Коопэрацыя Б.С.С.Р. – Часопіс Белкоопсаюзу і Белсампрамсаюзу. – Выходзіць адзін раз у 20 дзён. – Менск, 1931. – № 1–2. – 1 студзеня – 10 лютага. – С. 28–30.

209. Смалякоў А. Супроць праваoportуністычных адносін да падрыхтоўкі кадрў / А. Смалякоў // Коопэрацыя Б.С.С.Р. – 1931. – № 5–6. – С. 32–34.

210. Спажкоопэрацыя, на передавыя пазыцыі рэалізацыі пазыкі // Коопэрацыя Б.С.С.Р. – 1931. – № 7. – С. 4–5.

211. Шкоднікаў вон з коопэрацыі (Заслаўскі раён, Рагаўскі сельсавет, в. Рагавая) // Коопэрацыя Б.С.С.Р. – 1931. – № 5–6. – С. 32–34.

Монографіі та статті:

212. Айненкель А. Крестьянство и крестьянские партии в политической системе II Речи Посполитой / А. Айненкель // Социальная структура и политические движения в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. – 1987. – С. 79–91.

213. Андреев А.А. Кооперация в социалистическом строительстве / Андреев А.А. – М.: ГИЗ, 1924. – 118 с.

214. Анцыферов А.Н. Кооперация в сельском хозяйстве Германии и Франции / А.Н. Анцыферов. – Воронеж, 1907. – 517 с.

215. Бланк Г.Я. Основы теории и истории потребительской кооперации СССР / Г.Я. Бланк. – М., 1963. – 104 с.

216. Бородаевский С.В. Сельскохозяйственная кооперация в Германии / С.В. Бородаевский. – СПб.: Отделение Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах, 1908. – 120 с.

217. Бородаевский С.В. Кооперация среди славян / С.В. Бородаевский. – СПб., 1912. – 80 с.

218. Бородаєвський С.В. Історія кооперації / С.В. Бородаєвський. – Прага: Український громадський видавничий фонд, 1925. – 445 с.
219. Булацель А. Очерки социально-политической жизни современной Болгарии / А. Булацель. – М.: ГИЗ, 1925. – 136 с.
220. Бухтияров П.А. От сельской лавки до универмага / П.А. Бухтияров, Л.П. Илларионов. – Челябинск: Коопертор, 1974.
221. Варьяш Э.И. Международное кооперативное движение и советская кооперация / Э.И. Варьяш. – М.: Город и деревня, 1926. – 97с.
222. Веселов С.В. Кооперация и Советская власть: период «военного коммунизма» / С.В. Веселов // Вопросы истории. – 1991. – № 9–10. – С. 28–31.
223. Виноградов В.Н. Очерки общественно-политической мысли в Румынии / В.Н. Виноградов. – М.: Наука, 1975. – 375 с.
224. Виноградов В.Н. Попоранизм, царанизм и пути развития Румынии / В.Н. Виноградов, Т.А. Покивайлова // Балканские исследования. – М., 1994. – Вып. 12. – С. 190–229.
225. Вольф Г. Народные банки / Г. Вольф. – М.: Типография Сытина, 1915. – 436 с.
226. Гавриленко Ю.М. Видатні діячі кооперативного руху та їх ідеї / Ю.М. Гавриленко / Мирослав Васильович Аліман [авт.-упоряд.], Юрій Миколайович Гавриленко [авт.-упоряд.]. – 2-е вид., перероб. та доп. – Донецьк: Проект, 2000. – 296 с.
227. Галушко К.Ю. «Третій шлях» хліборобів / К.Ю. Галушко // www.lrc.org.ua/lipinsky/galushko2-ua6.html
228. Глазков В.В. Кредитная кооперация / В.В. Глазков, Б.Н. Хвостов. – М.: Центросоюз, 1974. – 224 с.
229. Гончаренко В.В. Кредитна кооперація: Форми економічної само-допомоги сільського і міського населення у світі та в Україні (теорія, методологія, практика) / В.В. Гончаренко. – К.: Глобус, 1998. – 325 с.
230. Горанович М.М. Крах Зеленого Інтернаціонала / М.М. Горанович. – М.: Наука, 1967. – 284 с.

231. Давыдов А.Ю. Свободная кооперация в России / А.Ю. Давыдов // Вопросы истории. – 1996. – № 1. – С. 36–45.
232. Дмитренко В.П. Партия и кооперация / Л.Ф. Дмитренко, Л.Ф. Морозов, В.И. Погудин. – М.: Политиздат, 1978. – 296 с.
233. Дмитренко В.П. Партия и кооперация / Л.Ф. Дмитренко, Л.Ф. Морозов, В.И. Погудин. – М.: Политиздат, 1978. – 296 с.
234. Добротэ Н. Кооперативные иллюзии в экономической литературе буржуазно-помещечьей Румынии (1918–1944): Автореф. ... дис. канд. эконом. наук / Н. Добротэ. – М., 1964. – 21 с.
235. Ерещенко М.Д. Проблемы соотношения социально-экономического развития и политической стабильности в буржуазной Румынии / М.Д. Ерещенко // Социальная структура и политические движения в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. – М., 1987. – С. 121–128.
236. Житомирский В.К. Пути зарубежной кооперации / В.К. Житомирский В.К.. – М.: Издательство «Центросоюза», 1929. – 48 с.
237. Журба М.А. Селянська кооперація радянської України і Міжнародний кооперативний Альянс (20-ті роки ХХ ст.) / М.А. Журба // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 61–74.
238. Зарудний С. Кооперативний інтернеаціонал / С. Зарудний. – Х.: Книгоспілка, 1927. – 24 с.
239. Зассен И. Развитие теории кооперации / И. Зассен. – Х.: Книгоиздательство «Союз» Харьковского кредитного союза кооперативов, 1919. – 148 с.
240. Історія кооперативного руху / [Бабенко С. Г., Галюк В. Г., Гелей С. Д., Гончарук Я. А., Злупко. С.М.]. – Львів: Ін-т українознавства НАН України, 1995. – 412 с.
241. История Венгрии. В 3-х томах. – Т. III. – М.: Изд-во «Наука», 1972. – 968 с.
242. История потребительской кооперации в Западной Европе. – М.: Изд-во «Центросоюза», 1927. – 217 с.

243. История Румынии / Под ред. М.Роллера. Сокращенный перевод с румынского. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1950. – 564 с.
244. История Чехословакии. В 3-х томах. – Т. 3. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1960. – 664 с.
245. История Югославии. В 2-х томах. – Т. 2. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1963. – 431 с.
246. Кабанов В.В. Кооперация, революция, социализм / В.В. Кабанов. – М.: Наука, 1996. – 206 с.
247. Кабанов В.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации / В.В. Кабанов. – М.: Наука, 1991. – 287 с.
248. Каминский Г.Н. Сельскохозяйственная кооперация: Свод докладов о кооперации на XIV партконференции / Г.Н. Каминский. – М.: Коопиздат, 1925.
249. Каутский К. К критике теории и практики марксизма «Антибернштейн») / С.А. Алексеев [пер.с нем.]. – 2-е изд., стер. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 297с.
250. Кауфман Г. Позиция социал-демократии в кооперативном движении / Г. Кауфман. – СПб, 1911. – 118 с.
251. Ким Чан Чжин. Государственная власть и кооперативное движение в России – СССР (1905–1930) / Ким Чан Чжин. – М.: Ири, 1996. – 250 с.
252. Киршевская А.Н. Реформы правительства Земледельческого Союза в Болгарии и их крах / А.Н. Киршевская // Ученые записки института славяноведения. – Т. 10. – М., 1954. – С. 5–71.
253. Козлова Е.Н. Развитие кооперации в России и ее роль в обновлении страны (1906–1917) // Кооперация. Страницы истории. – М., 1993. – Вып. 3. – С. 27–47.
254. Консулова А.В. Развитие сельскохозяйственной и кредитной кооперации / А.В. Консулова // Культура народов Причерноморья. – 2001. – № 20. – С. 98–100.

255. Коряков И.А. Принципы кооперативного движения / И. А. Коряков; Центросоюз РФ. Сиб. ун-т потреб. кооп., Забайк. ин-т предпринимательства. Забайк. фил. Рус. геогр. о-ва Чита: Изд-во Забайк. ин-та предпринимательства Сиб. ун-та потреб. кооп., 1998. – 235 с.

256. Крамар О.С. Міжнародні контакти української кооперації в умовах становлення тоталітарного режиму (20-і роки ХХ століття) / О.С. Крамар // Українознавство. – 2008. – № 4. – С. 161–164.

257. Крамар О.С. Проблеми створення та діяльності закордонних представництв української кооперації у 20-х роках ХХ ст. / О.С. Крамар // Гілея. – К., 2009. – Вип. 22. – С. 70–79.

258. Крамар О.С. Участь української кооперації у діяльності Міжнародного кооперативного Альянсу у 20-х роках ХХ століття / О.С. Крамар // Громадський рух та становлення громадянського суспільства в Україні: матеріали Всеукраїнської конференції 8 жовтня 2008 р. – Сімферополь, 2008. – С. 63–68.

259. Крапивин А.В. Александр Стамболийский: жизнь, взгляды, деятельность / А.В. Крапивин. – М.: Высшая школа, 1988. – 183 с.

260. Крапивин А.В. Болгарский земледельческий народный союз в политической борьбе первой четверти ХХ столетия: Дис... д-ра ист. наук: 07.00.02 / А.В. Крапивин / Донецкий гос. ун-т. – Донецк, 1996. – 397с.

261. Крапивин Александр Васильевич. Димитр Драгиев: жизнь, судьба, учение / Александр Васильевич Крапивин. – Донецк: ООО «Лебедь», 1999. – 182 с.

262. Крашенинников А.И. Международный кооперативный альянс / А.И. Крашенинников. – М.: Экономика, 1980. – 224 с.

263. Крашенинников А.И. Международное кооперативное движение / Крашенинников А.И., Морозов А.М. – М.: Экономика, 1977. – 223 с.

264. Кугач П. Кооперация как форма общественного хозяйства в условиях диктатуры пролетариата / П. Кугач. – Л.: ГИЗ, 1926. – 69 с.

265. Куйбышев В.В. Ленин и кооперация / В.В. Куйбышев. М.: Коопиздат, 1925. – 87 с.
266. Лацко М. Обострение внутренних противоречий социальной структуры в Венгрии (1919–1941) / М. Лацко // Социальная структура и политические движения в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. – М., 1987. – С. 29–37.
267. Лежнев В. Рочдейлское общество и его основа цели / В. Лежнев. – Х.: Изд-во «Союз», 1919. – 57 с.
268. Ленин В.И. Полное собрание сочинений Изд.5-е / В.И. Ленин. – Т. 4.: 1898 – Апрель 1901. – М.: Политиздат, 1972. – 565 с.
269. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Изд.5-е / В.И. Ленин. – Т. 6.: январь – Август 1902. – М.: Политиздат, 1972. – 619 с.
270. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Изд.5-е / В.И. Ленин. – Т.11.: Июль – Октябрь 1905. – М.: Политиздат, 1972. – 589 с.
271. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Изд.5-е / В.И. Ленин. – Т.19.: июнь 1909 – Октябрь 1910. – М.: Политиздат, 1973. – 523 с.
272. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Изд.5-е / В.И. Ленин. – Т.20.: Ноябрь 1910. – Ноябрь 1911 – М.: Политиздат, 1973. – 583 с.
273. Ленин В.И. ПСС. – Т. 36: Март-июль 1918 / В.И. Ленин. – М.: Изд-во политической литературы, 1969. – 741 с.
274. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Изд. 5-е / В.И. Ленин. – Т.37.: июль 1918 – март 1919. – М.: Политиздат, 1974. – 747 с.
275. Макаренко А.П. Критика мелкобуржуазного кооперативного реформизма / А.П. Макаренко [Науч. ред. Ю.Н. Гаврилов]. – М.: Экономика, 1982. – 136 с.
276. Макаренко А.П. Теория и история кооперативного движения: [учеб. пособ.] / А.П. Макаренко. — М.: ИВЦ «Маркетинг», 1999. – 387 с.
277. Теория кооперации / Макаренко А.П., Крашенинников А.И., Кизилевич А.В., Паламарчук В.Е., Хвостов Б.Н.. – М.: Экономика, 1982. – 282 с.

278. Маковецкая Т.Ф. Крестьянские партии в политической структуре Болгарии и Румынии в первой четверти XX века / Т.Ф. Маковецкая, Т.А. Покивайлова // Балканские исследования. – Вып. 9: Вопросы социальной, политической и культурной истории Юго-Восточной Европы. – М., 1984. – С. 199–222.

279. Маковецкая Т.Ф. Трансформация политической системы Болгарии в условиях режима БЗНС (май 1920 – июнь 1923 гг) / Т.Ф. Маковецкая // Политические системы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. 1917–1929 гг. – М.: Наука, 1988. – С. 31–33.

280. Масленников В.П. Кооперация аграрной сферы: Опыт, проблемы, перспективы / В.П. Масленников. – М.: Изд-во Рос. ун-та дружбы народов, 1996. – 303 с.

281. Матвеев Г.Ф. Третий путь? Идеология аграризма в межвоенной Чехословакии и Польше / Г.Ф. Матвеев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1992. – 240 с.

282. Маркс К. Сочинения. Изд. 2-е. / К. Маркс, Ф. Энгельс – Т. 16.: Сентябрь 1864 – Июль 1870. – М.: Политиздат, 1960. – 839 с.

283. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2-е. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т. 17.: Июль 1870 – Февраль 1872. – М.: Политиздат, 1960. – 841 с.

284. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2-е. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т. 22.: Январь 1890 – Август 1895. – М.: Политиздат, 1962. – 804 с.

285. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2-е. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т. 36.: Письма Ф.Энгельса к разным лицам. Апрель 1883 –1887. – М.: Политиздат, 1964. – 805 с.

286. Межецкий В. К вопросу о политической позиции рабочего класса Польши в межвоенный период // Социальная структура и политические движения в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. – М., 1987. – С. 37–49.

287. Мелин Ж. Назад к земле / Ж. Мелин – М.: Труд, 1914. – 190 с.

288. Мещеряков Н.Л. Международная кооперация / Н.Л. Мещеряков. – М.: Государственное издательство, 1923. – 87 с.

289. Мещеряков Н.Л. Современная кооперация. 2-е изд. / Н.Л. Мещеряков – М.: Государственное издательство, 1924. – 173 с.

290. Михутина И.В. О социальном характере и социальных аспектах программ и деятельности крестьянских партий стран Центральной и Юго-Восточной Европы / И.В. Михутина // Социальная структура и политические движения в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. – С. 152–170.

291. Мохор П. Сучасне міжнародне становище кооперації. Роль кооперації в одбудуванні зруйнованої війною господарства Європи / П. Мохор. – Київ: Вид. Дніпровського союзу споживчих союзів України, 1920. – 67 с.

292. Николаев М.Е. Кооперация – третий сектор экономики: К 100-летию Первого Всероссийского съезда / М.Е. Николаев // Вестник Совета Федерации. – 2008. – № 4. – С. 8–13. – С. 10–11.

293. Недорезов А.И. Аграрные преобразования в Народно-Демократической Чехословакии / А.И. Недорезов [Отв. ред. И.И. Удальцов] Академия наук СССР. Институт славяноведения. – М.:Изд-во АН СССР, 1954. – 216 с.

294. Никонов А.А. Спираль многовековой драмы: аграрная наука и политика России / А.А. Никонов // Наука и жизнь. – 1996. – № 7. – С. 18–26.

295. Носкова А.Ф. Крестьянское политическое движение в Польше. Сентябрь 1939 – весна 1948 гг. / А.Ф. Носкова. – Москва: «Наука», 1987. – 320 с.

296. Павленко Г.В. Аграрно-крестьянский вопрос и его особенности в Германии в период перехода от капитализма к империализму / Г.В. Павленко // Аграрно-крестьянский вопрос за рубежом в новое и новейшее время. – Казань, 1983. – С. 17–29.

297. Пажитинов К. История кооперативной мысли / К. Пажитинов. – М.: Издательство «Центросоюза», 1918. – 289 с.

298. Панарин А.А. Эволюция кооперации на Дону и Северном Кавказе в 1921–1929 гг. / А.А. Панарин. – Армавир: Редакционно-издательский центр АППУ, 2004. – 352 с.

299. Паршаков Евгений Афанасьевич Экономическое развитие общества. Концепция кооперативного социализма: Ист. исследование / Евгений Афанасьевич Паршаков. – Запорожье: Дикое поле, 1997. – 264с.
300. Первушин М.А. Кооперативное движение в условиях капитализма / М.А. Первушин: [Учеб. пособ.]. – М.: МКИ, 1982. – 83 с.
301. Петрова Д. Болгарский земледельческий народный союз между двумя мировыми войнами / Д. Петрова // Социальная структура и политические движения в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. – С. 170–183.
302. Піддубний Г. Чехословаччина / Г. Піддубний. – Харків: ДВОУ «Пролетар», 1931. – 232 с.
303. Полоцький О. Кооперація за червоним кордоном / О. Полоцький. – Х.: ДВУ, 1927. – 78 с.
304. Попов Н. И. Теория кооперации / Н.И. Попов. – М.: Коопиздат, 1925. – 298 с.
305. Потребительская кооперация между XVI и XVII съездами ВКП(б). – М.: Коопиздат, 1934. – 87 с.
306. Равич Я.К. Крестьянство на Западе и кооперация / Я.К. Равич. – М.-Л.: Центральное товарищество «Кооперативное издательство», 1925. – 208 с.
307. Свистович С.М. Громадський вимір соціалістичного експерименту С.М. Свистович. – К.: Варта, 2007. – 568 с.
308. Сельскохозяйственная кооперация. – М.: Наука, 1997. – 256 с.
309. Семенов К.Н. Режим БЗНС – форма социал-максимализма? К постановке проблемы / К.Н. Семенов // Советское славяноведение. – 1991 – № 6. – С. 37–47.
310. Серова Е.В. Сельскохозяйственная кооперация в СССР / Е.В. Серова. – М.: ВО «Агропромиздат», 1991. – 160 с.
311. Сумарокова М.М. Кризис буржуазного парламентаризма в Королевстве сербов, хорватов и словенцев / М.М. Сумарокова // Социальная

структура и политические движения в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. – М., 1986. – С. 99–120.

312. Теория и история кооперативного движения / В.Н. Титаев, В.В. Петров, И.Ф. Бородин. – Энгельс, 2002. – 348 с.

313. Тихомиров В. Очередные задачи кооперации / В. Тихомиров. – М.: Госполитиздат, 1924. – 37 с.

314. Тотомиянц В. История, теория и практика потребительской кооперации / В. Тотомиянц. – М., 1919. – 280 с.

315. Трумбул Н. Англо-американская историография о советском кооперативном движении периода гражданской войны и НЕПа / Н. Трумбул // Актуальные проблемы социально-политической истории советского общества: вопросы источниковедения и историографии. – Уфа, 1991. – С. 67–68.

316. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации / М.И. Туган-Барановский. – М., 1919. – 512 с.

317. Уэбб Б. Кооперативное движение в Великобритании / Б. Уэбб. – Х.: Изд. Всероссийского центрального союза потребительских обществ, 1919. – 127 с.

318. Файн Л.Е. История разработки В.И. Лениным кооперативного плана / Л.Е. Файн. – М.: Изд-во «Мысль», 1970. – 332 с.

319. Файн Л.Е. Отечественная кооперация: исторический опыт / Л.Е. Файн. – Иваново, 1994. – 276 с.

320. Файн Л.Е. Советская кооперация в тисках командно-административной системы (20-е годы) / Л.Е. Файн // Вопросы истории. – 1994. – № 9. – С. 35–47.

321. Фастовец Е. С. Хорватская республиканская крестьянская партия в 1918-1925 г.: Автореф... канд. ист. наук. – М.: Изд. МГУ, 1982. – 21с.

322. Фигуровская Н.К. Некоторые исторические уроки развития кооперации в России / Н.К. Фигуровская // Кооперация. Страницы истории. – М., 1993. – Вып. 3. – С. 1–26.

323. Фишгендлер А.М. Кооперации в Западной Европе и СССР (Схема строительства) / А.М. Фишгендлер. – М.: Изд-во Центросоюза, 1925. – 74 с.

324. Фрейдзон В.И. Судьбы крестьянства в общественной мысли Хорватии XIX – начала XX века / В.И. Фрейдзон. – М., 1994. – 188 с.

325. Фрометт Б.Р. Крестьянская кооперация и общественная жизнь / Б.Р. Фрометт. – 2-е изд. – Пг.: Мысль, 1918. – 39 с.

326. Фрометт Б. Социализм и кооперация на Западе / Б. Фрометт. – Пг., 1918. – 153 с.

327. Хейсин М. Потребительская кооперация / М. Хейсин. – Пг., 1918. – 144 с.

328. Хейсин М. Потребительская кооперация в Великобритании / М. Хейсин. – Пг., 1917. – 140 с.

329. Целлариус В. Кооперация и борьба за социализм / В. Целлариус. – Х., 1925.

330. Шипош Й. Мелкобуржуазные партии и аграрный вопрос в буржуазной революции в Венгрии: автореф. ... дисс. канд. ист. наук / Й. Шипош. – М., 1984. – 25 с.

331. Штаудингер Ф. Марксизм и потребительская кооперация / Ф. Штаудингер. – М., 1919. – 87 с.

332. Яровий В.І. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн XX століття: [підруч. для вищих навч. закл.] / В.І. Яровий – К.: Генеза, 2005. – 814 с.

Зарубіжна література

333. Барев Ценко Принос към историята на Българския земеделски народен съюз. Борба, идеология, принципи / Ценко Барев. – София: «Булвест 2000», 1994. – 480с.

334. Матеев Б.П. Движението за кооперативното земледелие в България при условията на капитализма / Б.П. Матеев. – София: Издателство на Българската Академия на науките, 1967. – 214 с.

335. Mercer T.W. Dr. William King and the Co-operator 1828–1830. – Manchester, 1922. – 217 p.
336. Report of the Proceedings of the Eight Congress of the International Cooperative Alliance held at Hamburg 5-th to 7-th September, 1910. – London, 1910.
337. Report of the Proceedings of the Eleventh Congress of the International Cooperative Alliance held at Ghent 1-th to 7-th September, 1924. – London, 1925.
338. Report of the Proceedings of the 12-th Congress of the International Cooperative Alliance held at Stockholm 15-th to 18-th August, 1927. – London, 1927.
339. Watkins W.P. International Cooperative Alliance 1895-1970. – London, 1970. – 387p.